

ლიბანის სეოზა

როინ მაღაყმაძე

როინ მალაყმაკა

ლიგანის ხეობა

(ისტორიულ-ეთნოლოგიური გამოკვლევა)

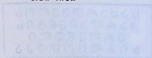
საქართველოს მეცნიერებათა
აქადემიის წევრი

როინ მალაყმაკა

07.02.08

გამომცემლობა არტანუჯი

თბილისი

ნაშრომში ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ჭრილში შესწავლილია ლიგანის ხეობის წარსული და თანამედროვე მდგომარეობა, რომლის ნაწილი დღეს მოქცეულია თურქეთის ფარგლებში. გარკვეულია ხეობის სახელწოდება და ტერიტორიული საზღვრები. გაშუქებულია ხეობის წარსული ოსმალთა ბატონობამდე, ბატონობის პერიოდში და მისი დედასამშობლოსთან დაბრუნების შემდეგ. დახასიათებულია მეურნეობის დარგები, მატერიალური და სულიერი კულტურა, ხეობაში გავრცელებული გვარ-სახელები. ნაშრომის ეთნოგრაფიული ნაწილი აგებულია ძირითადად ავტორის მიერ მოპოვებულ საველე მასალებზე.

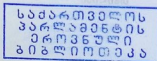
ნიგნში წარმოჩენილია ლიგანის ხეობის როლი ჭოროხის ხეობისა და მთლიანად სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში.

ნაშრომი ლიგანის ხეობის მაგალითზე ქართული ხეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლის პირველი ცდაა. იგი საჭირო ინფორმაციას მიაწვდის ყველას, ვინც დაინტერესებულია არა მარტო საკუთრივ ლიგანის ხეობის, არამედ საერთოდ ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს წარსულის შესწავლით.

რედაქტორი ნოდარ კახიძე
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

რეცენზენტები: თამაზ ფუტყარაძე
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

ირაკლი ბარამიძე
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

რედაქტორისაგან 5

შესავალი 9

თავი პირველი.

ლიგანის ხეობის ისტორიული დახასიათება 25

1. ლიგანის ხეობა ნერილობითი წყაროებისა და ისტორიული ლიტერატურის მონაცემების შუქზე 25
2. ლიგანის ხეობის სახელწოდებისათვის 29
3. ლიგანის ხეობა ოსმალთა ბატონობის დროს 32
4. ლიგანის ხეობა დედასამშობლოსთან დაბრუნების შემდეგ 1878-1921 წლები 39
5. ლიგანის ხეობის თანამედროვე მდგომარეობა 50

თავი მეორე.

ლიგანის ხეობის ეთნოლოგიური დახასიათება 56

- სამეურნეო ყოფა 56
1. მემინდვრეობა 56
  2. მევენახეობა-მელვინეობა 90
  3. მეხილეობა 95
  4. მესაქონლეობა 98
  5. მეფუტკრეობა 103
  6. ხელოსნობა და შინამრეწველობა 106
  7. ნავმშენებლობა და ნაოსნობა ლიგანის ხეობაში 112

მათერიალური და სულიერი კულტურა	120
მათერიალური კულტურა	120
1. ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ძეგლები	120
2. საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი	126
3. დასახლების ფორმები	129
4. ტანსაცმელი და ჩაცმულობა	131
5. საკვები პროდუქტების დამზადება და ხალხური სამზარეულო ...	133
სულიერი კულტურა.....	136
1. ხალხური დღესასწაულები	136
2. ხალხური გართობა-თამაშობანი	144
თავი მესამე.	
ლიბანის ხოვაში გავრცელებული გვარ-სახელები	149
ძირითადი დასკვნები	158
დანართი	164
შემოკლებანი	166
რეზიუმე (ინგლ.)	167
რეზიუმე (რუს.)	183
რეზიუმე (თურქ.)	206
პირთა საძიებელი	223
გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი	231

ქართული ეთნოლოგიური და სხვა დარგის მეცნიერება დიდი ხნის მანძილზე მოკლებული იყო იმ ქართველი მოსახლეობის მეცნიერულ შესწავლას, რომელიც ისტორიული ავბუდითობის გამო დღემდე მოქცეულია თურქეთის რესპუბლიკის საზღვრებში.

პირველი ნაბიჯები ამ მხრივ ჯერ კიდევ ოსმალთა ბატონობის პერიოდში გადაიდგა, როდესაც ქართველებით დასახლებულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს პროვინციებში (აჭარა, შავშეთი, ტაო-კლარჯეთი, ლაზეთი) იმოგზაურეს დიმიტრი ბაქრაძემ 1873 წელს, გიორგი ყაზბეგმა 1874 წელს, ხოლო ოსმალთა ბატონობისაგან გათავისუფლების შემდეგ ნიკო მარმა და ექვთიმე თაყაიშვილმა. აღსანიშნავია ქოროხის მხარეში ზაქარია ჭიჭინაძის მოგზაურობის მიზნები, ამოცანები და შედეგები. კიდევ სხვა ქართველ და უცხოელ ავტორთა დასახელებაც შეიძლებოდა, მაგრამ ჩამოთვლილ მოგზაურ-მკვლევართა ღვაწლიც საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, თუ რა დიდ დაინტერესებას იჩენდნენ ქართველი მონიწავე ინტელიგენციის წარმომადგენლები თურქეთის მიერ მიტაცებულ და შემდეგ ახლად გათავისუფლებულ ტერიტორიაზე მცხოვრებ თანამოძმეთა, ანუ ჩვენებურთა ისტორიის, ყოფის, კულტურის შესწავლისათვის.

შემდგომ გარკვეული დროით, ობიექტური მიზეზების გამო, ერთგვარი ვაკუუმი შეიქმნა თურქეთში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიანთა მონახულებასა და მათი ყოფა-ცხოვრების შესწავლაში. მნიშვნელოვანი ნაბიჯი ამ მხრივ მოგვიანებით, XX საუკუნის 90-იან წლებში გადაიდგა სარფის სასაზღვრო გზის გახსნისა და საქართველო-თურქეთს შორის დადებული მრავალმხრივი, მათ შორის კულტურული და მეცნიერული თანამშრომლობის ხელშეკრულების საფუძველზე. მხედველობაში გვაქვს ქალბატონ შუშანა ფუტკარაძის სადოქტორო დისერტაცია, რომელიც ჩვენებურთა, ანუ თურქეთში მცხოვრებ ქართველთა მეტყველების შესწავლას ეძღვნება. ამ შედეგებზე დაინერა მისი სქელტანიანი მონოგრაფია „ჩვენებურების ქართული.“ შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმი კი შეისწავლა ნუგზარ ცეცხლაძემ და მას საკანდიდატო დისერტაცია უძღვნა (იგი 2000 წელს

ცალკე ნიგნადაც გამოიცა. მასში უშუალოდ ავტორის მიერ მოძიებული მასალებია შესული).

აღსანიშნავია ქართველ არქეოლოგთა (დავით მუსხელიშვილი, ოთარ ჯაფარიძე, დავით ხახუტაიშვილი, ამირან კახიძე, გურამ გრიგოლია, შოთა მამულაძე, გურამ ლორთქიფანიძე და სხვ.) ღვაწლი, რომლებმაც ორგზის იმოგზაურეს თურქეთში ქართველებით დასახლებულ და სხვა კუთხეებში ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლების დასაზვერად და გასაცნობად.

შავშეთ-იმერხევის ეთნოგრაფიის, ფოლკლორის, დიალექტის ლინგვისტური შესწავლის მიზნით რამდენიმე ექსპედიცია გამართა ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სამეცნიერო ცენტრმა (ხელმძღვანელი მ. ფაღავა).

წმინდა ეთნოგრაფიული მიზნით თურქეთის რესპუბლიკაში მცხოვრები ქართველები მონოგრაფიულად დღემდე შესწავლილი არ ყოფილა.

ამ მხრივ პირველია ახალგაზრდა პერსპექტიული მკვლევარი როინ მალაყმაძე, რომელმაც ჩემი მეცნიერული ხელმძღვანელობით მოამზადა და დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე „ლიგანის ხეობა“. დისერტაცია ეხება ორად გაყოფილი ძველი ქართული ხეობის – ლიგანის, ანუ უძველესი ნიგალის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ შესწავლას. იგი თურქულ ოფიციალურ დოკუმენტებში ლიგანად იწოდება.

ნაშრომს, რომელიც ნიგნად ქვეყნდება, საფუძვლად უდევს 1998-2000 წლებში ხეობაში უშუალოდ ავტორის მიერ შეკრებილი მასალები, რასაც წინ უძღოდა ხეობაზე არსებული ნყაროების, საარქივოსტატიისტიკური, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და სხვა სახის ლიტერატურის მოძიება-დამუშავება.

რ. მალაყმაძეს მეტად რთულ პირობებში მოუხდა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ყოფის ამსახველი მასალების შეკრება ხეობის საზღვარგარეთულ ნაწილში, რომელიც დღეს ართვინის ვილაიეთის ბორჩხის რაიონში შედის. ავტორის სასარგებლოდ უნდა ითქვას, რომ მან საქმიანი ურთიერთობა და კონტაქტები დაამყარა ლიგანის ხეობის საზღვარგარეთულ ნაწილში მცხოვრებ ქართველებთან (ისტორიული

ზედა მარადიდის გამოკლებით, სადაც მას მუშაობის ნებართვაზე უარი ეთქვა), რომელთა ნყალობითა და დახმარებით მოახერხა სადისერტაციო მასალების მოძიება. ამავე დროს მან შეძლო საჭირო კონტაქტები დაემყარებინა ართვინის გუბერნატორთანაც.

რ. მალაყმაძის ნაშრომი ხეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლის პირველი წარმატებული ცდაა. მან ლიგანი ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მთლიანობაში შეისწავლა, რითაც ორად გაყოფილი ხეობა კვლევის თვალსაზრისით გააერთიანა.

მონოგრაფიაში ხეობა შესწავლილია როგორც ვერტიკალურ ჭრილში, ანუ ცალკეული ისტორიული პერიოდების მიხედვით, ასევე პორიზონტალურ განზომილებაში. ავტორმა შეძლო ფეხით შემოეცლო ორად გაყოფილი ხეობის, განსაკუთრებით მისი საზღვარგარეთული ნაწილის თითქმის ყველა სოფელი, უბანი და ამ გზით საინტერესო მასალები მოეძია.

ნაშრომში კარგადაა ნაჩვენები ლიგანის ადგილი და როლი ჭოროხის ხეობასა და მთლიანად სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

რ. მალაყმაძემ ქართულ ეთნოგრაფიულ (ეთნოლოგიურ) ლიტერატურაში მეცნიერულ მიმოქცევაში პირველად შემოიტანა ხეობის საზღვარგარეთული ნაწილის მოსახლეობის სამეურნეო ყოფის, მატერიალური და სულიერი კულტურის ამსახველი ეთნოგრაფიული მასალა, აგრეთვე ცნობები ადგილთა სახელებზე, გვარ-სახელებზე, რომლებმაც უცხოური რეჟიმის პირობებში დღემდე შემოინახა ძველი ქართული სახელწოდებანი. ავტორმა აღწერა ბევრი ისეთი ძირძველი ქართული ტრადიცია, ნეს-ჩვეულებები, დღეობა-დღესასწაულები, ტერმინოლოგია, რომლებშიც ქართული არქაული ძირებია დაცული.

რ. მალაყმაძის ნაშრომი ქართული ეთნოგრაფიული (ეთნოლოგიური) მეცნიერების მნიშვნელოვანი შენაძენია. იგი ფასდაუდებელ სამსახურს გაუწევს მკვლევარებს, რომლებიც ლიგანის ხეობის და მთლიანად ჭოროხის მხარის, მთელი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძირძველი ქართული კუთხეების ისტორიული და ეთნოგრაფიული წარსულის შესწავლით არიან დაინტერესებულნი.

ნაშრომს მეტ მეცნიერულ ღირებულებას მატებს ავტორის მიერ გადაღებული ფოტოილუსტრაციები.

მონოგრაფიის გულდასმით გაცნობა და მისი ანალიზი გვარწმუნებს, რომ სახეზე გვაქვს მეტად მნიშვნელოვანი, საჭირო და სასარგებლო გამოკვლევა, რომელიც ისტორიული ლიგანის ხეობის მაგალითზე ახალ განაცხადს აკეთებს თურქეთის სახელმწიფოს საზღვრებში მოქცეული ძირძველი ქართველი მოსახლეობის ისტორიულ-ეთნოლოგიურ შესწავლაში. მოველით, რომ მკვლევარი შემდგომშიც გააგრძელებს ამ მიმართულებით მეცნიერულ კვლევადიებას. წიგნს „ლიგანის ხეობა“ დიდი ინტერესით შეხედებიათ მკითხველი საზოგადოება, მათ შორის ლიგანის ხეობაში და საერთოდ ქოროხის მხარეში მცხოვრები ქართველები.

ლიგანის ხეობა ისტორიული, ეთნოგრაფიული და არქეოლოგიური თვალსაზრისით დღემდე საგანგებოდ შესწავლილი არ არის. ლიგანი ჯერ კლარჯეთის ნაწილად, შემდეგ კი ცალკეც მოიხსენიება¹. გვიანფეოდალურ ხანაში სამცხე-საათაბაგოს შემადგენელი ნაწილია. ხეობა ყოველთვის აქტიურ და უწყვეტ როლს თამაშობდა ჭოროხის მხარის სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

ლიგანის ხეობა ისტორიული ბედუკულმართობის გამო დღეს ორ ნაწილადაა გაყოფილი. ხეობის დიდი ნაწილი ზემო მარადიდის, ართვინისა და მისი შემოგარენის ჩათვლით 1921 წლიდან მოქცეულია თურქეთის რესპუბლიკის სახელმწიფო საზღვრებში, მეორე ნაწილი ქვემო მარადიდისა და კორნათის სახით საქართველოს ფარგლებში დარჩა და ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით შედის ხელვაჩაურის (ყოფილი ბათუმის) რაიონში.

ამდენად, წინამდებარე ნაშრომი ლიგანის ხეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლის პირველი ცდაა. გამოკვლევა დაფუძნებულია როგორც ძველ ქართულ, უცხოურ წერილობით წყაროებსა და ლიტერატურის მონაცემებზე, ასევე საველე ეთნოგრაფიულ მასალებზე, რომლებიც 1998-2000 წლებში ჩვენ მიერ იქნა მოძიებული ლიგანის ხეობის ორივე ნაწილში. ხეობის საზღვარგარეთულ ნაწილში ეთნოგრაფიული მასალების შეკრებას მთელი რიგი დაბრკოლებები ახლდა, მაგრამ ძირითადად მიზანი მაინც მიღწეულია.

1998 წელს ჩვენს მუშაობას უმთავრესად დაზვერვითი ხასიათი ჰქონდა, რადგან სპეციალური ნებართვის აღება არ მოხერხდა. მხოლოდ ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და ბათუმში თურქეთის გენერალური საკონსულოს შუამდგომლობით თურქეთის კულტურის სამინისტროსა და ართვინის ვილაიეთის გუბერნატორის თანხმობით გახდა შესაძლებელი ეთნო-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, თბ., 1983, გვ. 63.

გრაფიული მასალების შედარებით თავისუფალი შეკრება. პარალელურად ვახდენდით ვიდეო და ფოტოგადაღებებს.

ლიგანის ხეობა არა მარტო ისტორიული, არამედ ფიზიკურ-გეოგრაფიული ნიშნითაც გამოირჩეულ ადგილს იმკვიდრებს საქართველოს ხეობათა ისტორიაში. როგორც ცნობილია, ხეობებად, ანუ, ძველი ქართული ტერმინოლოგიით, ხევებად დაყოფა, ხეობებად ცხოვრების მონყობა საქართველოსათვის ისტორიულად დამახასიათებელი მოვლენაა, რაც შემდგომ გარკვეულწილად, საფუძვლად დაედო ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ დაყოფა-დანაწილებას. ივ. ჯავახიშვილის დახასიათებით, ძველად სახელმწიფო მიწა-წყალს ქვეყანა ერქვა და მასზე მცირე საგამგეო ერთეულად ხევი ითვლებოდა. სწორედ ხევების გაერთიანების საფუძველზე შეიქმნა ქვეყანა, რომლითაც ძველად სახელმწიფო მიწა-წყალი აღინიშნებოდა². ნ. ბერძენიშვილის თქმით, „ქვეყანა“ ხევების გაერთიანების შედეგად წარმოიქმნა³. მან, ამავე დროს, ხევის თუ ცალკეული „ქვეყნების“ შესწავლის აუცილებლობაც დააყენა. მისი აზრით, ხეობების შესწავლისას მთავარი ყურადღება უნდა მიექცეს იმის გარკვევას, თუ რას წარმოადგენდა ესა თუ ის ხევი (ქვეყანა), რა გვარის ან გვართა თუ ტომის საცხოვრისი იყო იგი, როდის გარდაიქმნა ხევები (ხეობები) სახელისუფლოდ თუ საერისთავოდ და რა კავშირში იმყოფებოდა ესა თუ ის ხევი მეზობელ ხევებთან თუ ქვეყნებთან⁴.

საქართველოს ხეობები თავიანთი ფიზიკურ-გეოგრაფიული თუ ბუნებრივ-სამეურნეო ცხოვრების წესით ერთმანეთისაგან კიდევაც განსხვავდებიან და მსგავსებასაც ავლენენ. ლიგანის ხეობა, როგორც ითქვა, ამ მხრივაც განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს.

ლიგანის ხეობის გეოგრაფიულ და ბუნებრივ-სამეურნეო დახასიათებას პირველად ვახუშტიმ მიაქცია ყურადღება. იგი წერდა: „ახლორებენ მთანი თოვლიანი და აგარაკნი მშვენიერებით აღჴმულნი,

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ნიგნი II, ნაკვეთი I, ტფ., 1928, გვ. 10.

³ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბ., 1964, გვ. 361.

⁴ იქვე, გვ. 341.

ჟამისა და ნახევარ ჟამის სავალთა, ნყაროებითა⁵. მისივე აღწერით, ხეობაში „მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებდა“. მოჰყავდათ ნარინჯი, თურინჯი, ლიმონი, ზეთისხილი, ბრონეული, ლელვი. დანიანურებული იყო მევენახეობა და მეხილეობა. თუმცა მთაგორიანობის გამო გამოსაყენებელი მიწის სიმცირე საგრძნობი იყო, რაც იწვევდა სხვადასხვა კულტურის მოვლა-მოყვანის მასშტაბების შემცირებას⁶. აღნიშნული დახასიათება ხეობის შიგნით ვერტიკალური ზონალობის საინტერესო სურათსაც იძლევა, რაზედაც ვახუშტი ყურადღებას ამახვილებდა⁷.

ამ დახასიათებებით ჩანს, რომ მთაგორიანობისა და მკვეთრად გამოხატული ვერტიკალური ზონალობის მიუხედავად, ლიგანის ხეობა მეურნეობრივი თვალსაზრისით მაინც განვითარებულია. ეთნოგრაფიული შესწავლითაც ირკვევა, რომ აქ ისტორიულად იყო დანიანურებული მიწათმოქმედება, მევენახეობა, მეხილეობა, მესაქონლეობა, მეფუტკრეობა, ხელოსნობა. როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, ვერტიკალურმა ზონალობამ თავისი დაღი დაასვა არა მარტო მეურნეობის ჩამოთვლილი დარგების განვითარებას, არამედ საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობათა დაგეგმარება-განვითარებასაც, საერთოდ, მატერიალური და სულიერი კულტურის ელემენტების ჩამოყალიბებას.

ხეობების ამ თვალსაზრისით შესწავლას დიდი ადგილი ეთმობა ქართველ ისტორიკოსთა (ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი და სხვ.), ეთნოგრაფთა (გ. ჩიტაია, ს. მაკალათია, მ. გუგუშიძე, ნ. კახიძე და ა. შ.), ისტორიული გეოგრაფიისა და სხვა დარგის მეცნიერთა ნაშრომებში.

ხეობა განიხილება, როგორც კონკრეტული ბუნებრივი გარემო, რომელშიც ადამიანი ისტორიულად ეწევა სამეურნეო ცხოვრებას და ყალიბდება მისი სამეურნეო ყოფა. ხეობათა ისტორიულ განვითარე-

⁵ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 135.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე.

ბაზე ერთ-ერთ განმსაზღვრელ როლს თამაშობს სოციალურ-პოლიტიკური ხასიათის ფაქტორები.⁸

ზემოთ დასახელებული პრობლემებიდან გამომდინარე, ისტორიული და ეთნოგრაფიული მონაცემების ფონზე ნაშრომში შესწავლილია ლიგანის ხეობის სამეურნეო ყოფა (მემინდვრეობა, მევენახეობა-მეხილეობა, მესაქონლეობა, მეფუტკრეობა), ხელოსნობა და შინამრეწველობა (მჭედლობა, ხის დამუშავება, ნავმშენებლობა, კერამიკული წარმოება, ფეიქრობა), მატერიალური კულტურა (საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი, დასახლების ფორმები, ტანსაცმელი და ჩაცმულობა, ხალხური სამზარეულო), სულიერი კულტურის საკითხები (ხალხური დღესასწაულები, გართობა-თამაშობანი და ა. შ.). დაკვირვებებისა და შესწავლის სფეროში მოექცა მეურნეობის ცალკეულ დარგებში შემუშავებული ემპირიული სანარმოო ცოდნა-ჩვევები, მატერიალური და სულიერი კულტურის ამსახველი მომენტები.

ნაშრომი ძირითადად დაფუძნებულია უშუალოდ ჩვენ მიერ მოპოვებულ ეთნოგრაფიულ მასალებზე, რომლებიც, როგორც აღინიშნა, შეიკრიბა ლიგანის ხეობის ორივე ნაწილის სოფლებში. მხედველობაშია ხეობის ძველი ისტორიული საზღვრები. საქართველოს საზღვრებში შემავალი სოფლებია: ქვემო მარადიდი, მირვეთი, კირნათი, გვარა, მაჭახლისპირი. მარადიდი, კირნათი და გვარა ამჟამად კირნათის თემის ტერიტორიაში შედის, მირვეთი და მაჭახლისპირი კი აჭარისწყლის თემის ტერიტორიაშია. აქვეა სასაზღვრო ზონის სოფელი ოღლაური, რომლის მოსახლეობაც (18 კომლი) 1945 წლის ზაფხულში აჭარის სხვა რაიონებში იქნა ჩასახლებული. თურქეთის სახელმწიფო საზღვრებში მოქცეული ლიგანის ხეობიდან მასალები შეიკრიბა შემდეგ სოფლებში: ზემო მარადიდი, ხება, ქლასკური, სანათისი, პეტრული, ბაშქოი და ა. შ. საველე-ეთნოგრაფიული მასალების შეკრებისას ვხელმძღვანელობდით კომპლექსურ-

⁸ მ. გუგუშიძე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, თბ., 1961, გვ. 147; ნ. კახიძე, მაჭახლის ხეობა, ბათუმი, 1974, გვ. 5.

ინტენსიური მეთოდის მოთხოვნების შესაბამისად, რომელიც ქართული ეთნოგრაფიული სკოლის ფუძემდებელმა გ. ჩიტაიამ შეიმუშავა⁹.

საველე-ეთნოგრაფიული მასალების გარდა ნაშრომში გამოყენებულია ისტორიული და ეთნოგრაფიული ლიტერატურის, ქართული და უცხოური პრესის მონაცემები, აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში დაცული მასალები, სხვადასხვა წერილობითი წყაროები. დღეისათვის წერილობითი წყაროს მნიშვნელობას იძენს მოგზაურთა ჩანაწერები. უძველესი წერილობითი ცნობები ხეობაზე გვხვდება „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხებში, სადაც ლიგანის ხეობა ნიგალის ხევის სახელწოდებით იხსენიება¹⁰.

შუა საუკუნეების ქართულ წერილობითი წყაროებიდან აღსანიშნავია XII-XVII საუკუნეებში შედგენილი „ტბეთის სულთა მატიანე“, რომელიც საინტერესო ცნობებს შეიცავს ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის, საგვარეულოთა ისტორიისა და ონომასტიკის შესახებ. ამ მონაცემებით ჩვენ საშუალება გვქვდა აღვადგინოთ ლიგანის ხეობის საზღვარგარეთულ ნაწილში მოქცეული ზოგიერთი უძველესი სოფლის თავდაპირველი სახელწოდება, აგრეთვე გვარ-სახელები¹¹.

ლიგანის ხეობის შესახებ მეტად მნიშვნელოვანია ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობები. პირველად სწორედ მან მოგვცა ხეობის საინტერესო მეცნიერული დახასიათება¹². ლიგანის ხეობა წერილობით წყაროებში სხვადასხვა სახელწოდებით იხსენიება (ნიგალი, ლიგანი, ლივანა). ჩვენ ლიგანის სახელწოდებას ვხმარობთ, როგორც მას ვახუშტი მოიხსენიებდა.

⁹ გ. ჩიტაია, ქართული ეთნოლოგია, მიმომხილველი, ტ. I, ტფ., 1926; მისივე ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1948 წლისა (წინასწარი ანგარიში), მიმომხილველი, ტ. I, თბ., 1949.

¹⁰ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი შეადგინა, გამოკვლევები და შენიშვნები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 38, 351, 377, 378.

¹¹ ტბეთის სულთა მატიანე, გამოსაცემად მოამზადა, შენიშვნები და კომენტარები დაურთო თ. ენუქიძემ, თბ., 1977.

¹² ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 135.

ლიგანის შესახებ არსებული წერილობითი წყაროებიდან ცალკე უნდა გამოვყოთ გ. ყაზბეგის ცნობები. იგი პირველი იყო, ვინც 1874 წელს ფეხით შემოიარა ოსმალთაგან მიტაცებული ზემო აჭარა, ჭოროხის მხარის სხვა ისტორიული რაიონები. თავის ნაშრომში ავტორმა ზემო აჭარის, შავშეთ-იმერხევის, არტანუჯისა და ლაზეთის აღწერილობაც მოგვცა¹³.

ლიგანის ხეობა მრავალმხრივადაა დახასიათებული დ. ბაქრაძის ნაშრომში „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში“¹⁴.

აღსანიშნავია, რომ დედასაქართველოსთან აჭარისა და ლიგანის ხეობის დაბრუნების შემდეგდროინდელ მოგზაურ-მკვლევართაგან ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალების სიუხვით გამოირჩევა ზ. ჭიჭინაძის ნაშრომები. მან უდიდესი ამაგი დასდო არა მარტო ლიგანის ხეობის, არამედ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეების შესწავლას, პირადად გაეცნო მოსახლეობას და მათგან შეკრიბა ძვირფასი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალები. პირველ რიგში იგი დიდ დაინტერესებას იჩენდა მოსახლეობის ისტორიული წარსულისადმი. მისი შრომები შეიცავს მდიდარ ონომასტიკურ მონაცემებს, რომლებიც ძირძველი ქართული წარმომავლობისაა. ამ სახის ტოპონიმები და გვარ-სახელების დიდი ნაწილი დღეს თურქულით შეიცვალა. ზ. ჭიჭინაძის ცნობები ამ მხრივაც განსაკუთრებულ შეფასებას იმსახურებს. ჩამოთვლილ საკითხებს მისი მრავალი საგაზეთო სტატია და ცალკეული ნაშრომები ეძღვნება¹⁵.

¹³ გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათუმი, 1995, გვ. 98-116.

¹⁴ დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987, გვ. 40-42.

¹⁵ ზ. ჭიჭინაძე, მარადიდში სახალხო სკოლების გამართვის შესახებ, გაზ. „ივერია“, 1893, 126; მისივე: წერილი ლივანადან, დევსქელის ხეობის სოფლებში ჯამეების არსებობის შესახებ, გაზ. „ივერია“, 1893, 166; წერილი მურღულიდან, გაზ. „ივერია“, 1893, 171-172; ლივანის გათათრება, გაზ. „ევალი“, 1895, 139; ართვინის კლარჯეთამდის გათათრება, ტფ., 1897; საქართველოს დაკარგული სოფლები და ქართველთ კათოლიკენი, ტფ., 1904; ქართველ მაჰმადიანთა დიდი გადასახლება ოსმალეთში, ტფ., 1913; ისტორია ოსმალეთის ყოფილ მუსლიმან

ლიგანის ხეობაზე ასევე მრავალმხრივ ცნობებს შეიცავს ივ. ჯაიანის პუბლიცისტური წერილები, რომლებიც XIX ს. 90-იან წლებში იბეჭდებოდა გაზეთ „ივერიაში“. წერილები ცალკე ნიგნადაც გამოქვეყნდა¹⁶. იგი ბორჩხაში მსახურობდა. დიდი ინტერესით აკვირდებოდა და სწავლობდა იქაურთა ყოფასა და კულტურას, ისტორიას, ეკონომიკურ მდგომარეობას.

ლიგანის ხეობის ისტორიული წარსულის შესასწავლად ფასდაუდებელია ე. თაყაიშვილის ნაშრომები, რომელთა შორის, პირველ რიგში, „სამუსლიმანო საქართველო“¹⁷ უნდა დავასახელოთ. ნაშრომში მიმოხილულია ლიგანის ხეობის ტერიტორიული საზღვრები, სამეურნეო-ეკონომიკური მდგომარეობა, მდ. ქოროხის ფიზიკურ-გეოგრაფიული თავისებურებანი და სხვა.

საკვლევო რეგიონის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წარსულის შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს გვანდის ი. გოგებაშვილი თავის პუბლიცისტურ ნაშრომში „საქართველო და მისი ნანილები.“¹⁸

ლიგანის ხეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლის საქმეში აღსანიშნავია აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის მეცნიერ-თანამშრომელთა წვლილი. ამავე მუზეუმის ფონდში დაცულია შ. აბაშიძის, თ. ჩიქოვანისა და ჭ. ნიკოლაშვილის ხელნაწერები, რომელშიც განხილულია ხეობის მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის სხვადასხვა ასპექტი.¹⁹

ქართველთა საქართველოსი, ტფ., 1911; მუსლიმანი ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში, ტფ., 1913; ქართველთა გამაჰმადიანება ანუ ქართველთა გათათრება, თბ., 1910 და სხვა.

¹⁶ ივ. ჯაიანი, წერილები შავშეთიდან (პუბლიცისტური მემკვიდრეობა), თბ., 1991.

¹⁷ ე. თაყაიშვილი, სამუსლიმანო საქართველო – ემიგრანტული ლიტერატურა, დაბრუნება, I, გ. შარაძის საერთო რედაქციით, თბ., 1991, გვ. 197-228.

¹⁸ ი. გოგებაშვილი, საგანძური (პუბლიცისტური წერილები), თბ., 1982, გვ. 292-294.

¹⁹ შ. აბაშიძე, მარადიდისა და მაჭახლის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალები, აჭარის სახ. მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, 1948, 355: თ. ჩიქოვანი,

ლიგანის ხეობის მატერიალური კულტურის ძეგლები (ქვის თალიანი ხიდები) დახასიათებულია ნ. კვეზერელი-კოპაძის ნაშრომში მას ძველ ქართულ და რუსულ წერილობით წყაროებში დაცული ცნობების საფუძველზე აღწერილი აქვს დევსქელის, მურლულის, ქლასკურის, ჩხალის, ბელღევანის ქვის თალიანი ხიდები²⁰.

ლიგანის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებია განხილული ი. სიხარულიძის ნაშრომებში. მათში დახასიათებულია ხეობის ტერიტორიული გავრცელების საზღვრები, ტოპონიმიკური მონაცემები, მატერიალური კულტურის ძეგლები, მცხოვრებთა რაოდენობა.²¹

უახლოეს პერიოდში ისტორიული საქართველოს ძირძველი მხარეებისა და მათ შორის ლიგანის ხეობის საზღვარგარეთული ნაწილის სოფლებში ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალების შეგროვებას დიდი წვლილი დასდო პროფ. შ. ფუტკარაძემ.²² ამ მასალების ნაწილი გამოყენებულია წინამდებარე ნაშრომშიც.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ლიგანის ხეობის ყოფისა და კულტურის სხვადასხვა საკითხებზე საინტერესო ცნობებია დაცული XIX ს. მეორე ნახევრის ქართულ გაზეთებსა („დროება“, „კვალი“, „ივერია“)²³ და ჟურნალებში („მეურნე“).²⁴

გაზეთ „დროების“ 1879 წლის ერთ-ერთ ნომერში დაბეჭდილია ს. ბავრელის წერილი, რომელშიც მოკლედ აღწერილია ქ. ართვინი,

---

ჭ. ნიკოლაშვილი, ჭოროხზე ნაოსნობის ისტორიიდან, აჭარის სახ. მუზეუმის შრომები, ტ. III, ბათუმი, 1958, გვ. 69-85.

²⁰ ნ. კვეზერელი-კოპაძე, საქართველოს ძველი ხიდები, თბ., 1972, გვ. 122, 129, 133, 138.

²¹ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, ნიგნი I, ბათუმი, 1958; მისივე, ნიგალი, ბათუმი, 1985.

²² შ. ფუტკარაძე, ჩვენებურების ქართული, ბათუმი, 1993, გვ. 296-332.

²³ გაზ. „დროება“, 79, 257:1884, 260: გაზ. „ივერია“, 1886, 52; 194, 234; გაზ. „კვალი“, 1896, 44.

²⁴ ბ. კოვალევსკი, მებაღეობა ართვინის ოლქში, ჟურ. „მეურნე“, 1888, 38; 1895, 4, 6.

მდინარე ჭოროხზე ნაოსნობა, მატერიალური კულტურის ძეგლები.²⁵ ამავე გაზეთში დაბეჭდილია გ. ნერეთელის ნერილი, რომელიც შეეხება ლიგანის მახრასში 1879 წლის არეულობას და მის გამომწვევ მიზეზებს.²⁶

ლიგანის ხეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წარსულის სხვადასხვა მხარეს ეხება პ. უმიკაშვილი. იგი მიმოიხილავს ართვინის დასახლებას, მოსახლეობას, ვაჭრობის საკითხებს.²⁷

ლიგანის ხეობის ისტორიულ წარსულზე არაერთი მნიშვნელოვანი ცნობაა დაცული თურქულ, რუსულ და სომხურ ნერილობით წყაროებში. თურქ ავტორთაგან საყურადღებოა XVII საუკუნის თურქი ისტორიკოსის იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები, სადაც ლიგანი დივანად არის მოხსენიებული.²⁸ ლიგანის ხეობა ლივანედ და მცირე ლივანად მოიხსენიება ამავე პერიოდის მეორე თურქი ისტორიკოსის ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნში.²⁹

საინტერესო ცნობებს ვკითხულობთ უახლოესი პერიოდის თურქულ ლიტერატურაშიც. ერთ-ერთი მათგანია ოზან მიქაილ ბახჩეჯის წიგნი ართვინის ისტორიის შესახებ.³⁰

თანამედროვე ართვინის ვილაიეთის ისტორია, ტოპონიმიკა (რომელთა შორის დიდა ქართული ტოპონიმების ხვედრითი წილი) და სულიერი კულტურის სხვადასხვა საკითხი განხილულია ფ. თორუნის ნაშრომში.³¹ ართვინის, ბორჩხის, მურღულის ხეობების ისტორიის, გეოგრაფიული პირობების, მატერიალური კულტურის ძეგლთა მოკ-

²⁵ ს. ბაგრატი, არტაანიდან ართვინამდე, გაზ. „დროება“, 1879, 29.

²⁶ გ. ნერეთელი, არეულობის მიზეზები აჭარასა და ლივანაში გურიელის ჯარის შესვლის გამო, გაზ. „დროება“, 1879, 24.

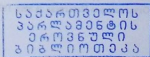
²⁷ პ. უმიკაშვილი, ოსმალის საქართველო, გაზ. „ივერია“, 1877, 21.

²⁸ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ტექსტი ქართულად თარგმნა და გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ს. ჯიქიაშ, თბ., 1964, გვ. 102.

²⁹ ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნი, თარგმნა თურქულიდან, კომენტარები და გამოკვლევები დაურთო გ. ფუთურიძემ, ტ. 1, თბ., 1971, გვ. 2.

³⁰ M. Bahçeci, Artvin tarihi olçulari, Bursa, 1999.

³¹ F. Torun, Artvin. izmiti, 1998.

ლე აღწერილობას შესაბამისი ფოტოილუსტრაციებით ვპოულობთ ართვინის ვილაიეთისადმი მიძღვნილ ნაშრომში.³² ისტორიული ნარსულის, გეოგრაფიის, ტანსაცმლისა და ჩაცმულობის, ხალხური დღესასწაულებისა და ნეს-ჩვეულებების, მუსიკალური კულტურის შესახებ ცნობებს იძლევა მეორე თურქი ავტორი ე. აიზი.³³

XX საუკუნის 90-იან წლებში მურლულის ხეობის სოფლებში იმოგზაურა ქ. ერზრუმის ათათურქის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მეცნიერ თანამშრომელმა ს. კოდაიმ. მან გამოაქვეყნა საინტერესო ნაშრომი, სადაც მოცემულია მურლულის ხეობის გეოგრაფიული დახასიათება, მოსახლეობა, მეურნეობა.³⁴

ლიგანის ხეობის ისტორიის, ხალხური დღესასწაულების, მატერიალური კულტურის ძეგლების, სულიერი კულტურის ამა თუ იმ მხარეს ასახავს სხვა თურქულ ჟურნალებში დაბეჭდილი პუბლიკაციებიც.³⁵

ადრინდელი უცხოური წერილობითი წყაროებიდან ლიგანის შესახებ ცნობებს ვხდებით VII საუკუნის „სომხურ გეოგრაფიაში“.³⁶

ლიგანისა და მურლულის ხეობების გეოგრაფიულ პირობებზე, ხელოსნობაზე, ნავმშენებლობასა და ნაოსნობაზე ასევე საინტერესო მასალებია მოტანილი ჟან მურიეს ნაშრომში „ბათუმი და ჭოროხის აუზი“³⁷ და ტრაპიზონში ინგლისელი კონსულის ჯიფორდ პალგრევის 1967-1968 და 1872 წლების ანგარიშებში. ლაზისტანის სხვა კუთხეებთან ერთად იგი მოკლედ აღწერს ლიგანის ხეობის ეკონომიკურ მდგომარეობას, ხეობის სავაჭრო-ადმინისტრაციულ ცენტრებს.³⁸

³² Artvin, Ankara, 2000.

³³ E. Ayaz, Artvin ili halk oyunlari. Istanbul, 1998.

³⁴ S. Koday, Murğul çayı havzasinin Geografyasi, Erzurum, 2000.

³⁵ K. Koroğly, Kafkasöre Yolculuk, – ჟურ. Livane, Istanbul, 1997, 5. გვ. 4; მისივე, Borçka vadisi ve köprüleri. Istanbul, 1998, 11-12, გვ. 10.

³⁶ ი. სიხარულიძე, ნიგალი, ბათუმი, 1985, გვ. 76.

³⁷ ჟან მურიე, ბათუმი და ჭოროხის აუზი, ბათუმი, 1962, გვ. 13-45.

³⁸ Отчет консула В. Джифорда Пальгрева за 1867-68 гг. – Материалы для описания Азиатской Турции и Батумской области – ИКОИРГО, Т. XII, 2. 1882-1883; მისივე, Отчет консула Пальгрева за лето 1872 года о береге Лазистана. - ИКОИРГО, Т. VII,

ლივანის ხეობის შესახებ მდიდარი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და სხვა სახის მასალები გვხვდება რუს მოგზაურ-მკვლევართა ნაშრომებში, რომლებმაც სხვადასხვა დროს იმოგზაურეს ჭოროხის მხარეში. ამათგან განსაკუთრებით გამორჩეულია ე. ვეიდენბაუმის,³⁹ ა. ფრენკელისა და ვ. ლისოვსკის⁴⁰ გამოკვლევები.

ლაზისტანის სანჯაყში შემავალი ყაზების და მათ შორის ლივანის ყაზის მოსახლეობის რაოდენობაზე, ეთნიკურ შემადგენლობაზე მნიშვნელოვან სტატისტიკურ მონაცემებს შეიცავს 1873 წელს გამოქვეყნებული სტატია „შენიშვნები ბათუმზე“.⁴¹ ხეობის მოსახლეობის სამეურნეო ყოფას შესანიშნავად აგვიწერს ნ. ნორკინი.⁴² ასევე საინტერესოა ართვინის სასნაელებლის ზედამხედველის მიერ შედგენილი ნაშრომი „ართვინი და ართვინის ოლქი“ (რუსულ ენაზე),⁴³ რუსი ოფიცრის პ. იურჩენკოს მოგზაურობის ჩანაწერებში.⁴⁴

ქალაქ ართვინში დანყბითი სკოლის გახსნასთან დაკავშირებულ პრობლემებზე საუბარი გაზეთში „Новое обозрение“.⁴⁵

ქალაქ ბორჩხასა და ართვინის დასახლების სტრუქტურის, მოსახლეობის საქმიანობისა და ვაჭრობის შესახებ საყურადღებო მონაცემებს ვხვდებით აგრეთვე სხვა რუსულ გაზეთებში.⁴⁶

2. 1882-1883, с. 56-57; ვ. პალგრევი, აზიის თურქეთისა და ბათუმის ოლქის აღწერის მასალები, თარგმანი რ. სურმანიძისა, 1972, აჭარის სახ. მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა ფონდი, 588.

³⁹ Е. Вейденбаум, Кавказские этюды, Тифл., 1901, с. 116-135.

⁴⁰ А. Френкель, Очерки Чурук-су и Батума, Тифл., 1879, с. 95-129; В. Я. Лисовский, Чорохский край, Тифл., 1887.

⁴¹ Заметка о Батуми, ИКОИРГО, Т. II, 1873, 3. с.103-114.

⁴² Н. Норкин, Артвин и его окрестности, „Русские субтропики“, Тифл., 1912, 5. С. 257-265.

⁴³ Н. Е. Сольнышкин, Артвин и Артавинский округ, Тифл., 1912.

⁴⁴ П. Юрченко, Заметки о поездке по ущельям рек чорох-су до Артвина и Мургулис-су до Нижней Кури в Батумской области, г.з. „Кавказ“, 1881, 206, 215, 216, 217, 220, 222, 224, 231, 232.

⁴⁵ „Новое обозрение“ – 1895, 441.

⁴⁶ От Батума до Артвина, г.з. „Кавказ“, 1884, 228; Справочник Литературный сборник, Тифл., 1903, Ч. I, Отд. 111, с. 27-30.

ამრიგად, ლიგანის ხეობამ ისე როგორც საერთოდ ჭოროხის მხარემ, უძველესი დროიდანვე მიიპყრო ქართველ და უცხოელ მოგზაურ-მკვლევართა ყურადღება. ისინი მეტ-ნაკლები სისრულით აშუქებდნენ ხეობის ისტორიის, ყოფისა და კულტურის საკითხებს. ეს მონაცემები ჩვენ მიერ 1998-2000 წლებში შეკრებილ საველე-ეთნოგრაფიულ მასალებთან ერთად მნიშვნელოვნად ავსებს საკვლევი ხეობისა და მთლიანად ჭოროხის მხარის ქართველი მოსახლეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წარსულის ისტორიას.

ჩამოთვლილი წერილობითი წყაროების, ისტორიული, ეთნოგრაფიული და სხვა ლიტერატურის, ძირითადად კი საველე-ეთნოგრაფიული მასალების ანალიზის საფუძველზე, წინამდებარე ნაშრომი ლიგანის ხეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლის პირველი ცდაა. ამ თვალსაზრისით დღემდე თურქეთის რესპუბლიკის ფარგლებში მოქცეული არც ერთი ქართული კუთხე, ხეობა შესწავლილი არ არის.

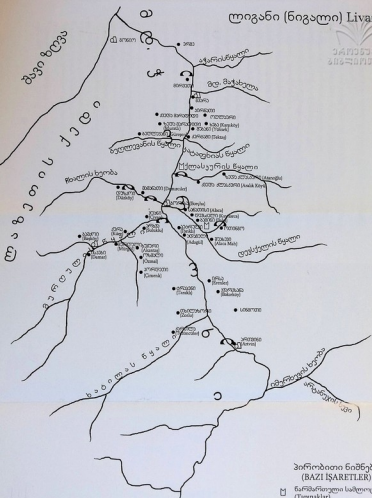
ლიგანის ხეობა მდებარეობს მდ. ჭოროხის ქვემო დინებაში. ლიგანის ხეობაზე გადიოდა სახმელეთო და ჭოროხის სამდინარო გზები, რომლითაც ანტიკურ ხანაში და უფრო ადრე ისტორიული შავშეთ-ტაო-კლარჯეთის მხარეები შავიზღვისპირა რაიონებს უკავშირდებოდა.

პირველი წერილობითი ცნობა ლიგანის ხეობის გეოგრაფიული საზღვრების შესახებ გვხვდება ვახუშტის ნაშრომში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“. მისი დახასიათებით ლიგანის ხეობა ისტორიულად მოიცავდა ჭოროხის ხეობის იმიერსა და ამიერს ართვინის სანახებიდან ერგემდე⁴⁷.

ლიგანის საზღვრებს ეხება ინგლისის კონსული ტრაპიზონში ჯიფორდ პალგრევი. მისი თქმით, ლივანა ტრაპიზონის ვილაიეთის ერთი საუკეთესო, მდიდარი და ნაყოფიერი რაიონი იყო, რომელიც ჭოროხის ორივე მხარის ჩათვლით გადაჭიმული იყო სიგრძით 80 და სიგანით 35

⁴⁷ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 136.

ლივანი (ნივალთი) Livane

პირობითი ნიშნები (BAZI İŞARETLER)

- ☐ ნაწმარითული სამლოცველო (Tapınaklar)
- Ⓜ ციხე (Kale)
- ☾ ჰესოალიანი ხედი (Köprü)
- დასასტუმრებელი პუნქტი (Yerleşim alanı)

მიღზე. მის საეაჭრო და ადმინისტრაციულ ცენტრს წარმოადგენდა ლივანა ანუ ართვინი.⁴⁸

გ. ყაზბეგი, რომელმაც ჭოროხის მხარეში ჯერ კიდევ ოსმალთა ბატონობის დროს (1874 წელი) იმოგზაურა, წერდა, რომ ლივანა ინყებოდა მდ. ჩაირსუდან, რომელიც ჭოროხს მარცხნიდან ერთვოდა ბორჩხასთან და მას ლაზეთისაგან ყოფდა⁴⁹. ზ. ჭიჭინაძის ცნობით, ლივანა მარადიდიდან ინყებოდა და კლარჯეთამდე აღწევდა⁵⁰.

ხეობის ტერიტორიული საზღვრების გამიჯვნასთან დაკავშირებით საყურადღებოა ე. თაყაიშვილის აზრი. მისი დახასიათებით. ლივანი განცალკევებული ხევი არ ყოფილა. იგი მოიცავდა დაახლოებით ყოფილი ართვინის ოლქის ტერიტორიას მდინარე ჭოროხის ორივე ნაპირით სოფელ ერგემდე.⁵¹ ცოტათი ადრე ლივანის შესახებ თავისი აზრი გამოთქვა დ. ბაქრაძემ. იგი წერდა: „ლივანის სახელით ცნობილია ხეობა მდინარეების ჭოროხისა და აჭარისწყლის შესართავიდან ისპირის საზღვრამდე“.⁵² როგორც ჩანს, ამ მონაცემებით სარგებლობდა ზ. ჭიჭინაძე, როდესაც წერდა: „ლივანი ძველად ინყებოდა აჭარისწყლის შესართავიდან და ართვინამდე მიემართებოდა“.⁵³

ი. სიხარულიძე ლივანს თითქმის მთლიანად ჭოროხის ქვემო დინების ნაწილად განიხილავს და დ. ბაქრაძის ცნობაზე დაყრდნობით. ლივანის ხეობის ჩრდილოეთ-დასავლეთის უკიდურეს საზღვრად მდ. ჭოროხისა და აჭარისწყლის შესართავს ასახელებს.⁵⁴

⁴⁸ ე. ჯ. პალგრევი, აზიის თურქეთისა და ბათუმის ოლქის აღწერის მასალები, თარგმანი რ. სურმანიძისა, 1972, აჭარის სახ. მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა ფონდი, 588, გვ. 10.

⁴⁹ გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 121.

⁵⁰ ზ. ჭიჭინაძე, მუსლიმანი ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში, ტფ., 1913, გვ. 140.

⁵¹ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 197.

⁵² დ. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40.

⁵³ ზ. ჭიჭინაძე, ქართველთა გამაჰმადიანება ანუ ქართველთა გათათრება, თბ., 1910, გვ. 5.

⁵⁴ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმოვთა, ნიგნი I, ბათუმი, 1958, გვ. 29.

ლიგანის ხეობის სხვადასხვა მიმართებით დახასიათებას იძლევა პ. ინგოროყვა, იგი ხეობის ტერიტორიულ საზღვრებსაც ეხება და წერს, რომ თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით ხეობა მოიცავს თურქეთის სახელმწიფოში მოქცეული ბორჩხის რაიონის აღმოსავლეთ და ართვინის რაიონის დასავლეთ ნაწილს. ამავე დროს, პ. ინგოროყვა ლიგანის ხეობას მთლიანად თურქეთის საზღვრებში განიხილავს⁵⁵, რაც სინამდვილეს არ შეესაბამება. მისი ნაწილი, ქვემო მარადიდისა და სხვა სოფლების ჩათვლით, 1921 წლიდან კვლავ საქართველოში დარჩა და ამჟამინდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით ხელვაჩაურის რაიონში შედის.

როგორც ვნახეთ, ისტორიულ წყაროებსა და მოგზაურ-მკვლევართა ჩანაწერებში დაცული ცნობები ლიგანის ხეობის ტერიტორიული საზღვრების შესახებ, ხშირ შემთხვევაში, ერთმანეთს ემთხვევა. ამ ცნობების ანალიზის მიხედვით მართლაც ირკვევა, რომ ლიგანის ხეობა, რომელიც გეოგრაფიულად მდებარეობდა ჭოროხის ხეობის ქვემონელზე, მოიცავდა განსაზღვრულ ტერიტორიას მდინარის ორივე მხარეზე, ართვინის სანახებიდან, ვიდრე სოფელ ერგემდე. თუმცა, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, განსხვავებულ ცნობებს შეიცავს დ. ბაქრაძის, ზ. ჭიჭინაძისა და მასზე დაყრდნობით ი. სიხარულიძის ცნობები, რომლითაც ლიგანის ხეობის საზღვარი ჩრდილო-დასავლეთით ჭოროხისა და აჭარისწყლის მდინარეთა შესართავამდე (სოფ. აჭარისწყალთან) აღწევდა, რაც ეთნოგრაფიული მონაცემებითაც დასტურდება.

ლიგანის ხეობა, ისე როგორც ჭოროხის აუზში შემავალი სხვა სოფლები, მთიან ხეობათა რიცხვს განეკუთვნება. ამაზე მკვეთრი გავლენა სწორედ ბუნებრივ-გეოგრაფიულმა პირობებმა იქონია. მისი ტერიტორიის უდიდესი ნაწილი მთებს უკავია, რომლის შემადგენლობაში შედის მრავალი მეზოფორმული ხეობებით დასერილი მთათა სისტემები, რომლებიც დახრილობის გამო ციცაბო ფერდობებით ხასიათდებიან.

⁵⁵ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 300.

ხეობის უდიდესი მდინარეა ჭოროხი. მდინარის სიგრძე 438 კილომეტრია, აქედან საქართველოს საზღვრებში 21 კმ. მოედინება⁵⁶.

მდინარე ჭოროხი ლიგანის ხეობის ტერიტორიაზე შეიცავს მნიშვნელოვან ენერგეტიკულ რესურსებს. 1999 წელს ჭოროხის ამ მონაკვეთზე ჩაეყარა საფუძველი ართვინის, ბორჩხისა და ხებას ჰიდროელექტროსადგურების მშენებლობას. ამათგან მსოფლიოში არსებულ კაშხლებთან შედარებით ერთ-ერთი უდიდესი იქნება დერინერის კაშხალი ქ. ართვინთან. კაშხლის სიმაღლე 247 მ-ია⁵⁷. მასზე აგებული დერინერის ჰიდროელექტროსადგური მნიშვნელოვან წვლილს შეიტანს თურქეთის რესპუბლიკის ენერგეტიკის განვითარებაში.

ხეობაში ძირითადად ჭარბობს მთის ნიადაგები. თიხნარი მიწით გამოირჩევა ბორჩხის მხარე, რამაც ხელი შეუწყო მეთუნეობის წარმოშობა-განვითარებას.

ხეობა მდიდარია ნიალისუღლით. აქ გვხვდება სხვადასხვა სახის მადნეული: ტყვია, ვერცხლი, თუთია (ცინკი), ოქროს ქვიშრობი (სოფ. ცრიასა და ბერთას წყლის სანაპიროზე)⁵⁸. რეგიონი განსაკუთრებით გამოირჩევა სპილენძის მადნების სიუხვით, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა ჭოროხის აუზში სპილენძ-ბრინჯაოსა და რკინის მეტალურგიული წარმოების ჩასახვა-განვითარებას⁵⁹. ხეობა გამოირჩევა

⁵⁶ ნ. ნიქარაძე, ნ. ჯიბუტი, აჭარის ასსრ. ბათუმი, 1957, გვ. 43.

⁵⁷ I. Adiloğlu, Artvin ilinde hidroelektrik enerji potansiyeli – ჟურ. Atabari, 1, 1997, გვ. 9; Artvin, Ankara, 2000, გვ. 35

⁵⁸ ჟურ. „მეურნე“, 1895, 4, 6.

⁵⁹ Л. Ф. Бацевич, Геологическое описание Батумского и Артавинского округов; – Материалы для геологии Кавказа, Серия I. Кн. 12. Тифл., 1887, с. 96-106; Минеральные ресурсы ССР Грузия, Тифл., 1933, с. 543-549; А. Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, – ИГАИМК. Вып. 120. М-Л; 1935, с. 44-46; Г. А. Мелкишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 153. ნ. კახიძე, სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგიის ისტორიიდან ჭოროხის აუზში და მოსახლეობის სანარმოო და საზოგადოებრივი ყოფის ზოგიერთი საკითხი, – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, XVI, თბ., 1987; მ. სიორიძე, სამთო-მეტალურგიული მრეწველობა სამხრეთ-დასავლეთ საქარ-

აგრეთვე მინერალური სამკურნალო წყლებით, რომელთაგან მნიშვნელოვანია ოთინჯოს აბანო. აბანო სასარგებლო რეკონსტრუქციით დაავადებულთათვის⁶⁰. მისი აღმოჩენა თამარ მეფის სახელს უკავშირდება. ოსმალთა მფლობელობის დროს ეს აბანო ჩაუქოლავთ, შემდეგ ახმედ ხალვაშს აღუდგენია⁶¹ და დღესაც მოქმედებს. ცხელი სამკურნალო მინერალური წყალი არსებობდა ქ. ართვინთან ახლოს და მჟავე წყალი სოფ. ზემო მარადიდში⁶².

ამრიგად, გეოგრაფიულად ლიგანი მთიან ხეობათა რიცხვს განეკუთვნება. მისთვის დამახასიათებელია მკვეთრად გამოხატული ვერტიკალური ზონალობა, რაც თავისებურ ზეგავლენას ახდენდა მოსახლეობის განსახლებაზე, მეურნეობის დარგების განვითარებაზე, მცენარეული საფარის მრავალფეროვნებაზე.

თველოში და უცხოური კაპიტალი (1878-1912 წწ.), აჭარის სოციალურ-ეკონომიკური პრობლემები, VII, ბათუმი, 1987.

⁶⁰ გაზ. „დროება“, 1884, 167.

⁶¹ ივ. ჯაიანი, ნერილები შავშეთიდან, თბ., 1991, გვ. 15.

⁶² გაზ. „დროება“, 1884, 167.

ლიგანის ხეობის ისტორიული დახასიათება

§ 1. ლიგანის ხეობა წერილობითი წყაროებისა და ისტორიული ლიტერატურის მონაცემების ფონზე

ლიგანის ხეობა ისტორიულად შედიოდა კლარჯეთის პროვინციაში, რომელიც შავშეთ-იმერხევთან ერთად თავისი ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობით განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს, კერძოდ, ქოროხის აუზის პოლიტიკურ, სოციალურ-ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. ლიგანი წარმოადგენდა ევროპულ და აზიურ ცივილიზაციათა ურთიერთობის ერთ-ერთ მთავარ რგოლს. ხეობაზე გამავალი გზით ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ცალკეული კუთხეები უკავშირდებოდნენ აჭარას, შავიზღვისპირეთსა და კოლხური სამყაროს სხვა რაიონებს. სწორედ ტაო-კლარჯეთში, რომლის ორგანული ნაწილი ლიგანის ხეობაც იყო, დაირწა ქართული განათლებისა და კულტურის, საქართველოს გაერთიანების, ბაგრატიონთა საგვარეულო დინასტიისა და ერის კონსოლიდაციის აკვანი.

ამის გამო ლიგანის ხეობა უძველესი დროიდანვე იქცეოდა ქართველ და უცხოელ მოგზაურ მკვლევართა ყურადღებას. სწორედ მათმა ნაშრომებმა შემოგვინახა მრავალმხრივ საინტერესო ცნობები ლიგანის სახელოვან ისტორიულ წარსულზე.

ლიგანის ხეობაში ქრისტიანობის ქადაგება ანდრია პირველწოდებულის სახელს უკავშირდება, რის შესახებაც საინტერესო ცნობებია დაცული „ქართლის ცხოვრების“ იმ ნაწილში, რომელიც ანდრია პირველწოდებულს შეეხება. ანდრია ჯერ ეგრისში მოვიდა ქრისტიანობის გასავრცელებლად, აქედან აჭარისა და ნიგალის გავლით კლარჯეთსა და არტაან-კოლაში გადავიდა. „ქართლის ცხოვრებაში“ ვკითხულობთ: ანდრია პირველწოდებული „შევიდა ქვეყანასა ქართლისასა, ნიგლას, კლარჯეთსა და არტაან კოლას, სადა

იგი დაყო უამი ფრიად მრავალნი¹. აქედან ისიც ირკვევა, რომ ამ პერიოდში ლიგანი ქართლის სამეფოს ნაწილი იყო.

ხეობის შესახებ მეტად საყურადღებო მასალებია დაცული იმ ქართულ წერილობით წყაროებში, რომლებიც საქართველოში მურვან ყრუს გამანადგურებელ შემოსევებს ასახავს. გიორგი მერჩულეს ცნობით, მურვან ყრუს მიერ გავერანებულ მხარეებს ეკუთვნოდა: კლარჯეთი, ტაონი, შავშეთი და „ყოველნი მახლობელნი ქვეყანანი“. პ. ინგოროყვა თვლის, რომ მახლობელ ქვეყნებში სპერი და ლიგანის ხეობა უნდა იგულისხმებოდეს, რომლებიც ჭოროხის აუზში მდებარეობდნენ და ამასთან ერთად, ესაზღვრებოდა კლარჯეთს, ტაოს, შავშეთ-იმერხევის ისტორიულ პროვინციებს².

ლიგანი მურვან ყრუს შემოსევის დროს უშუალოდ წარმოადგენდა თარემის ასპარეზს, რის შესახებაც ქართულ საისტორიო მატრიანებში გვაქვს მითითება. აქ მოხსენიებულია ის გზა, რომელიც მტერმა გაიარა. დასავლეთ საქართველოდან გამობრუნებულმა არაბთა მთავარმა ძალებმა მურვან ყრუს ხელმძღვანელობით „შემოვლო გზა გურიისა და განვლეს სპერიისა“³. როგორც, ჩანს, ლაშქარმა გურიიდან ჭოროხის ხეობით, ე. ი. ლიგანის ხეობის გავლით შეაღწია შავშეთ-კლარჯეთში. მემატრიანეს თქმით, არაბთა სამხედრო ლაშქრობის შედეგად ეს რეგიონები ისე განადგურებულა, რომ: „არლარა იპოვებოდა ნაშენები, არც საჭამადი კაცთა და პირუტყვთა ყოვლადვე“⁴.

მამის სიკვდილის შემდეგ საქართველოს განთავისუფლების მოსურნე არაბებისაგან დევნილი აშოტ პირველი იძულებული გახდა ქართლს გასცლოდა და მურვან ყრუსგან აოხრებულ სამხრეთ საქართველოში შეეფარებინა თავი. მან ეს მხარე ქართული ფეოდალური სახელმწიფოებრიობის ახალ, მძლავრ ცენტრად გა-

¹ ქართლის ცხოვრება. ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერების მიხედვით დაადგინა ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 38.

² პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 332.

³ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 238.

⁴ იქვე, გვ. 239.

დააქცია. აშოტმა გააერთიანა ქართული „ქვეყნები“ და საფუძველი ჩაუყარა „ქართველთა სამეფოს“, რომელმაც ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნის საქმეში გადამწყვეტი როლი შეასრულა და რომლის ორგანული ნაწილი ლიგანის ხეობაც იყო.

სამსუხაროდ, აშოტ პირველის მკვლელობაში ლიგანელთა ხელიც ფიგურირებდა. ამის შესახებ პ. ინგოროყვა წერდა: „826 წლის 26 იანვარს აშოტ პირველი მოკლულ იქნა ღალატით ნიგალის ხეველთა ერთი ჯგუფის მიერ, რომელიც მოსყიდულნი ყოფილან არაბებისაგან.“⁵

არაბებს, აშოტ პირველის სიკვდილის შემდეგ, მოუხერხებიათ ლიგანის ხეობასა და რიგ სხვა პროვინციებზე ბატონობის აღდგენა⁶. მემატიანის ცნობით: „იყუნეს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა ყოველნი ხევნი, შავშეთ-კლარჯეთ-ნიგალისანი“⁷.

მონღოლთა ბატონობის პერიოდში ლიგანის ხეობა სარგის ჯაყელისა და მისივე ძის ბექას ბატონობის ხანაში ხასინჯუდ გამოცხადებულ სამცხე-საათაბაგოში შედიოდა. ბექას ხელისუფლების დროს მემატიანეს მოთხრობილი აქვს რუმის თურქმანთა ტომების შემოსევის ამბავი ვინმე აზატ მოსეს მეთაურობით. მტრებს უსარგებლიათ მოულოდნელი თავდასხმის უპირატესობით და საკმაოდ ვრცელი ტერიტორია, მურლულისა და ლიგანის ხეობის ჩათვლით, აუკლიათ და გაუძარცვათ. მემატიანეს სიტყვით: „ვაშლოვანთ წარსულნი თურქნი შთავიდეს მურლულსა და ნიგალის ხევს“. მათი ალაგმვა კი ზოგან „უვალთა ადგილთა მოხერხდა“⁸.

ლიგანის ხეობის ისტორიულ წარსულზე საინტერესო მასალებს გვანდის XII-XVII საუკუნეების ქართული ხელნაწერი ძეგლი „ტბეთის სულთა მათიანე“. მათიანეში მოხსენიებულია ბევრი ისეთი გვარი, რომელთა ნაწილი ლიგანის ხეობის სხვადასხვა სოფელში დღემდე

⁵ პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 251.

⁶ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1980, გვ. 76.

⁷ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 378.

⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბ., 1982, გვ. 141.

შემორჩა. ასეთებია: კახაბერიძე, რასტაკანიძე, ჭანიძე, გორგოშაძე, ნითელაძე (მატიანისეული „ნითელაეთ“)⁹. ჩამოთვლილი გვარები ლიგანის ხეობის გარეთაც სახლობენ.

მატიანისეული გვარი შუშანისძე უნდა დადებოდა საფუძვლად ლიგანის ხეობის სოფ. კირნათის ერთ-ერთ უბნის შუშანეთის სახელწოდებას¹⁰.

მატიანეში ლიგანის ხეობაში შემავალი სოფლის სახელწოდებებიც გვხვდება, კომლებიც გვარ-სახელებთან ერთად და ცალკეც იკითხება შემწირველთა სადაურობის მანიშნებელ ტექსტში. მაგ., მატიანეში, მაგ. ვკითხულობთ: კილნათელი თათანასძე, მიქაელ ოლლაურელი, ვინმე ხებელი¹¹. ამ სახელებში „კილნათელი“, „ოლლაურელი“, „ხებელი“ იგულისხმება დღევანდელი სოფლები კირნათი, ოლლაური, ხება. იგი ამჟამად თურქეთის რესპუბლიკის საზღვრებშია მოქცეული და ბორჩხის რაიონს ეკუთვნის.

ლიგანის ხეობა სომხურ წყაროებშიც იხსენიება და იგი, ისე როგორც აჭარა, შავშეთი, ტაოს, ანუ ტაიკის შემადგენლობაშია დასახელებული, როგორც დიდი სომხეთის ნაწილი. სინამდვილეში, როგორც დ. ბაქრაძე შენიშნავდა, ქართულ ტაოს სომხური ტაიკი მოგვიანებით ეწოდა, როდესაც სომხები ჭოროხის აუზში გაბატონდნენ¹².

VII საუკუნის სომხურ გეოგრაფიაშიც ნიგალი, როგორც დასახლებული პუნქტი, ნიგლას ფორმით იკითხება და კლარჯეთის ერთ ნაწილს შეადგენდა¹³.

ლიგანის ხეობის მრავალმხრივი დახასიათებაა მოცემული დ. ბაქრაძის ნაშრომში „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და

⁹ ტბეთის სულთა მატიანე, გამოსაცემად მოამზადა, შენიშვნები და კომენტარები დაურთო თ. ენუქიძემ, თბ., 1977, გვ. 92, 94, 100, 108, 134.

¹⁰ რ. მალაყმაძე, ძველი გვარ-სახელები ლიგანის ხეობაში, ჟურ. ლიტერატურული აჭარა, 1998, 12, გვ. 110.

¹¹ ტბეთის სულთა მატიანე, თბ., 1977, გვ. 64, 82, 102.

¹² დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, ტფ., 1887, გვ. 263, 264.

¹³ ი. სიხარულიძე, ნიგალი, ბათუმი, 1985, გვ. 76.

აჭარაში". დ. ბაქრაძის ცნობებითაც, ლიგანი ყველაზე ნაყოფიერი მხარე იყო მთელ ლაზისტანის სანჯაყში. აქ მოჰყავდათ საუკეთესო სელი, რომელიც ლივანური სელის სახელწოდებით იყო ცნობილი და აბრეშუმში. იგი ხარისხით სჯობდა ბათუმურ აბრეშუმს, განთქმული ყოფილა ლივანური ზეთისხილიც, რომელიც გასაყიდად გაჰქონდათ თბილისსა და ახალციხეში¹⁴. ასევე დავიმონშებთ ჯიფორდ პალგრევის ცნობას, რომლის მიხედვით სელისა და შალის ქსოვილები დიდი რაოდენობით მზადდებოდა ბორჩხაში, მარადიდსა და ნითურეთში. ქსოვილის ნაჭერი 50 პიასტრი ღირდა. ევროპაში იგზავნებოდა ბორჩხაში გამოყვანილი აბრეშუმის პარკი¹⁵.

ამრიგად, ლიგანის ხეობა უძველესი დროიდან იხსენიება ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში და ამ წყაროებში დაცული მონაცემების საფუძველზე შექმნილ ისტორიულ ლიტერატურაში.

§ 2. ლიგანის ხეობის სახელწოდებისათვის

ლიგანის ხეობა წერილობით წყაროებში სხვადასხვა სახელით იხსენიება. ლიგანი არ არის ამ ხეობის თავდაპირველი სახელწოდება. ძველად იგი იწოდებოდა როგორც ნიგალი. ამავე სახელით ცნობილია აგრეთვე სოფელი მდინარე ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროზე.

"ქართლის ცხოვრების" იმ ნაწილში, რომელიც ანდრია პირველ-წოდებულს შეეხება, ლიგანი „ნიგლას“ ფორმით გვხვდება. მასში ნათქვამია: ანდრია პირველწოდებული „შევიდა ქვეყანასა ქართლისასა, ნიგლას, კლარჯეთს და არტაან-კოლას“.¹⁶

¹⁴ დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987, გვ. 25.

¹⁵ ვ. ჯ. პალგრევი, აზიის თურქეთისა და ბათუმის ოლქის აღწერის მასალები, თარგმანი რ. სურმანიძისა, 1972; აჭარის სახ. მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა ფონდი, 588, გვ. 49.

¹⁶ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერების მიხედვით დაადგინა ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 38.

ნიგალის ხევი სუმბატ დავითის ძის (XI საუკუნე) ქრონიკებშიც მოიხსენიება. მასში ნათქვამია: „აშოტი წამოემართა და მოინია ხევსა ნიგალისასა“¹⁷. ამავე ფორმით იხსენიება ხეობა, აგრეთვე სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა სამწყსოების აღწერილობაში (XVI ს. დამდეგი),¹⁸ სულხან-საბა ორბელიანის ნაშრომში „მოგზაურობა ევროპაში“,¹⁹ ვახუშტისთან²⁰ და სხვა. ხეობა ნიგალის სახელწოდებითაა დატანილი ალ. ჯავახიშვილისა და ბათუმის ოლქის რუკებზე. ასეა ჩანერილი იგი სომხურ გეოგრაფიაშიც²¹.

ოსმალთა ბატონობის დროინდელი და მოგვიანო პერიოდის წერილობითი ცნობებით ნიგალი (ლიგანი) ლივანად იწოდება.

ლიგანი ლივანის ფორმით დღესაც საყოველთაოდაა დამკვიდრებული. აქვე საჭიროდ ვთვლით კიდევ ერთ ცნობაზე გავამახვილოთ ყურადღება. XVII საუკუნის თურქი ისტორიკოსი იბრაჰიმ ფეჩევი თავის ისტორიაში, რომელიც შეეხება ვეზირ აჰმედ ფაშას 1549 წლის საღვთო ლაშქრობას, ლიგანს მოიხსენიებს „დივანას“ სახელწოდებით²². ამასთან დაკავშირებით, ნ. ბერძენიშვილი შენიშნვდა: „იბრაჰიმ ფეჩევის მიერ მოხსენიებული „დივანა“ სინამდვილეში ლივანა უნდა იყოს“²².

ეთნოგრაფიული მონაცემებით ჩანს, რომ ლივანა ქალაქ ართვინისა და მისი მხარის ძველი, თავდაპირველი სახელი უნდა ყოფილიყო²³. ართვინის ყალესაც, ანუ ციხეს, ადგილობრივი მოსახლეობა

¹⁷ ქართლის ცხოვრება (ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერების მიხედვით დაადგინა ს. ყაუხჩიშვილმა), ტ. I, თბ., 1955, გვ. 38, გვ. 377.

¹⁸ ი. სიხარულიძე, ნიგალი, ბათუმი, 1985, გვ. 76.

¹⁹ „ქართული პროზა“, ტ. V, თბ., 1983, გვ. 295.

²⁰ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 135.

²¹ ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76.

²² იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ტექსტი თარგმნა და გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ს. ჯიქიამ, თბ., 1964, გვ. 102.

²³ იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის წიგნზე დართული ს. ჯიქიას კომენტარები, გვ. 104.

²⁴ რ. მალაყმაძე, ლივანის ხეობის ისტორიიდან, ლიტერატურული აჭარა, ბათუმი, 1999, 6, გვ. 110.

ლივანას ყალეს ეძახის. საინტერესოა ზ. ჭიჭინაძის მიერ ჩანერილი ადგილების სახელწოდება – ლივანას ძირი და ლივანას დაბა²⁴. სავარაუდოა, რომ ეს სახელწოდება იმ ნავსაყუდელის სახელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც მდინარე ჭოროხზე ართვინთან ახლოს მდებარეობდა²⁵.

XVII საუკუნის მეორე თურქი ისტორიკოსი ევლია ჩელები ჩილდირის ვილაიეთში შემავალ ცამეტ სანჯაყს შორის ორ ლივანას ასახელებს (ლივანა და მცირე ლივანა), როგორც ცალკე დამოუკიდებელ ერთეულებს²⁶.

ისმება კითხვა, რომელი ნაწილი იყო „ლივანა“ და რომელი „მცირე ლივანა“? შესაძლოა, რომ ლივანა დღევანდელი ლივანის ხეობის სახელი ყოფილიყო, ხოლო „მცირე ლივანა“ საკუთრივ ართვინისა. საყურადღებოა ისიც, რომ ევლია ჩელები თავის ნიგნში ართვინს არ ასახელებს. იგი ლაზისტანის სანჯაყში შემავალ 13 სანჯაყს შორის ჭოროხის მხარეში ჩამოთვლის მხოლოდ არტანუჯის, შავშეთისა და მაჭახლის სანჯაყებს²⁷.

ექვთიმე თაყაიშვილი ლივანას შეცდომით დღევანდელ სოფელ ჩიხორის ერთ-ერთი უბნის (მეშლეს) ლივანის სახელთან აიგივებდა²⁸.

ამრიგად, წერილობითი წყაროებისა და ლიტერატურის მონაცემებით ისტორიული ლივანის ხეობა სხვადასხვა სახელწოდებით მოიხსენიება: ნიგალი, ლივანი, დივანა, ლივანა. პირველი ორი ქართულ წყაროებში იხსენიება, დანარჩენი ორი – თურქულში.

²⁴ ზ. ჭიჭინაძე, ქართველთა გამაჰმადიანება ანუ ქართველთა გაათათრება. თბ., 1915, გვ. 35.

²⁵ შდრ: „ლიმენა ელლენებრივ ნავსაყუდელი“, სულხან-საბა ორბელიანი (თხზულებანი, ტ. IV, ნიგნი I, თბ., 1965, გვ. 421); ლიმენა ნავსაყუდელი, ჩუბინიშვილი ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961, გვ. 21.

²⁶ ევლია ჩელების მოგზაურობის ნიგნი, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევები დაურთო გ. ფუთურიძემ, ტ. I, თბ., 1971, გვ. 299.

²⁷ იქვე, გვ. 299-300.

²⁸ ე. თაყაიშვილი, სამუსლიმანო საქართველო, ემიგრანტული ლიტერატურა, დაბრუნება, გ. შარაძის საერთო რედაქციით, თბ., 1991, გვ. 198.

§ 3. ლიგანის ხეობა ოსმალთა ბატონობის დროს

ბიზანტიის დაპყრობის შემდეგ საქართველოს სამხრეთ კალთებთან მოახლოებულმა ოსმალებმა პირველი სადაზვერვო ლაშქრობები სამცხე-საათაბაგოზე XV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში წამოიწყეს. ლიგანის ხეობა ამ პერიოდში სამცხე-საათაბაგოს შემადგენელი ნაწილი იყო. აქაური მოსახლეობა ათაბაგების ხელმძღვანელობით, მთელ ქართველ ხალხთან ერთად გმირულად იბრძოდა მოძალადე მტრის წინააღმდეგ.

ოსმალთა იმპერიის დაპყრობითი პოლიტიკა განსაკუთრებით ძლიერდება XVI ს. დასაწყისიდან. მათ წინააღმდეგ ბრძოლებში, სხვა ქართველ მეომრებთან ერთად, აქტიურად მონაწილეობდნენ მურღულის, მაჭახლის, მარადიდის, ლიგანის ხეობისა და სხვა სოფლების მოსახლეობა. ზ. ჭიჭინაძის ცნობით, 1500 წელს ბათუმთან მომხდარ დიდ ბრძოლაში ქართველთა ჯარის შემადგენლობაში შედიოდნენ ლიგანელები, აგრეთვე აჭარლები და გურულები. მათ ქაიხოსრო ათაბაგი მეთაურობდა. ბრძოლაში ქაიხოსრო დაიღუპა, მაგრამ ოსმალებმა ვერ მოახერხეს ბათუმის აღება²⁹. ლიგანის ხეველნი 1515-1516 წლებშიც იბრძოდნენ ბათუმის შესანარჩუნებლად. მურღულელებს თავი უსახელებიათ 1517 წელსაც კახაბერთან გამართულ ბრძოლაში. მურღულელი მეომრების თავდადებასა და ერთგულებას დიდად გაუკვირვებია ყვარყვარე III ათაბაგი. ამიტომაც ათაბაგმა 1518 წლიდან ისინი ბატონყმობისაგან გაათავისუფლა და იქაური ადგილები მათ პირად საკუთრებაში დაურიგა³⁰.

1519 წელს ოსმალები კვლავ გამოჩნდნენ ბათუმთან. ამ დროს ბრძოლაში ლიგანელებს მაჭახლელ, აჭარელ, შავშეთ-იმერხეველ მეომრებთან ერთად უბრძოლიათ. ქართველთა ჯარს, რომელიც 25000 კაცს შეადგენდა, კახაბერი მეთაურობდა. ზღვაში ნაევბით მომავალი ოსმალების გამოჩენის დროს კახაბერი წარსდგა ქართველების წინაშე

²⁹ ზ. ჭიჭინაძე, ოსმალების ყოფილი საქართველო და ქართველ მაჰმადიანთა ისტორიის კონსპექტები, ტფ., 1927, გვ. 4.

³⁰ იქვე, გვ. 6.

და ასეთი გამამხნეველები სიტყვებით მიმართა ჯარს: „ქართველებო, იცოდეთ, რომ ეს ადგილები და ქალაქი ბათუმიც ჩვენი წინაპარი ქართველებისა იყო და არა სხვების. ქართველნი არავის დაუთმობენ ერთ მტკაველ მინას. თითო გოჯ მინაში ჩვენი წინაპრებისაგან თითო ჩაფი სისხლია ჩალერილი და ისეა იგი დაცული და შენახული.“

ამის პასუხად მარადიდლებმა და მაჭახლელებმა შესძახეს:

„კახაბერ ბატონო! დედა შეერთოს ცოლად, ვინც, ოსმალოებს ან სხვებს მტკაველ მინას დაუთმობს. ჩვენც ისევე ვიქმნთ და ჩვენს მტრებს ოსმალებს კი აქ არ შემოვუშვებთ“. მეთაური აღფრთოვანებული ამ სიტყვებით და შეუქია ისინი³¹. ქართველთა ჯარმა მტერს შეუტია და სასტიკად დაამარცხა.

მძიმე და ხანგრძლივი იყო ოსმალთა შემოსევების წინააღმდეგ ბრძოლა. მტრის მრავალრიცხოვნებით გამოწვეულმა უპირატესობამ თავისი გაიტანა და ლაზისტანის დაპყრობის შემდეგ ოსმალებმა ლიგანის ხეობაშიც შემოაღწიეს. ისინი თანდათანობით ფეხს იკიდებდნენ და ეუფლებოდნენ ხეობას. ამის შესახებ საინტერესო ცნობებია დაცული XVII საუკუნის თურქი ისტორიკოსის იბრაჰიმ ფეჩევის ისტორიაში, რომელიც ეხება მეორე ვეზირის აჰმედ ფაშის 1549 წლის საღვთო ლაშქრობას. ფეჩევი წერს: „ლიგანად წოდებულ მხარეში შესვლის შედეგად ურიცხვი შავარდენის თვალებიანი და კაკაბივით მოგოგმანე ჭაბუკები და ქალწულები მუსლიმან გმირთა ხელში ჩავარდნენ.“³² ამ ლაშქრობისას სხვა კუთხეებთან (თორთუმი, თალხისი...) ერთად ლიგანის ხეობაც მინასთან გაუსწორებიათ. დამორჩილებული მხარეები თორთუმი, თალხისი, ახჩა-ყალა, დივანა ერთ სანჯაყად გამოცხადდა და ერთ-ერთ ემირს ებოძა.³³ აჰმედ ფაშას 1549 წლის ლაშქრობა ლიგანის ხეობის დაპყრობის თარიღად უნდა მივიჩნიოთ.

³¹ ზ. ჭიჭინაძე, ოსმალეთის ყოფილი საქართველო და ქართველ მაჰმადიანთა ისტორიის კონსპექტები, ტფ., 1927, გვ. 7.

³² იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ტექსტი ქართულად თარგმნა და გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ს. ჯიქიამ, თბ., 1984, გვ. 102.

³³ იქვე, გვ. 103.

XVII საუკუნის მეორე თურქი ისტორიკოსის ევლია ჩელების მონაცემებით, ჩილდირის ვილაიეთში შემავალ 13 სანჯაყის (აჭარა, მაჭახელი, შავშეთი, არტანუჯი, დიდი არტაანი, ჭაჭარაქი, ფანაკი, ფერთექრეკი, ოლთის, ხერთვისი, ფოცხოვი) გვერდით არსებობდა ლიგანის ორი სანჯაყი – ლივანა და მცირე ლივანა³⁴. როგორც ჩანს, მაშინ სანჯაყებად მცირე ტერიტორიული ერთეულებიც ცხადდებოდა.

ოსმალები დაპყრობილ ტერიტორიაზე სასტიკი რეჟიმის დამყარებას შეუდგნენ. მათი პოლიტიკა იქითკენ იყო მიმართული, რომ ადგილობრივ მოსახლეობაში აღმოეფხვრათ ქართული ზნე-ჩვეულებანი, რელიგია, მათთვის დაევიწყებინათ მშობლიური ქართული ენა.

სხვადასხვა დროს მომხდარა თითოეული მხარის, სოფლის გამაჰმადიანება.

გამაჰმადიანების პროცესს აქტიური ნინააღმდეგობა გაუწია სოფ. მარადიდის მოსახლეობამ. გადმოცემით, აქ ერთ დღეს ოთხას კაცს მოჰკვეთეს თავი. სხვა ცნობით, ოსმალებმა ამ სოფლის მცხოვრებლები ჭოროხის ნაპირზე მიიყვანეს და განუცხადეს: ვინც თავის რჯულზე ხელს აიღებს, მდინარეში შევიდეს, თუ მეორე მხარეს გაცურავს, მას ქრისტიანად დავტოვებთ. ამ დროს მდინარე ადიდებული ყოფილა და ყველანი დაილუპნენ. სხვადასხვა წყაროზე დაყრდნობით შ. მეგრელიძე წერს, რომ ამის შემდეგ სოფელ მარადიდში მცხოვრები 50 კომლიდან ხუთი კომლი გადარჩენილა³⁵. მიუხედავად ამისა, მარადიდლები იოლადა მაინც არ თმობდნენ ქრისტიანობას. მათ ეკლესიაში მღვდელიც ჰყოლიათ, გვარად კეკიძე. სოფლის წარჩინებული გვარის ხალვაშების წარმომადგენლების თხოვნით, ოსმალოს ფაშას მღვდლისათვის ნება დაურთავს, რომ ეკლესიისათვის პატრონობა გაენია, თუმცა აქ ფარულ ქრისტიანთა რიცხვი დიდი ყოფილა. ისინი ჩუმად დაიარებოდნენ მღვდელთან და ლოცულობდნენ.

³⁴ ევლია ჩელების მოგზაურობის ნიგნი. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევები დაურთო გ. ფუთურიძემ, ტ. I, თბ., 1971, გვ. 299.

³⁵ შ. მეგრელიძე, აჭარის განთავისუფლება თურქთა ბატონობისაგან, ბათუმი, 1956, გვ. 11.

როდესაც ფაშამ ეს ამბავი ხოჯის წყალობით გაიგო, მღვდელი შეაპყრობინა, ეკლესია დაანგრევინა და საძირკველზე ხის ჯამე ააგებინა.³⁶

ლიგანის ხეობის მოსახლეობა ძალად გამუსლიმანების შემდეგაც დიდხანს ინახავდა მამაპაპურ სარწმუნოებას და 1840 წლამდე საიდუმლოდ ასრულებდა ქრისტიანულ წესებს. ლოცულობდნენ ეკლესიის ნანგრევებთან, აგრეთვე ოჯახებში, ტყეებში, გამოქვაბულში. მაგალითად, სოფელ შუშანეთში (სოფელ კირნათის დასახლებული პუნქტი) უკანასკნელ წლებამდე შემორჩენილი იყო ნაგებობასაყდარი, რომელსაც საიდუმლო სამლოცველოდ იყენებდნენ.³⁷

ლიგანის ხეობის და საერთოდ, სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობას არჩევანის უფლება ეძლეოდა გადასულიყო კათოლიკურ სარწმუნოებაზე. ამით ოსმალებს სურდათ, შეესუსტებინათ მართლმადიდებლობა, რომელიც საქართველოს რუსეთთან აკავშირებდა. მაჰმადიანობისაგან თავის დაღწევის მიზნით ლიგანის ხეობის ქართველი მოსახლეობის ნაწილი კათოლიკობას ლებულობდა.

თავდაპირველად კათოლიკობა ართვინის ქართველობას მიუღია. ქ. ართვინში ოთხი კათოლიკური ეკლესია მოქმედებდა. ამათგან ყველაზე ძველი კორძულის ეკლესია იყო.³⁸ კათოლიკობა აქედან გავრცელებულა ჩხალის ხეობაში. თუმცა ოსმალები ჩხალის კათოლიკებს მაინც სდევნიდნენ, ამიტომაც ისინი იძულებული გამხდარან ქ. ართვინსა და სხვა მხარეებში გადასულიყვნენ საცხოვრებლად. მოსახლეობაც მაჰმადიანობასთან შედარებით კათოლიკობას ანიჭებდა უპირტესობას, რითაც სურდა ქართველობისა და ძველი სარწმუნოების დაცვა. თუმცა, როგორც ზ. ჭიჭინაძე აღნიშნავდა, კათოლიკე ქართველებში ბევრს ქართული ენა დავინწყებული ჰქონდა.³⁹

³⁶ ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ.110-111.

³⁷ ზ. ახვლედიანი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, ბათუმი, 1978, გვ.15.

³⁸ ზ. ჭიჭინაძე, საქართველოს დაკარგული სოფლები და ქართველი კათოლიკენი, თბ., 1904, გვ. 12; გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათუმი, 1995, გვ.111.

³⁹ ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ.12.

ოსმალთა მმართველობის მთელ მანძილზე ადგილობრივი მოსახლეობა აჯანყების გზით ცდილობდა თავისუფლების მოპოვებას. XVI საუკუნის 80-წლებში ჩილდირის ბეგლარბეგ მანუჩარ II ათაბაგის მეთაურობით მოხდა აჯანყება ოსმალების წინააღმდეგ, რის შედეგადაც მოხერხდა ახალციხისა და მისი სანახების დროებით განთავისუფლება.⁴⁰ ზ. ჭიჭინაძის ცნობას თუ ვირნმუნებთ, მანუჩარ II ამ ბრძოლაში მხარს უჭერდა ლიგანის, შავშეთის, მაჭახლის, ახალქალაქისა და ფოცხოვის მოსახლეობა⁴¹.

აჯანყებები მომდევნო ხანებშიც გრძელდებოდა. 1659 წელს აჯანყებულა მურღულის მოსახლეობა, რომლის მიზეზი ყოფილა ოსმალთა მცდელობა ჯარში გაენვიათ ადგილობრივი მოსახლეობა⁴². ლიგანელთა მორიგ გამოსვლას მარადიდლების მეთაურობით ადგილი ჰქონდა 1685 წელსაც, რომელიც მიმართული იყო ოსმალთა საგადასახადო სისტემის წინააღმდეგ. ხელისუფლება იძულებული გახდა ანგარიში გაენია აჯანყებულებისათვის. შეიქმნა სპეციალური კომისია აჯანყების გამომწვევი მიზეზების შესასწავლად და შესაბამისი ზომების მისაღებად. აჯანყებულთა მოთხოვნები დაკმაყოფილდა.⁴³

ოსმალთა ხელისუფლება კარგად ხედავდა მოახლოებულ საშიშროებას და იძულებული გახდა მასობრივი მღელვარების აღკვეთისა და დასჯის მიზნით სასტიკი რეპრესიები წამოეწყო. იგი ახორციელებდა აჭარიდან და ლიგანიდან მოსახლეობის ერთი ნაწილის აყრას და სხვაგან გასახლებას. სიკვდილით სჯიდნენ მრავალ ქართველ პატრიოტს. 1640-1660 წლებში ლიგანის ხეობიდან, აგრეთვე ჩაქვიდან, ქობულეთიდან და სხვა მხარეებიდან ოსმალებს ოსმალეთში დიდძალი მოსახლეობა გაუსახლებიათ. მცხოვრებთა დიდი ნაწილი ლიგანისა და

⁴⁰ მ. სვანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 160.

⁴¹ ზ. ჭიჭინაძის გამოუქვეყნებელი ხელნაწერების ფოტოასლები, აჭარის სახ. მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, 196. გვ. 127.

⁴² იქვე, გვ. 13.

⁴³ იქვე, გვ. 16.

მაჭახლის ხეობიდან 1698 წელსაც გაუსახლებიათ.⁴⁴ ოსმალთა მიზანი იყო დაესუსტებინათ და საბოლოოდ დაემორჩილებინათ ადგილობრივი მოსახლეობა. მაგრამ მათ სანადელს დიდხანს ვერ მიაღწიეს. ქართველმა მოსახლეობამ გამუსლიმების მიუხედავად, ასევე დიდხანს დაიცვა ძირძველი ქართული ტრადიციები, ნეს-ჩვეულებები, მშობლიური ქართული ენა. დ. ბაქრაძე ამის შესახებ მოგვიანებით (1870-იანი წლები) წერდა: „ქართულად მთელს ლივანაში ლაპარაკობენ, თუმცა არც ისე წმინდად. ქართული ყველაზე მეტად გავრცელებულია სოფლის მოსახლეობაში ბათუმიდან ართვინამდე. იმის იქით კი თურქული და სომხური ჭარბობს“⁴⁵. აღნიშნულ პერიოდში ამასვე წერდა გ. ყაზბეგი: „ჭოროხის სანაპიროს მცხოვრებნი სუფთა ქართულით ლაპარაკობენ. ისინი ლამაზი ტიპითა და კარგი გონებრივი თვისებებით გამოირჩევიან. ეს ქვეყანა ოდითგანვე ქართული რასის აკვანს წარმოადგენდა და ახლა ბედის უკუღმართობის მიუხედავად, შეინარჩუნეს თავისი ძველი ღირსებები“⁴⁶.

დაპყრობილ ქართულ ტერიტორიაზე ოსმალებმა მთელი რიგი ცვლილებები გაატარეს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის თვალსაზრისით. მათ ხელში მოქცეული ტერიტორია ვილაიეთებად, საკაიმაკამოებად, კაზებად და ნაჰიებად დაიყო⁴⁷.

ლივანის ხეობა მაჭახლის, აჭარის, ლაზეთის, ქობულეთის მხარეებთან ერთად ლაზისტანის საფაშოში შეიყვანეს. ეს უკანასკნელი კი ტრაპიზონის ვილაიეთში შედიოდა. ლაზისტანის საფაშო XIX საუკუნის 70-იან წლებში სამ საკაიმაკამოდ იყოფოდა. აქედან მესამე ლივანის იყო. იგი აერთიანებდა მაჭახლისა და ლივანის

⁴⁴ ზ. ჭიჭინაძე, საქართველოს დაკარგული სოფლები და ქართველი კათოლიკენი, თბ., 1904, გვ. 20.

⁴⁵ დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987, გვ. 41.

⁴⁶ გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 172.

⁴⁷ F. Torun, Artvin, Adapazari, 1998, გვ. 16.

კაზებს,⁴⁸ ანუ მაზრებს, რომლებიც ნაპიებად (თემებად) იყოფოდა. მაჭახლისა და ლივანის ცალკე ნაპიებიც არსებობდა, რომლებსაც მუდირი განაგებდა. ჯ. პალგრევის ცნობით, ლივანის საკაიმაკამო შეადგენდა 118 სოფელს 72,320 მცხოვრებით. მათ შორის 66,968 მაჰმადიანი იყო, 5,352 – არამაჰმადიანი. ლაზისტანის სანჯაყში ლივანა ყველაზე მჭიდროდ დასახლებული კუთხე იყო. ერთ კვ.მილზე საშუალოდ 80 კაცი მოდიოდა.⁴⁹

ლივანის ნაპიეში შედიოდა ჭოროხის ხეობა ფერთექრევიდან ბორჩხამდე, არტანუჯის ხეობის ნაწილი. მდ. იმერხევისწყლის ქვემო ნელი და პარხალის ხეობა.⁵⁰

ლივანის ყაზაში შემავალი მაჭახლის ნაპიეს შეადგენდა ადრეული ხანის მიჭიხიანის პროვინცია, მასში შედიოდა აგრეთვე ძველი ლივანის ხევის რამდენიმე სოფელი (კირნათი, გვარა, მაჭახლისპირი)⁵¹.

ლივანის ხეობის ჩრდილოეთ ნაწილი კი (ბორჩხის ქედისა და ჭოროხ-აჭარისწყლის შესართავს შორის მდებარე ტერიტორია), კერძოდ, ბორჩხა, არჩვეთი, ზემო მარადიდი, ქვემო მარადიდი, მირვეთი და სხვა გონიოს ნაპიეში შედიოდა.⁵² გონიოს ნაპიეს მუდირის რეზიდენციაც მარადიდში იყო.⁵³

როგორც ცნობილია, 1828-1829 წწ. რუსეთ-ოსმალეთის ომის შემდეგ მიტაცებული ტერიტორიის ნაწილი (ახალციხე-ახალქალაქი) საქართველოს დაუბრუნდა. მაგრამ ლივანის ხეობა ისე, როგორც მთელი ჭოროხის მხარე და სხვა კუთხეები, მათ შორის აჭარა, ლაზეთი, კვლავ ოსმალეთის მფლობელობაში რჩებოდა. მათი დაბრუნების

⁴⁸ ვ. ჯ. პალგრევი, აზიის თურქეთისა და ბათუმის ოლქის აღწერის მასალები, თარგმანი რ. სურმანიძისა, 1972, აჭარის სახ. მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა ფონდი, 588, გვ. 7.

⁴⁹ Отчет Пальгрева за 1867-1868 годы, ИКОИРГО, Т. VII, 2, 1882-1883, с. 64.

⁵⁰ ზ. ცინცაძე, ჭოროხის აუზის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დაყოფა XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, IX. თბ., 1980, გვ. 69.

⁵¹ იქვე, გვ. 72.

⁵² გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

⁵³ А. Френкель, Очерки Чурук-су и Батума, Тифл., 1879, с. 6-8.

საკითხი რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წლების ომის შედეგად მოხერხდა.

ბათუმის ალების შემდეგ 30 აგვისტოს ართვინის, შავშეთისა და მაჭახლის დეპუტაცია, გენერალ კომაროვთან ერთად ბათუმში ჩავიდა. წარმომადგენლები 31 აგვისტოს კავკასიის მთავარსარდლის მოადგილეს გენერალ სვიატოპოლკ-მირსკის შეხვდნენ. მარადიდიდან ამ დელეგაციაში მონაწილეობდა ცნობილი პიროვნება, ქართული ორიენტაციის მომხრე, მარადიდის მაშინდელი მმართველი ახმედ ეფენდი ხალვაში.⁵⁴

ამრიგად, რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წლების ომის შედეგად ლიგანის ხეობა დედასამშობლოს დაუბრუნდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიული მიწების დიდ ნაწილთან ერთად. მართალია, ამის შემდეგაც ოსმალეთს რჩებოდა სამცხე-საათაბაგოს მნიშვნელოვანი ნაწილი, მაგრამ აღნიშნული ტერიტორიების დაბრუნებას დიდი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა.

§ 4. ლიგანის ხეობა დედასამშობლოსთან დაბრუნების შემდეგ (1878-1921)

ომის წარმატებით დამთავრებასა და მიტაცებული ტერიტორიების დედასამშობლოსთან დაბრუნებას აღფრთოვანებით შეხვდა მოწინავე ქართველი საზოგადოებრიობა. ერთიან ქართულ ოჯახს დაუბრუნდა აჭარა, ჭოროხის მხარე, ლაზეთი, რომელიც შემდეგ ბათუმის ოლქში გაერთიანდა ბათუმისა და ართვინის ოლქების სახით. ლიგანის ხეობა ართვინის ოლქში შედიოდა.

1883 წლის 27 ივნისს ბათუმის ოლქი გაუქმდა და იწოდებოდა ბათუმისა და ართვინის ოლქებად. ოლქები უბნებად, უბნები უმცირეს ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებად სასოფლო საზოგადოებებად დაიყო. ისტორიული ლიგანის ხეობა კი ადმინისტრაციულად

⁵⁴ А. Френкель, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94.

ტრაციულად ორ ნაწილად გაიყო. ერთი ნაწილი ქლასკურის, მარადიდის, ბელლევანის, ბორჩხის, დევსქელის სასოფლო საზოგადოებების სახით ბათუმის ოლქში შედიოდა, ხოლო მეორე ნაწილი – ქართლას, ხატილას, სვეტიბარის, ხოდის, ძანსულის, სასოფლო საზოგადოებები – ართვინის ოლქში გაერთიანდა⁵⁵.

1877–1878 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ დედასამშობლოსთან დაბრუნებულმა ლიგანის ხეობის მოსახლეობამ და სხვა შემოერთებულმა რაიონებმა დიდი უბედურება განიცადა მუჰაჯირობის შედეგად, რაც განპირობებული იყო მთელი რიგი ობიექტური თუ სუბიექტური, ეკონომიკური, რელიგიური თუ სხვა მიზეზებით⁵⁶.

ადგილობრივი მოსახლეობისათვის აუტანელი იყო საგადასახადო სისტემა, სამხედრო ბეგარა და სხვა. ბათუმის ოლქის მოსახლეობას განსაკუთრებით მძიმე ტვირთად დაანვა რუსული საბაჟო სისტემა. დ. კლდიაშვილი წერდა: „ქალაქის გარშემო სადარაჯოები იყო, ყოველი გამკლელ-გამომკლელი იჩხრიკებოდა, ყოველ გატანილ საქონელზე რაც უნდა მცირე ყოფილიყო, ბაჟი უნდა გადაეხადა. დაზვერვა, გასინჯვა ბარგისა ხშირად იწვევდა დიდ უსიამოვნებას და შევიწროებას⁵⁷“.

ასეთი ხელოვნურად შექმნილი ბარიერები ქმნიდა მასობრივი არეულობისა და გამოსვლების საბაზს, რაც ხელს უწყობდა მოსახლეობის მუჰაჯირად ლტოლვას ოსმალეთში. ამის საუკეთესო გამოხატულებაა 1879 წლის მღელვარება აჭარასა და ლიგანის ხეობაში. გ. წერეთელი ლიგანის ხეობაში არეულობის გამომწვევი

⁵⁵ ზ. ცინცაძე, ჭოროხის აუზის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დაყოფა XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, IX, თბ., 1980, გვ. 95, 99; ი. ბარამიძე, საადგილმამულო ურთიერთობათა ისტორიიდან სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ბათუმი, 1999, გვ. 115-127.

⁵⁶ მუჰაჯირობის შესახებ იხილეთ: შ. მეგრელიძე, აჭარის წარსულიდან, თბ., 1964; ხ. ახვლედიანი, წარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, ბათუმი, 1978, გვ. 186-195; ნ. კახიძე, მუჰაჯირობა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ეროვნული ტრაგედია, „საისტორიო მაცნე“, 13, ბათუმი, 2004.

⁵⁷ დ. კლდიაშვილი, ჩემი ცხოვრების გზაზე, ბათუმი, 1984, გვ. 34.

მიზეზების შესახებ წერდა: „ართინის მაზრაში არეულობა პირველად იმისგან მოხდა, რომ მურლულის საზოგადოებაში გურიის დრუჟინის კამანდას ნება არ მისცეს სოფელ ნაქალაქევს და ბაშქოში დაბინავებულიყო“⁵⁸. ბუნებრივია, ასეთი რთული სიტუაცია ქმნიდა მუჰაჯირობის წინაპირობას, მოსახლეობა იძულებული იყო მიეტოვებინა მშობლიური მიწა-წყალი და ოსმალეთში გახიზნულიყო.

ამ პერიოდში ოსმალთა აგენტები ყოველწლიურად ცდილობდნენ მუჰაჯირობის პროვოცირებას, რასაც ხელს უწყობდა რუსი მოხელეების მოქმედებაც.

სამწუხაროდ, ჩვენ არ მოგვეპოვება ზუსტი ცნობები გადასახლებულთა რაოდენობაზე, მაგრამ არსებულითაც ნათელი ეფინება მუჰაჯირობის მასშტაბებსა და მიმდინარეობას.

მურლულის ხეობაში რუსთა ჯარის შესვლისა და მათი თვითნებობით გამოწვეული უკმაყოფილების გამო 1879 წელს გასახლებულა მოსახლეობის დიდი ნაწილი⁵⁹. მუჰაჯირთა მდგომარეობა საკმაოდ მძიმე იყო. წამსვლელთა ნაწილი ვერ იტანდა მგზავრობას და გზაშივე იღუპებოდა. ადგილზე ჩასულებს რთულ პირობებში უხდებოდათ ცხოვრება. ზოგი შიმშილისა და სიცივისაგან კვდებოდა. სურსათისათვის თავიანთ მამულში აგზავნიდნენ სანდო პირებს, საიდანაც მიჰქონდათ შეკრებილი დახმარება ფულისა და ნატურის სახით. ივ. ჯაიანი, რომელიც თავად იყო ამ პროცესის მნახველი, წერდა: „დღე არ იქნება, რომ იქედან მომსვლელი ხუთი-ექვსი კაცი არ მოადგეს აქაურ მცხოვრებს კარზე პურის, სიმინდის, კაკლის და ლობიოს სათხოვნელად“⁶⁰.

გადასახლებულთა გარკვეული ნაწილი ოფიციალური ნებართვის გარეშე უკან ბრუნდებოდა. ზ. ჭიჭინაძე წერდა: „ზოგი თავის სახლში შევიდა, ზოგი სხვაგან, მაგრამ მურლული მაინც ცარიელი იყო, რადგანაც, რაც აქედან მუჰაჯირად წავიდა, იმის მეთაფი არ

⁵⁸ გ. წერეთელი, არეულობის მიზეზი აჭარა ლივანაში, გაზ. „დროება“, 1879, 24, გვ. 2.

⁵⁹ ზ. ჭიჭინაძე, წერილი მურლულიდან, გაზ. „ივერია“, 1893, 171.

⁶⁰ ივ. ჯაიანი, წერილები შავშეთიდან, თბ., 1991, გვ. 63.

გადმოსახლდა, უმეტესი ნაწილი განყდა თურმე შიმშილისა და ავადმყოფობისაგან⁶¹. მუჰაჯირობის პროცესი შემდგომ წლებშიც გრძელდებოდა. იგი განსაკუთრებით მძაფრად განიცადა მურღულის ხეობის მოსახლეობამ. მმართველ წრეებს არაფრად მიაჩნდათ მოსახლეობის აყრა-გადასახლება. პირიქით, ისინი ამ პროცესს ხშირად ხელსაც უწყობდნენ. ასეთ მოქმედებად უნდა მივიჩნიოთ ხელისუფლების ცდები მურღულის ხეობაში მალაკანების გადმოსახლებისა⁶², რაც გახდა აქაური მოსახლეობის სხვაგან გახიზვნის საბაბი. არსებული ცნობების საფუძველზე ირკვევა, რომ გადასახლების დღიდან 1881 წლამდე მურღულის ხეობის 32 სოფლიდან მხოლოდ სამ სოფელში დარჩა მოსახლეობა. დანარჩენი 10 000 მცხოვრებიდან 4000 სული ნავიდა⁶³.

დიდი გაჭირვება განიცადეს 1880 წელს გადასახლებულმა ლიგანელ-მარადიდლებმა. მუჰაჯირობამ შედარებით ფართო ხასიათი მიიღო 90-იან წლებში. ზ. ჭიჭინაძის გადმოცემით, რომელიც დედე ალა ნიჟარაძისაგან ჩაუწერია, ირკვევა რომ 1890 წელს ლიგანის ხეობიდან, მურღულიდან, ჩხალის ხეობიდან, ქ. ართვინიდან ათასობით სული გადასახლდა⁶⁴. ამავე ცნობებით ჩანს, რომ 1892 წელს ლიგანის ხეობის 46 სოფლიდან 1000 კომლზე მეტი ნასულა, მაგრამ ბევრი უკანვე დაბრუნებულა⁶⁵. მუჰაჯირთა დანატოვარ მიწებზე მურღულის ხეობაში ხშირად აჭარიდან და იმერეთიდან ჩასულები სახლდებოდნენ, რასაც კეთილგანწყობილებით ხვდებოდა ადგილზე დარჩენილი მოსახლეობა⁶⁶.

⁶¹ ზ. ჭიჭინაძე, წერილი მურღულიდან, გაზ. „ივერია“, 1893, 172.

⁶² ივ. ჯაიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51.

⁶³ П. Юрченко, Заметки о поездке по ущельям рек Чорох-су до Агвина и Мургули-су до Нижней Куры в Батумской области, გაზ. „Кавказ“, 1881, № 206.

⁶⁴ ზ. ჭიჭინაძე, ქართველ მაჰმადიანთა დიდი გადასახლება ოსმალეთში, ტფ., 1912, გვ. 62.

⁶⁵ იქვე, გვ. 133-135.

⁶⁶ ზ. ჭიჭინაძე, წერილი მურღულიდან, გაზ. „ივერია“, 1893, 172.

ივ. ჯაიანის ცნობებით, ოსმალეთის მმართველობის პერიოდში სოფელ ბორჩხაში 137 კომლი აღირიცხებოდა, რაც 1894 წლისათვის 22-მდე შემცირდა. სხვები ოსმალეთში გადასახლდნენ⁶⁷.

გადასახლებულთა რაოდენობის დადგენისას აუცილებლად გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ არსებული ცნობები ოფიციალურ სტატისტიკურ მონაცემებს არ ემყარება. ეს ცნობები მთხრობელთა გადმოცემებსა და ზეპირი ინფორმაციის საფუძველზეა შედგენილი. ამდენად, ისინი, შეიძლება ზუსტი არ იყოს.

მონინავე ქართველი საზოგადოების ნაწილს კარგად ესმოდა ის დიდი საფრთხე, რასაც მუჰაჯირობა უქადდა განთავისუფლებული მხარის მოსახლეობას. ამიტომ ისინი გასახლების წინააღმდეგი იყვნენ. ამ საქმეში ლიგანის ხეობაში დიდი როლი ითამაშა მარადიდის უფროსმა ახმედ ხალვაშმა⁶⁸. მასთან ერთად გასახლების წინააღმდეგ გამოდიოდა სოფ. დამპალის საზოგადოების მუხტარი გენჯალა ბოლქვაძე. მან დიდი მუშაობა გასწია მოსახლეობის ადგილზე დასარჩენად, რისთვისაც მას ბევრიც გადაემტერა. 1894 წ. 4 ივნისს იგი სოფ. ქართლადან მომავალი ვერაგულად მოკლეს⁶⁹.

ჩვენ მიერ შეკრებილი მასალების მიხედვით ლიგანის ხეობის სოფლებიდან მუჰაჯირად წასულთა უმეტესობა დასახლებულა ბურსაში, ინეგოლში, ადაბაზარში, იზმითში და სხვა ქალაქებში. მათი შთამომავლობა დღეს თურქეთის სხვადასხვა ქალაქსა და სოფელშია გაფანტული, რომელთაც კარგად ახსოვთ თავიანთი წარმომავლობა და თავდაპირველ საცხოვრისზეც გატაცებით საუბრობენ.

1877-1878 წწ. ომის შემდეგ შედარებით სიმშვიდე ჩამოვარდა და შედეგმაც არ დააყოვნა. რამდენადმე გამოცოცხლდა საქალაქო ცხოვრება, დანინაურდა სოფლის მეურნეობა, ვაჭრობა, ფართოდ გაიშალა სამშენებლო საქმიანობა. გაჰყავდათ გზები, შენდებოდა ხიდები და ა. შ. განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა ბუნებრივი

⁶⁷ ივ. ჯაიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.
⁶⁸ ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. საგაზეთო სტატია.
⁶⁹ ივ. ჯაიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 80.

რესურსების გამოვლენა-შესწავლას. განსაკუთრებით გამოირჩეოდა მურღულის ხეობაში სოფ. დანსულის სპილენძით მდიდარი საბადო, ა. ნულაძის დახასიათებით იგი „მთელ კავკასიაში იპყრობდა ყურადღებას“⁷⁰. ლიგანის ხეობაში სპილენძის სამთამადნო ცენტრებს წარმოადგენდა ართვინის ზემოთ ხოლდურსუს ხეობაში მდებარე ხოდის⁷¹, აგრეთვე სოფელ კვარცხანის საბადოები. საფუძველი ჩაეყარა სამთამადნო წარმოებას. თავდაპირველად ადგილზე მადნის გადამამუშავებელი ქარხანა არ არსებობდა. მოპოვებული მადანი ჭოროხის სამდინარო და სახმელეთო გზით ერგეში ჩაჰქონდათ, სადაც 1889-1890 წლებიდან მოქმედებდა სპილენძის სადნობი ქარხანა⁷². მომდევნო წლებში სპილენძის სადნობი ქარხნები უშუალოდ მადნის მოპოვების ახლოს – ხოდში, დანსულსა და კვარცხანაში აიგო. 1910 წლისათვის დანსულში ყოველთვიურად აღნობდნენ 1200 ფუთ სპილენძის ზოდს, რომელსაც ბათუმ-ართვინის საავტომობილო გზის გაყვანამდე ბათუმში აგზავნიდნენ, აქედან კი რუსეთში⁷³. ა. ნულაძის ცნობით, სპილენძით დანსული კვებავდა პუტილოვის ცნობილ ქარხანას რუსეთში⁷⁴.

ადგილობრივი მოსახლეობის ნაწილი სამთამადნო წარმოებაში იყო დასაქმებული. აქვე სამუშაოზე მოეშურებოდნენ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა რაიონიდან. 1000 მუშა შრომობდა კვარცხანის საბადოებზე. მათ შორის იყვნენ აჭარიდან, შავშეთიდან, ლაზეთიდან ჩასულები. აქ უცხოელი წარმოშობის მუშებიც საქმიანობდნენ⁷⁵. სამთამადნო წარმოების განვითარებით

⁷⁰ ა. ნულაძე, ს. დანსული, გაზ. „თანამედროვე აზრი“, 1915, 7.

⁷¹ Л. Ф. Башенич, Геологическое описание Батумского и Артвинского округов, Материалы для геологии Кавказа, Серия, I, Тифл., 1887, с. 102.

⁷² Н. В. Церетели, Очерк торгово-промышленного развития Г. Батуми, Батуми и его окрестности, Батуми, 1906, с. 435.

⁷³ ნ. კახიძე, სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგიის ისტორიიდან ჭოროხის აუზში და მოსახლეობის სანარმოო და საზოგადოებრივი ყოფის ზოგიერთი საკითხი, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, XIV. თბ., 1987, გვ. 36.

⁷⁴ ა. ნულაძე, დასახ. საგაზეთო სტატია.

⁷⁵ იქვე, გაზ. „ახალი კვალი“, 1916, 2 მაისი.

გამონვეულმა მოსახლეობისა და სავაჭრო ურთიერთობის ზრდამ დააჩქარა ისეთი ქალაქური ტიპის დასახლებების წარმოქმნა, როგორცაა ბორჩხა, ძანსული, მურლული. მარტო ძანსულში ა. ნულაძის ცნობით, ომის წინა ხანებში არსებული 10-15 კომლის ნაცვლად 1916 წლისათვის 3000 მცხოვრები იყო. პირველი მსოფლიო ომის ბოლო წლებში სამთამადნო წარმოება დაეცა⁷⁶.

ომის შემდგომ გამოცოცხლდა ართვინის საქალაქო ცხოვრებაც. თუმცა მოსახლეობის უმრავლესობას არაქართველები შეადგენდნენ. მათი რიცხვი 500 კომლს ითვლიდა. 1879 წლის მონაცემებით მოსახლეობის საერთო რაოდენობა ართვინში 2000 კაცს შეადგენდა⁷⁷.

ართვინი ლიგანის ხეობაში ერთ-ერთ ძირითად სავაჭრო ცენტრს წარმოადგენდა. ქალაქში ადრიდანვე სავაჭროდ დადიოდა იმერხევის მოსახლეობა⁷⁸. აქ თავს იყრიდნენ როგორც ადგილობრივი, ისე უცხოეთიდან მოსული ვაჭრები. ართვინში უცხოელთა სავაჭრო კომპანიებიც მოქმედებდა. შესყიდვის ძირითადი საგანი იყო ყარსიდან და შავშეთიდან შემოტანილი ხორბალი, ადგილობრივი ლივანური წარმოების სელი, აბრეშუმი, ზეთისხილი და სხვა.

ართვინში XIX საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისისათვის გაიხსნა სკოლა. იგი თავდაპირველად ორკლასიანი სასწავლებელი იყო⁷⁹.

სამწუხაროდ, ართვინის სკოლის დაარსება ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გვერდის ავლით, უშუალოდ კავკასიის განათლების უწყების ნებართვით მოხდა. როგორც ჩანს, სკოლაში ეროვნულ ენაზე სწავლება იზღუდებოდა.

დედასამშობლოსთან დაბრუნების შემდეგ ლიგანის ხეობაში გამოცოცხლებას იწყებს კულტურულ-საგანმანათლებლო ცხოვრება. დღის წესრიგში დადგა ქართულ ენაზე წერა-კითხვის გავრცელება,

⁷⁶ ა. ნულაძე, დასახ. საგაზეთო სტატია.

⁷⁷ გაზ. „დროება“, 1879, 257.

⁷⁸ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1980, გვ. 205.

⁷⁹ გაზ. „Новое обозрение“, 1895, 441.

რაშიც უდიდესი წვლილი მიუძღვით ახმედ ხალვაშს, ივ. ჯავახიშვილს, უკანასკნელი გარკვეული წლების განმავლობაში ბორჩხაში მსახურობდა და თავად ასწავლიდა იქაურ ბავშვებს ქართულ წერა-კითხვას. ამ მხრივ დიდია ზ. ჭიჭინაძის როლიც⁸⁰. მან ფეხით შემოიარა ლიგანის ხეობის სოფლები და საფუძველი ჩაუყარა ქართული წერა-კითხვისა და ქართული წიგნის გავრცელების საქმეს⁸¹. ზ. ჭიჭინაძე ლიგანის ხეობის შესახებ გულისტკივილით წერდა: „მთელს ამ ხეობაში წერა-კითხვის მცოდნე კაცი სრულად არ შეგხვდება. ამათში მოღებისა და ხოჯების გარდა წერა-კითხვა არავინ იცის, არც ოსმალური და არც ქართული. ამათი სამშობლო ენა ქართული არის. ბავშვები ძლიერ ცქვიტნი და მალხაზნი არიან. ამათ რომ პატრონი ჰყავდეთ, მაშინ ერთი თვის განმავლობაში ესენი ქართულ ანბანს კარგად დაისწავლიან. სოფელში იხვეწებიან, რომ ეგებ მოხვიდეთ და გვასწავლოთ“⁸². იგი გამოთქვამდა იმედს, რომ ქართული სკოლის გახსნა და ქართულ ენაზე სწავლების შემოღება წინ წასწევდა მათ კულტურულ ცხოვრებას.

იქაური ბავშვები ქართულ სიტყვებს თურქული ასოებით წერდნენ და ისე სწავლობდნენ. ს. ბაერელის შეკითხვაზე: „თუ იცით ქართული წერა-კითხვა“, მარადიდელმა მენაევმა, ვინმე ოსმანმა, ასე უპასუხა: „-კი ბატონო, მუსლიმანჯა ვიცი, გურჯიჯა არა. ჩვენ იმისთანა ქითაბები გვაქვს, რომ იმაში სწერია გურჯიჯა სიტყვები თურქული იაზებით“⁸³ ანუ ასოებით. ამისათვის აუცილებელი იყო ქართული სკოლის გახსნა, ასეთი სკოლა მართლაც გაიხსნა ახმედ ხალვაშის თაოსნობით.

⁸⁰ ზ. ჭიჭინაძე, მუსლიმანი ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში, ტფ., 1913, გვ. 148; მისივე, მოხსენება წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების გამგეობისადმი შედგენილი და იმერხევეში ქართული წიგნების გავრცელებისათვის გასამგზავრებლად დახმარების აღმოჩენის შესახებ, საისტორიო მოამბე, თბ., 1960, 11-12, გვ. 683.

⁸¹ აღ. რამიშვილი, ზაქარია ჭიჭინაძე, საისტორიო მოამბე, თბ., 1960, 11-12 გვ. 55.

⁸² ზ. ჭიჭინაძე, მუსლიმანი ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში, ტფ., 1913, გვ. 148.

⁸³ ს. ბაერელი, ნავით მოგზაურობა ქოროზზე, გაზ. „ივერია“, 1879, 2.

ახმედ ხალვაშმა, მოსახლეობის სურვილის შესაბამისად, განცხადებით მიმართა ქუთაისის გუბერნატორს მარადიდში სკოლის გახსნის თაობაზე, რაც კიდევაც განხორციელდა 1884 წელს. ეს იყო პირველი ქართული დაწყებითი სკოლა, რომელშიც ქართულ ენასათან ერთად რუსულსაც ასწავლიდნენ⁸⁴.

1886 წელს გაზეთი „ივერია“ მკითხველს აუწყებდა: „მარადიდში უკვე დაარსდა სკოლა ქუთაისის საერო სასწავლებლის დირექციის მიერ. ამ სკოლაში მასწავლებლად დაინიშნა პეტროვი⁸⁵“. სამწუხაროდ, ამ სკოლას დიდხანს არ უარსებია. ახმედ ხალვაშის გარდაცვალების შემდეგ მოსწავლეთა რიცხვმა თანდათანობით იკლო, რადგან მასწავლებელი რუსი იყო და არ იცოდა ქართული ენა, ბავშვებს კი მისი არაფერი გაეგებოდათ. ამასთან ერთად, იგი ხშირად თვრებოდა და სასტიკად სცემდა მოწაფეებს. ასეთი ურიგო მასწავლებლის ყოფაქცევამ ხელი შეუწყო სკოლის დახურვას.

მარადიდელი ახალგაზრდების სწავლა-განათლების მიღებით დაინტერესებული ყოფილა აგრეთვე ახმედის ვაჟი შარუნ ეფენდ ხალვაში. მას მამის სიკვდილის შემდეგ საკუთარი სახსრებით სკოლაში ქართული ენის მასწავლებელი მოუწვევია, მაგრამ წინა რუსი მასწავლებლის არასახარბიელო ქცევით უკმაყოფილო მოსახლეობას ხალვაშების გვარის გარდა ბავშვები არ მოუყვანიათ⁸⁶.

90-იან წლებში კვლავ დაისვა საკითხი მარადიდში სკოლის აღდგენის თაობაზე. ამის შესახებ გაზეთი „კვალი“ იტყობინებოდა: „დღეს აქ ძლიერ საჭიროა სკოლის გახსნა. თვით ადგილობრივმა მცხოვრებლებმაც შეიგნეს წერა-კითხვის აუცილებლობის საჭიროება, მაგრამ ვინ არის იმისთანა, რომ ეს ითავოს. შარშან აქაურმა საზოგადოებამ გადაწყვიტა თხოვნის მიცემა გუბერნატორთან სკოლის გახსნაზე. თხოვნა კიდევ გაიგზავნა, მაგრამ ჯერჯერობით პასუხი არ მოსულა“⁸⁷.

⁸⁴ ზ. ქიქინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 150; გაზ. „დროება“, 1884, 2.

⁸⁵ გაზ. „ივერია“, 1886, 52.

⁸⁶ ზ. ქიქინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153, 155.

⁸⁷ გაზ. „კვალი“, 1896, 44.

როგორც ვნახეთ, ლიგანის ხეობის ქართველი მოსახლეობა დიდ ინტერესს იჩენდა საგანმანათლებლო ცხოვრებისადმი. ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ ოსმალური რეჟიმის მიუხედავად ქართული სალაპარაკო ენა მაინც იჩენდა სიცოცხლისუნარიანობას, მოსახლეობამ ძირითადად შეინარჩუნა ქართული ტრადიციები, წეს-ჩვეულებები, რაც მთავარია, მშობლიური ქართული ენა. ამ საქმეში დიდი იყო ქალის როლი.

ლიგანის ხეობის ცხოვრებას მძიმე დალი დაასვა პირველმა მსოფლიო ომმა. ხეობა ომის ასპარეზად იქცა. განსაკუთრებით რთული ვითარება შეიქმნა მას შემდეგ, როდესაც გერმანიის ნაქეზებით ომში ჩაება თურქეთი.

ომის სანჯის ეტაპზე თურქეთის არმიის საბრძოლო გეგმა ითვალისწინებდა ართვინის ოლქში ძირითადი კომუნიკაციების - სპილენძით მდიდარი რაიონების, აგრეთვე ბათუმთან, ართვინთან, არტაანთან და ყარსთან დამაკავშირებელი გზების ხელში ჩაგდებას. ამ მიზნით 1914 წ. 30 ოქტომბერს თურქეთის არმიამ არხავესა და ხოფას მხრიდან, ჩხალისა და მურლულის ხეობებით შეტევა დაიწყო ართვინის მიმართულებით. ბრძოლის ობიექტად იქცა მურლულის ხეობაში მდებარე ჭინკათხევ-დანსულის სპილენძის სადნობი ქარხანა. უკვე 1 ნოემბრისათვის 500 თურქი მებრძოლი მიადგა ქარხნის ტერიტორიას. აქ განლაგებული რუსთა ჯარის ნაწილები საკმარისი არ იყო თავდაცვის მოსაგერიებლად, რის გამოც ართვინის ოლქის უფროსის პოლკოვნიკ ლავროვის ხელმძღვანელობით ქარხნის მუშა მოსამსახურეების და ადგილობრივ მკვიდრთაგან ჩამოყალიბდა მოხალისეთა რაზმი. ისინი 3 ნოემბრამდე, ბათუმიდან დამხმარე რაზმის მოსვლამდე, იგერიებდნენ იერიშებს⁸⁸. ასევე წარუმატებლად დამთავრდა „ჩივთუ ქოფრის“ მიდამოებში წარმოებული თურქთა 1000-კაციანი რაზმის შეტევა ბორჩხის მიმართულებით.⁸⁹

⁸⁸ გაზ. „Закавказская речь“, 1914, 272.

⁸⁹ მ. სიორიძე, ბათუმის ოლქი პირველი მსოფლიო ომის დროს, ხელნაწერი, 2000, გვ. 12 (ინახება ავტორთან).

3 ნოემბერს ბათუმიდან ბორჩხაში საგანგებოდ ჩავიდა ბათუმის ოლქის გენერალ-გუბერნატორი გენერალ-მაიორი ელშინი. მისი ბრძანებით 4 ნოემბერს რუსთა არმიას უნდა წამოენყო კონტრშეტევა ორი მხრიდან – სპილენძის სადნობი ქარხნებიდან და სოფელ ქურადან. მაგრამ თურქებმა რუსთა არმიას შეტევის დაწყება დაასწრეს და შეძლეს ქარხნის ირგვლივ მდებარე სიმაღლეების ხელში ჩაგდება. ასეთ პირობებში რუსეთის სარდლობა იძულებული გახდა თავდაცვით ბრძოლებზე გადასულიყო. სალამოს დიდი ზარალის ფასად ქარხნის ტერიტორია რუსებმა დატოვეს.

თურქთა გაძლიერებული შენაერთების კონტრშეტევის საფრთხემ ართვინში, არტანუჯსა და ორჯოხში გამაგრებული რუსთა არმია აიძულა ბორჩხისაკენ დაეხია. გენ. ელშინის დავალებით ამ ნაწილებს ნაბრძანები ჰქონდათ აეფეთქებინათ მდ. ჭოროხზე არსებული ხიდი ქალაქ ართვინთან⁹⁰.

თურქებმა ჭარბი ძალებით მოახერხეს სოფ. ბორჩხის, ქ. ართვინისა და არტანუჯის აღება. ოკუპირებულ ტერიტორიაზე დამპყრობლები მკაცრ ასიმილაციურულ პოლიტიკას ახორციელებდნენ. განსაკუთრებით ავინრობდნენ სომეხ მოსახლეობას. გადმოცემით, თურქები სომხებს ართვინის ციხიდან მდინარე ჭოროხში ცოცხლად ყრიდნენ.

თუმცა თურქთა მმართველობა ხანმოკლე აღმოჩნდა. სარიყამიშთან დამარცხების შემდეგ სწრაფად დაიწყეს უკან დახევა. უკან დახეული ნაწილები წეავდნენ სოფლებს, იტაცებდნენ საქონელს, ქონებას, ძალად მიერეკებოდნენ ადგილობრივ მოსახლეობას. ამის შესახებ გაზეთი „თანამედროვე აზრი“ წერდა: „ყველაზე მეტად განადგურდა მდ. ჭოროხის პირით მდებარე სოფლები აჭარისწყლიდან ართვინამდე. აქ მცხოვრები თითქმის აღარ არიან. ვინც ცოცხალი დარჩა, ოსმალებმა ტყვედ წაასხეს“⁹¹.

რუსეთის არმიის წარმატებული შეტევით 1915 წ. თებერვლის შუა რიცხვებში განთავისუფლებულ იქნა ბორჩხა, ხოლო მარტის დამდეგს

⁹⁰ მ. სიორიძე, ბათუმის ოლქი პირველი მსოფლიო ომის დროს, ხელნაწერი, 2000, გვ. 20.

⁹¹ გაზ. „თანამედროვე აზრი“, 1915, 32.

ძანსულის სპილენძის სადნობი ქარხანა. თურქები განდევნილ იქნენ მურღულის ხეობიდან. ამის შემდეგ ბორჩხისა და არტაანის რაზმების წინაშე დაისახა გეგმა, რომლის მიხედვითაც ორმხრივი დარტყმით უნდა გაეთავისუფლებინათ თურქების მიერ კარგად გამაგრებული ართვინი. 16 მარტის კონტრშეტევის შედეგად რუსთა არმიამ ქ. ართვინიც დაიკავა⁹². მალე თურქებისაგან სრულიად გაიწმინდა ლიგანის ხეობა და მთელი ბათუმის ოლქი.

პირველმა მსოფლიო ომმა მძიმე შედეგები მოუტანა ლიგანის ხეობას, მთელ ჭოროხის მხარეს. მან დიდად შეაფერხა საზოგადოებრივი ცხოვრება.

მძიმე აღმოჩნდა პოლიტიკური შედეგიც. ყარსის ხელშეკრულების საფუძველზე არდაგანის ოლქთან და სხვა რაიონებთან ერთად თურქეთს გადაეცა ლიგანის ხეობის ზემო ნაწილი⁹³ (ბელლევანის, ჩხალის, მურღულის, ქლასკურის, დევსქელისა და სხვა ხეობები). ხეობის ქვემო ნაწილი კი საქართველოს საზღვრებში დარჩა და სოფლებით: კირნათი, ქვემო მარადიდი, გვარა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით კირნათის თემში, ხოლო მასზე მიწერილი მირვეთი და მაჭახლისპირი აჭარისწყლის სასოფლო თემში შევიდა.

§ 5. ლიგანის ხეობის თანამედროვე მდგომარეობა

1921 წლიდან ლიგანის ხეობის ისტორიაში ახალი ეტაპი დაიწყო. ისტორიული ბედუკულმართობის გამო ორ ნაწილად გაყოფილ ხეობაში ერთმანეთისაგან განსხვავებული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური სიტუაცია შეიქმნა. საქართველოს ფარგლებში მოქცეული სოფლები საქართველოს დამოუკიდებლობამდე საბჭოური ცხოვრების

⁹² მ. სიორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.
⁹³ ე. თაყაიშვილი, სამუსლიმანო საქართველო, დაბრუნება, გ. შარაძის საერთო რედაქციით, თბ., 1991, გვ. 226; ლ. თოიძე, ინტერვენციაც, ოკუპაციაც, ძალდატანებითი გასაბჭოებაც, ფაქტობრივი ანექსიაც, თბ., 1991, გვ. 197.

ნესს ეზიარა. ხეობის ზედა ნაწილი კვლავ თურქეთის რესპუბლიკის საზღვრებში აღმოჩნდა და დღემდე უცხოური ცხოვრების ნესს ემორჩილება.

თავდაპირველად ლიგანის ხეობის საზღვარგარეთული ნაწილი 1921 წლის 7 ივნისიდან ართვინის სანჯაყში გაერთიანდა. მმართველობის შემდგომი ცენტრალიზაციის მიზნით 1924 წელს თურქეთში ახალი ლონისძიებები გატარდა, რომლის ძალითაც სანჯაყის ნაცვლად შეიქმნა ჭოროხის ვილაიეთი, რომელიც საკუთრივ ლიგანის ხეობასთან ერთად მოიცავდა ისტორიული ქართული მინა-წყლის მნიშვნელოვან ნაწილს: ტაო-კლარჯეთს, შავშეთ-იმერხევს, ზედა მაჭახელსა და სხვა კუთხეებს. 1936 წელს ჭოროხის ვილაიეთის ცენტრად ქ. ართვინი გამოცხადდა. 1956 წელს მას ართვინის ვილაიეთი ეწოდა⁹⁴. თანამედროვე თურქეთის სახელმწიფოს ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დაყოფით ვილაიეთი იყოფა ილჩეებად (რაიონი) და სასოფლო საზოგადოებებად.

საზღვარგარეთული ლიგანის ხეობის ტერიტორია მოიცავს ართვინის, ბორჩხისა და მურღულის რაიონებში შემავალ 53 სოფელს. ვილაიეთის მთელი მოსახლეობა 1990 წლის აღწერით აერთიანებდა 8 რაიონსა და 133 სოფელს, რომლის მოსახლეობა შეადგენდა 203 830 კაცს. მათ შორის სოფლებში ცხოვრობდა 146 736 კაცი. მოსახლეობის საშუალო სიმჭიდროვე ერთ კვ. კმ-ზე შედგენს 35 კაცს⁹⁵ (დანვ. იხ. ცხრილი I-II-III).

ართვინის ვილაიეთის მოსახლეობა არაერთგვაროვანია. მოსახლეობის უმრავლესობას შეადგენს მუსლიმური სარწმუნოების მატარებელი ქართველობა. მათთან ერთად ცხოვრობენ სომხები, ბერძნები და თურქები, რომლებიც ძირითადად ქ. ართვინსა და მის გარეუბნებში სახლობენ.

⁹⁴ F. Torun. Artvin, Izmit, 1998, გვ. 25.

⁹⁵ ცნობები აღებულია ჩვენ მიერ ართვინის ვილაიეთის კულტურის უწყებაში 2000 წლის სამეცნიერო მივლინების დროს (იხ. ლიგანის ხეობაში სამეცნიერო მივლინების დღიურები, 2000).

ქართველი მოსახლეობის დიდმა ნაწილმა დღემდე შეინარჩუნა ქართული სალაპარაკო ენა, ზნე-ჩვეულებები, ტრადიციები, ქართული ცნობიერება და საკუთარ თავს სიამაყით ეძახის გურჯს, ე. ი. ქართველს. ცალკეული შემთხვევების მიუხედავად, ისინი ცდილობენ არ შეერიონ სხვა ეროვნებებს. ამიტომაც მუსლიმ ქართველებში ქალის თხოვა-გათხოვება ნათესაობის, გვარის შიგნით ჩვეულებრივი მოვლენა გახდა. ოღონდ დედის ხაზით არ უნდა იყვნენ ნათესავეები. მათ მეხსიერებაში ჯერ კიდევ ცოცხლობს მამა-პაპათა უძველესი გადმოცემები საქართველოზე, თავიანთ წარმომავლობაზე. ბევრმა მათგანმა დღემდე შეინარჩუნა ქართული გვარ-სახელები.⁹⁶ ქართული ტრადიციების შენარჩუნების საქმეში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა საქართველო-თურქეთის საზღვრის გახსნამ, რომელმაც ისინი კიდევ უფრო დაახლოვა დედასაქართველოს, ახლობლებსა და ნათესავეებს.

ქართული ენის გავრცელების დღევანდელი მდგომარეობა ლიგანის საზღვარგარეთულ ნაწილში, კერძოდ, ბორჩხის, მურღულისა და ართვინის რაიონებში, შემდეგ სურათს გვაძლევს: მდინარე ჭოროხის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე ჩხალისა და ბელღევანის ხეობების ადგილობრივ მცხოვრებთა რიცხვს ძირითადად ლაზურ ენაზე მოლაპარაკენი შეადგენენ. თუმცა, მათმა გარკვეულმა ნაწილმა იცის ქართული ენაც. ხოლო მდ. ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროზე (ქ. ბორჩხა, დევსქელი, ქლასკური, ზემო მარადიდი) მცხოვრებთა შორის ყველაზე კარგადაა დაცული ქართული ენა. ისინი ოჯახებში უმთავრესად ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ. ბევრმა მათგანმა ბოლო წლებში ქართული წერა-კითხვაც შეისწავლა. ამის გამო ამ მხარის სოფლებს დღეს გურჯების სოფელს უწოდებენ. მურღულის მხარეც უმთავრესად დასახლებულია ქართულენოვანი მოსახლეობით. მიუხედავად ამისა, მშობლიურ ენაზე უმეტესად სოფლის მოსახლეობა ლაპარაკობს.

⁹⁶ R. Malakmadze, Livane Bölgesindeki Cürcü Ad ve Soyadları, თურ. Gvneburi, 2000, 38, გვ. 35.

საკუთრივ ართვინში ქართული ენის გავრცელების არეალი რამდენადმე შემცირებულია. ქართული აქ თითქმის არავინ იცის. მან თავი მხოლოდ სოფლებში ქართლასა და ომანაში შემოინახა. ქართულად ლაპარაკობს აგრეთვე ქ. ართვინში ლიგანისა და იმერხევის სოფლებიდან გადასახლებული მუსლიმი ქართველობა.

ლიგანის ხეობის საზღვარგარეთული ნანილის მოსახლეობის უმრავლესობა სოფლად ცხოვრობს და სოფლის მეურნეობაშია დასაქმებული. აქ მისდევენ მემინდვრეობას, მესაქონლეობას, მევენახეობა-მეხილეობას, მეფუტკრეობას, შინამრენველობას. დღეისათვის მემინდვრეობის ხვედრითი წილი მეტად შემცირებულია, რაც თურქეთის სხვადასხვა რეგიონიდან პურის ფქვილის შემოტანითა და სხვა ფაქტორებითაა გამოწვეული. სახნავ-სათესი მიწის ნაკვეთები სათიბ-საძოვრებად, ხილისა და თამბაქოს პლანტაციებადაა გადაქცეული. ყველაზე კარგი ხარისხის თამბაქო დევსქელის ხეობაში მოჰყავთ.

მთელ ართვინის ვილაიეთში განთქმული იყო და არის ლიგანის ხეობის სოფლებში წარმოებული თაფლი. თაფლსა და სანთელს უმთავრესად სავაჭრო დანიშნულება აქვს. ამის შესახებ ადრე ყურადღებას ამახვილებდა დ. ბაქრაძე. მისი ცნობით, აქაური სანთელი ოდესასა და კონსტანტინეპოლში გაჰქონდათ გასაყიდად⁹⁷.

ამ 'ძვირფასი პროდუქტებით მიღებული სარფიანი მოგების გამო მხარის მოსახლეობა დიდადაა დაინტერესებული განავითარონ მეფუტკრეობა.

მოსახლეობის ნანილი სავაჭრო-სამრეწველო საქმიანობას ეწევა ქალაქებში. ლიგანის ხეობა დღემდე რჩება სამთამადნო წარმოების ერთ-ერთ მთავარ კერად, რომელიც აქ უძველესი დროიდან არსებობს და ადგილობრივი ნედლეულის ბაზაზე ვითარდებოდა.

სამთამადნო წარმოების მთავარი ცენტრია მურლულის ხეობის სოფელი ძანსული. ქვედა ძანსულში XX საუკუნის 70-იან წლებამდე

⁹⁷ დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987, გვ. 25.

მუშაობდა სპილენძის სადნობი საწარმო. ზედა დანსულის მადანს საბაგირო გზით აწვდიდნენ ქარხანას, სადაც ხდებოდა სპილენძის მიღება. მეორე მხრივ, ქარხნის მუშაობამ გამოიწვია ხეობის წყლისა და ბუნებრივი გარემოს დაბინძურება, რამაც ხელი შეუწყო ტრადიციული და ტექნიკური კულტურების მოვლა-მოყვანის მასშტაბების შემცირებას. ეკოლოგიური დარღვევების აღმოსაფხვრელად ზედა დანსულში 1972 წელს აიგო ახალი ტიპის, თანამედროვე ტექნოლოგიით აღჭურვილი საწარმო, რომელიც თვეში 280 ტონა მადანს ამუშავებდა.

ზედა დანსულის საწარმოში ბოლო წლებამდე მუშაობდა 900 კაცი, რომელთა შორის საკუთრივ მურღულელთა გვერდით მუშაობენ ლიგანის ხეობის და ართვინის ვილაიეთის სხვადასხვა სოფლიდან ჩამოსულნი. მათი თვიური გამომუშავება დაახლოებით 700-1000 ამერიკული დოლარის ეკვივალენტურ თანხას შეადგენს თურქულ ლირაში. ამასთან ერთად, ქვედა დანსულში არსებული ძველი სპილენძის სადნობი საწარმოს მიერ მიყენებული ზარალის ასანაზღაურებლად სახელმწიფო მოსახლეობას ყოველწლიურად გარკვეულ ფულად კომპენსაციასაც უხდის, ამიტომაც მურღულის ხეობის მოსახლეობა ყველაზე შეძლებულად ითვლება მთელ ართვინის ვილაიეთში.

ლიგანის ხეობის სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი სეზონურ მუშაობას ეწევა, რაც მათი ოჯახისათვის ფულადი და ნატურალური შემოსავლის დამატებითი წყაროა.

მდ. ჭოროხზე მარადიდთან, ბორჩხასა და ართვინთან ახლოს (დერიხერის) ჰიდროელექტროსადგურების მშენებლობამაც აქაურ მოსახლეობას ახალი სამუშაოები შეუქმნა.

საქართველოში არსებული მძიმე სოციალურ-ეკონომიკური პირობების გამო სარფის კარის გახსნის შემდეგ დაიწყო სეზონურ სამუშაოზე მოსახლეობის ერთი ნაწილის გადინება თურქეთის სხვადასხვა რაიონში. ლიგანის ხეობის ქალაქებში ადგილობრივი ხელისუფლების მიერ ოფიციალურად შეიქმნა სპეციალური სავაჭრო ადგილები ე. წ. „რუსის ბაზრები“, სადაც საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან - აჭარიდან, იმერეთიდან, კახეთიდან, თბილისიდან

ჩასულები ენევიან ვაჭრობას. მათი ნაწილი დასაქმებულია ხე-ტყის დამზადებაზე, საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების მშენებლობაზე. ამ ფაქტს მხარის ქართველი მოსახლეობისათვის ეკონომიკურთან ერთად სხვა მნიშვნელობაც აქვს. მათი წყალობით ლიგანის ხეობის ბევრმა მკვიდრმა აღიდგინა ერთ დროს მივიწყებული ნათესაობა, ურთიერთობაში მოიმარჯვა ქართული ენა, შეინაწვლა ქართული წერა-კითხვა.

ამრიგად, სარფის კარის გახსნით თურქეთში მცხოვრებ ქართველთა გამოღვიძების პერიოდი დადგა. მეგობრული ხიდი აღდგა. დღის წესრიგში დგება ქართული სათვისტომოების გახსნა და ქართული წერა-კითხვის შემოღება. ორმხრივი თანამშრომლობის ინტერესები მეცნიერებისა და კულტურის დარგში მოითხოვს აქაური დანტერესებული ახალგაზრდობის ჩარიცხვას საქართველოს სხვადასხვა უმაღლეს სასწავლებლებში. მათ შორის, პირველ რიგში, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტში.

ამგვარი ღონისძიებების გატარება მნიშვნელოვნად შეუწყობს ხელს ჩვენებურებთან მრავალმხრივი კავშირურთიერთობების დამყარებასა და განვითარებას.

ლიგანის ხეობის ეთნოლოგიური დასასიათება

სამეურნეო ყოფა

§ 1. მემინდვრობა

ახოს ალება. ეთნოგრაფიული¹, არქეოლოგიური² და სხვა ლიტერატურის მონაცემებით³ ირკვევა, რომ ლიგანის ხეობა იმ არეალში ექცევა, სადაც მინათმოქმედება უძველეს პერიოდში ჩაისახა და მეტად თავისებურ ბუნებრივ-სამეურნეო პირობებში განვითარდა. მასზე მნიშვნელოვანი ზეგავლენა იქონია ხეობისათვის დამახასიათებელმა მკვეთრად გამოხატულმა ვერტიკალურმა ზონალობამ, რასაც პირველად ვახუშტი ბატონიშვილმა მიაქცია ყურადღება. ლიგანის მაგალითზე იგი წერდა: „ახლოებენ მთანი მაღალნი და აგარაკნი, მშვენიერებით აღმკულნი, ჟამისა და ნახევარჟამის სავალთა, წყაროებითა, ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი და ყოვლითა ნაყოფიერებით აღვსილნი“⁴. ვერტიკალური ზონალობის გავლენა სამეურნეო ცხოვრებაზე საერთო მოვლენა იყო საქართველოს მთიანი ხეობებისათვის, რამაც გარკვეული გავლენა იქონია მთური ტიპის მინათმოქმედების, მესაქონლეობისა და მეურნეობის

¹ რ. მალაყმაძე, ლიგანის ხეობაში მივლინების დღიურები, რვეული I, II, III, IV, V, 1999-2000.

² ო. ჯაფარიძე, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1991, გვ. 211; ა. კახიძე, შ. მამულაძე, ჭოროხის აუზი კოლხური კულტურის უძველესი კერა, ბათუმი, 2000, გვ. 36; კ. ბიტელი, ართვინში აღმოჩენილი ბრინჯაოსაგან გაკეთებული არქეოლოგიური ნაშთები, ენიმკის მოამბე, თბ., 1938, გვ. 258.

³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოს საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 133, 135; დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987, გვ. 40-42; ივ. ჯაიანი, წერილები შავშეთიდან, თბ., 1991, გვ. 44, 75, 76; შ. ფუტყარაძე, ჩვენებურების ქართული, ბათუმი, 1993, გვ. 298, 311, 331.

⁴ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 134.

სხვა დარგებზე, საერთოდ, მთური ტიპის ცხოვრების წესის ჩამოყალიბებაზე. ყველაზე მეტად ეს თავისებურება მინათმოქმედება-მემინდვრეობის მაგალითზე ვლინდება, რომელიც მესაქონლეობასთან ერთად სიმბიოზური ფორმით ვითარდებოდა.

მემინდვრეობა თავისი ხასიათით, როგორც ცნობილია, შრომატევად სამუშაოთა რთულ კომპლექსს მოიცავს და დაკავშირებულია ისეთ შრომით პროცესებთან, როგორიცაა: ახოს ალება, ნიადაგის განოყიერება, ხვნა-თესვა, მორწყვა, ნათესების დამუშავება, მოსავლის ალება-დაბინავება და ა. შ. ეს პროცესები საერთოდ დამახასიათებელი მოვლენაა საქართველოს თითოეული კუთხისათვის და მათ შორის საკვლევი რეგიონისათვის.

სულხან-საბას განმარტებით, ახო არის „საყანური გაკაფული“⁵ ადგილი. გ. ჩიტაიას დახასიათებით „ახოს ალების სისტემა საკმარისად რთული მეურნეობაა, რამდენადაც მის კომპლექსში შედის არა მარტო ნიადაგის დასამუშავებელი იარაღები, არამედ ნიადაგის თვისებებიც: ნაყოფიერება, ადგილის კლიმატური პირობები, სახნავი ადგილის ზედაპირის ფორმა, ნიადაგის ტენიანობა, ნაკვეთების მდებარეობა, დაქანება, თოხნის დრო, პურეულის ჯიშები და სხვა“⁶. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, ახო რომ მოეწყოს, ამისათვის საჭირო იყო ტყე-ბუჩქების გაკაფვა, „კეტებითა და უროებით“ ნიადაგის „ლოდოვნებისაგან“ გასუფთავება, მინაში დარჩენილი ძირების მოსპობა და სხვა⁷. ასეთ-ნაირადაა გააზრებული ახოს ალება საკვლევი რეგიონის მოსახლეობაშიც.

მთხრობელთა გადმოცემით, საახოე სამუშაოები ძირითადად შემოდგომასა და ადრე გაზაფხულზე იწყებოდა. უპირატესობა რთველზე გაკაფულ ადგილს ენიჭებოდა⁸.

⁵ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV, ნიგნი I, თბ., 1965, გვ. 89.
⁶ გ. ჩიტაია, ახოს ალება დასავლეთ საქართველოში, შრომები ხუთ ტომად, ტ. I, თბ., 1997, გვ. 29.
⁷ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ნიგნი I. ტფ., 1930, გვ. 154.
⁸ რ. მალაყმაძე, დასახ. დღიურები, რვეული III, 2000, გვ. 55.

მეურნე თავდაპირველად საახოედ განკუთვნილ ადგილზე მოზრდილ ხეებს გახმობის მიზნით წინასწარ ცულით ან ნალდით ქერქს შემოაცლიდა, რასაც შეყვერვა ეწოდება. ეს წესი საქართველოს სხვა კუთხეებშიც იყო ცნობილი⁹. შემოყვერილი ხეები სწრაფად ხმებოდა, მათ ცულით ჭრიდნენ, ბარდ-ეკალს კი ნალდებით ჩეხდნენ. რამდენიმე ხეს ფართობის სიდიდის მიხედვით საზვიენდაც ტოვებდნენ და მასზე ჩაღას შემოახვევდნენ. ტყის ჩეხვისას პანტა ხეხილის ნერგებს ფესვიანად იღებდნენ და სხვაგან გადარგავდნენ.

სახნავ-სათესად სავარგული მიწების ათვისება ხდებოდა არა მარტო ახოს ალების გზით, არამედ კორდი მიწების ათვისებითაც. ასეთი მიწები კი შეიძლება ყოფილიყო როგორც ადრე ნამუშევარი და გამოფიტვის შედეგად დროებით მიტოვებული, ასევე სრულიად აუთვისებელიც.

კორდი მიწების პირველადი დამუშავება ხდებოდა კარგ „ნამბულზე“, ანუ ნანვიმარზე ხელით ან სახვნელით. შემდეგ კი მეორედ დაამუშავებდნენ. დათესვით კორდი მიწების პირველად დამუშავებას გათერძვა ეწოდება, რაც საქართველოს სხვა კუთხეებისათვის, კერძოდ, მესხეთ-ჯავახეთის მიწათმოქმედებისათვისაც იყო დამახასიათებელი¹⁰.

ჩვენ მიერ ველზე შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ირკვევა, რომ ახლათვისებულ მიწას პირველ წელიწადს

⁹ გ. ჩიტაია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26; ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 101; ჯ. რუხაძე, სიმინდის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და კულტურა, თბ., 1964, გვ. 65; ნ. კახიძე, აჭარის მთიანი ხეობის ძველი და ახალი სამეურნეო ყოფა და კულტურა (მაჭახლის ხეობა), დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1967, გვ. 38-54; ნ. ჩიჯავაძე, ახოობა აჭარაში, აჭარის მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები, თბ., 1967, გვ. 53.

¹⁰ ლ. ბერიაშვილი, მემინდვრეობის ხალხური წესები მესხეთში, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, თბ., 1964, გვ. 141.

„ხამი მინა“ ენოდება, შემდეგ წლებში კი მოდულად იქცევა¹¹. ორივე ტერმინი ახოს სისტემასთან არის დაკავშირებული და მიუთითებს ნიადაგის ნაყოფიერებაზე. ხალხური დახასიათებით მოდული მოსავლიანობით ჩამოუვარდება ხამ მინას, მაგრამ იგი „მინის გაცვეთამდე“ მაინც მუშავდებოდა. პირველი წლიდან მოყოლებული მინის გამოფიტვამდე შუალედ პერიოდს ლიგანის ხეობის სოფლებში (ქვემო მარადიდი, მირვეთი) კურუმი ენოდებოდა¹². გამოფიტვის შემდეგ მინას ასვენებდნენ და სათიბ-საძოვრად აქცევდნენ.

ტყის გაკაფვის შედეგად ახოს ათვისებას მიმართავდნენ არა მარტო სახნავ-სათესი ნაკვეთისათვის, არამედ სათიბებისა და საძოვრებისათვისაც, რასაც მესაქონლეობის განვითარების ინტერესები მოითხოვდა. მეტად საინტერესოა ლიგანის ხეობის საზღვარგარეთული ნაწილის სოფლებში (დევსქელის ხეობა) დღემდე დაცული ჩვეულება ახოთობის სახელწოდებით. მთხრობელთა გადმოცემით, ახოთობა ენოდება სუბალპური თუ ალპური ზონის ქალებიდან/სათიბებიდან საქონლის საზამთროდ საკვების მოტანასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებას. თივას მარიამობის თვეში თიბავდნენ და შემოდგომით ან ზამთარში შინ მიჰქონდათ¹³. ახოთობის ჩვეულება გავრცელებული იყო იმერხევის მოსახლეობის სამეურნეო ყოფაშიც.¹⁴

ამგვარად, საკვლევი რეგიონის მოსახლეობა იძულებული იყო ახოს ალების გზით შეევსო სახნავ-სათესად და სხვა მიზნით გამოსაყენებელი მიწების სიმცირე, ურომლისოდაც შეუძლებელი იყო მინათმოქმედება-მემინდვრეობის გონივრული წარმართვა. ახოს ალების სახით ლიგანის ხეობასა და მთელ საქართველოში შემონახული

¹¹ ამ ტერმინების შესახებ იხილეთ ნ. კახიძე. დასახელებული დისერტაცია, გვ. 46-47.

¹² ტერმინ „კურუმის“ ეტიმოლოგიური ახსნა ვერ მოხერხდა, რაც თავისთავად საინტერესო ფაქტია. ჩვენთვის ხელმისაწვდომი მონაცემების მიხედვით იგი მხოლოდ ფშავში გვხვდება. თუმცა მას აქ სხვა მნიშვნელობა აქვს და ჯგუფ-ჯგუფად მდგარ ხეებს ენოდება (ალ. ლლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 317).

¹³ რ. მალაყმაძე, დასახ. დღიურები, რვეული III, გვ. 60.

¹⁴ შ. ფუტყარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 230, 389.

გვაქვს მრავალდარგოვანი და რთული მინათმოქმედებისათვის დაშა-
ხასიათებელი ერთ-ერთი უძველესი პროცესი, რომელიც ხალხური
აგროტექნიკური ცოდნის მაღალ დონეზე მიუთითებს. ახობას, რომე-
ლსაც საქართველოში უძველესი და უმდიდრესი ტრადიციები
გააჩნია¹⁵, მიმართავდნენ არა მარტო სახნავ-სათესი ფართობების,
არამედ მესაქონლეობისათვის სათიბ-საძოვრების მისაღებადაც.

ლიგანის ხეობაში გავრცელებული ახოს ალების სისტემა და
მასთან დაკავშირებული ნეს-ჩვეულებები ანალოგებს პოულობს
როგორც დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს¹⁶, ასევე სხვა
ქვეყნების საახოე მეურნეობასთან¹⁷.

სახნავ-სათესი ნაკვეთები. ლიგანის ხეობაში მემინდვრობის
ინტენსიური წარმოებისათვის გამოსაყენებელი სახნავ-სათესი
ნაკვეთები (ბაღჩები) უმთავრესად სოფლის ფარგლებშია მოქცეული
და საოჯახო მეურნეობის ძირითად ეკონომიკურ საფუძველს
წარმოადგენს. მას მოსდევს სოფლის ტერიტორიაზე და მის ფარგლებს
გარეთ მდებარე საყანე თუ სხვა დანიშნულების სავარგულები.

ბაღჩა, ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, სპარსული სიტყვაა,
რომელიც ბალის კნინობით ფორმას წარმოადგენს და პატარა ბაღს
ნიშნავს. ბაღი და ბაღჩა XII საუკუნის ქართულ მწერლობაში
ჩვეულებრივი სიტყვა ყოფილა. მეცნიერს მათი შემოხიზნვის ხანად
X-XI სს. მიაჩნდა¹⁸. დასავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიული მონა-
ცემების მიხედვით ბაღჩა — ბოსტანს ეწოდება¹⁹. ჩვენი ეთნოგ-

¹⁵ გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952, გვ. 98.

¹⁶ გ. ჩიტაია, ქსნის ხეობის 1938 წლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ან-
გარიში, ენიშკის მოამბე, IV. ნაკვ. III, თბ., 1939; გ. ჯალაბაძე, აღმოსავლეთ სა-
ქართველოს სამინათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბ., 1960; ჯ. რუხაძე,
ხალხური აგროკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1967 და სხვა.

¹⁷ ნ. ბრეგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 103.

¹⁸ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ნიგნი II, ქართველი
ერის ისტორია, ტ. V, თბ., 1986, გვ. 116.

¹⁹ ს. ჟღენტი, გურული კილო, თბ., 1936, გვ. 212.

რაფიული ცნობებით, ლიგანის ხეობაში ბალჩა ისეთივე მნიშვნელობით იხმარება, როგორც მაჭახლის ხეობაში²⁰ და აღნიშნავს საკარმიდამო კომპლექსში მოქცეულ ძირითად სახნავ-სათეს მინის ნაკვეთს. ანალოგიური სახის მინები ლიგანის ხეობის ზოგიერთ სოფლებში (კაპარჯეთი, ოზმალი, შუახევი) ნაფუზარის (ნაფუძარის) სახელითაც არის ცნობილი. ეს უკანასკნელი ტოპონიმიკამაც შემოგვინახა. ტოპონიმები ნაფუზარის სახელწოდებით გვხვდება სოფლებში კაპარჯეთსა და შუახევში. ნაფუძარი ამავე მნიშვნელობას ატარებს აჭარაში²¹.

ვიდრე უშუალოდ ბალჩის დახასიათებასა და მასთან დაკავშირებულ სხვა საკითხებს შევხებოდეთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ლიგანის ხეობის საზღვარგარეთული ნანილის (დეესქელი, მურლულის ხეობის სოფლები) მოსახლეობის ლექსიკაში სიტყვა „ბალჩა“ არ გვხვდება და ამ მნიშვნელობით აქ ვენახი იხმარება. ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, ვენახი ვაზებით დარგულ ბაღს აღნიშნავს²². თუმცა ჯავახეთში, გ. ჩიტაიას მიერ ჩანერილი მასალებით, მას ვაზის გარეშე არსებულ „ხეხილის ბაღებსაც“ უწოდებდნენ²³. თუ რამ გამოიწვია ლიგანის ხეობის საზღვარგარეთული ნანილის მოსახლეობის სამეურნეო ყოფაში „ბალჩის“ „ვენახად“ შეცვლა, ამაზე პასუხი ძნელდება. მთხრობელებიც ამის შესახებ ვერაფერს გვეუბნებიან. თუმცა, ერთი რამ ცხადია, როგორც „ბალჩა“, ასევე „ვენახიც“ ძველი სამეურნეო ტერმინებია. ოსმალთა ბატონობამდე მალღარი ვენახი ასეთ ნაკვეთებზე იყო გაშენებული. შემდგომ კი მკვეთრად შემცირდა ვაზის მოვლა-მოყვანის მასშტაბები და მან ეკონომიკური მნიშვნელობა დაკარგა. სწორედ ამიერიდან ვენახის ნაკვეთები სახნავ-

²⁰ ნ. კახიძე, მაჭახლის ხეობა, ბათუმი, 1974, გვ. 42.
²¹ ნ. ჩიჯავაძე, სამინათმოქმედო ყოფის ისტორიიდან აჭარაში, თბ., 1971, გვ. 9.
²² ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114.
²³ გ. ჩიტაია, ეთნოგრაფიული მასალები ტერასული მინათმოქმედებისათვის ჯავახეთში, შრომები ხუთ ტომად, ტ. I, თბ., 1997, გვ. 35.

სათესებად და ბალ-ბოსტნებად უნდა ქცეულიყო. სახელწოდება კი მას თავდაპირველი შეუნარჩუნდა²⁴.

ჩვენ მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალებიდან ჩანს, რომ ლიგანის ხეობაში არსებული ბაღები, მაღალხარისხოვანი სახნავ-სათესი ნაკვეთებია, რომლებიც საკარმიდამო კომპლექსის ორგანულ ნაწილს შეადგენს. იგი აერთიანებდა როგორც მარცვლეული კულტურისათვის განკუთვნილ ნაკვეთებს, ასევე ბალ-ბოსტნებს. აქ ხშირად პატარა ზომის ბაღებს ბოსტანსაც უწოდებენ. ასეთ ნაკვეთებზე თავდაპირველად ითესებოდა პური ან ქერი, შემდგომ კი ლობიო, ლახანა (მხალი), აყირო (კვახი), კიტრი, კარტოფილი, რომელსაც აქაურები მინიხაპას ეძახიან²⁵.

ნიადაგებს განასხვავებდნენ რელიეფის, მდებარეობის მიხედვით. ერთმანეთისაგან გამოყოფდნენ აგრეთვე „მზიან და ჩრდილიან“ ადგილებს. ამათგან უპირატესობა მოსავლიანობის მიხედვით პირველს ენიჭებოდა.

ყანები. ყანა, როგორც ივ. ჯავახიშვილი არკვევს, მარტივი ფორმაა „საყანურისა, რომელიც სათესველის მნიშვნელობით იხმარება. იგი აქვე იმონმებს გ. მერჩულეს „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან“ ტერმინს „სათესავი ყანა“, რაც იმავე ყანის შესატყვისია. აქედან გამომდინარე, მკვლევარი ყანას მოსახნავად განკუთვნილსა და სახნავ-სათეს მინას უწოდებს. მისივე ცნობით, სახნავ-სათესი ნიადაგის აღმნიშვნელად ძველ ქართულ მწერლობაში როგორც ნათარგმნში, ისე ორიგინალურში „ყანობირიც“ გვხვდება. მაგრამ XII ს. და შემდგომ პერიოდში ეს უკანასკნელი იკარგება და მარტო „ყანა“ რჩება²⁶. ტერმინი „ყანა“ ასეთივე მნიშვნელობითაა შემონახული ლიგანის ხეობის სამეურნეო ყოფაში და სახნავ-სათეს ადგილზე მიუთითებს. ამ სახელწოდებით „ყანა“ დადასტურებულია

²⁴ რ. მალაყმაძე, დასახ. დღიურები, რვეული II, გვ. 15.

²⁵ იქვე.

²⁶ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, ტფ., 1930, გვ. 138, 150, 151.

დასავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში (რატომღაც ლეჩხუმი), აგრეთვე ხევსურეთში²⁷.

ლიგანის ხეობისათვის დამახასიათებელი მთური მინათმოქმედებიდან გამომდინარე და აქ არსებული მცირე მინიანობის გამო ყანების უმრავლესობა გაფანტულია და სიდიდითაც არ გამოირჩევა. ასეთ პირობებში მეურნე იძულებული იყო ხელოვნურად ტყის გაკაფვითა და ამოძირკვით (ახოს გატეხვით) საყანურად გადაექცია მინის ყოველი ნაჭერი. ამიტომაც, ხეობაში ყანები სხვადასხვა ჯგუფად იყოფოდა. ადგილობრივი მოსახლეობა მათ განასხვავებდა საცხოვრებელი სახლისადმი მიმართების თვალსაზრისით. ამის მიხედვით არჩევდნენ სახლის ზემოთ მდებარე სახლწინა, ანუ ერდო ყანებს. ამ სახის ყანები ხშირად გამოყენებული იყო ხეხილის მოსაშენებლადაც. ყანებს განასხვავებდნენ აგრეთვე რელიეფის მიხედვით (კაპანი ყანა, მინდორ ყანა, ვაკე ყანა, დუბე ყანა), ასევე არჩევდნენ ნაყოფიერების (მსუქანი ყანა, ფოთური ყანა, ქლე ყანა), მზიანობის (მზიანი ყანები, ჩირდილაი ყანები, ნამზევი ყანები), შეზიარება-შეამხანეგების (ზიარი ყანები, ოთხზიარი ყანები) ნიშნით.

ყანები როგორც სოფლის საზღვრებში, ასევე მის ფარგლებს გარეთაც არსებობდა. ასეთი ყანები გარეყანებად იწოდება. გარეყანები ჰქონდათ კირნათლებს ოლავეში, ქვემო მარადიდლებს სიმონეთის ვაკეზე, ნიგალელებს დევსქელში და სხვა. ამგვარ ყანებში ძირითადად მარცვლეულ კულტურებს თესავდნენ. აქაც ტრადიციულად მინის დასვენების წესს მიმართავდნენ. გარეყანებს ნაკელით ვერ ანოყიერებდნენ, მაგრამ, სამაგიეროდ, მიმართავდნენ ასეთ ყანებში წერილფება საქონლის გამოზამთრებას, რაც თავისთავად ხელს უწყობდა განოყიერებას.

გარეყანები სოფლიდან რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით მდებარეობდა. ამიტომაც მოსახლეობა აქ აგებდა დამხმარე სამეურნეო დანიშნულების პატარა ზომის ნალია-სასიმინდეებს,

²⁷ ნ. ბრეგაძე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, მაცნე 5, 1965, გვ. 166; გ. ჯალაბაძე, მინათმოქმედება ფშავ-ხევსურეთში, თბ., 1963, გვ. 56.

სადაც მოსავალს გაზაფხულის დამდეგამდე ინახავდნენ. მარტში მარცვლეული ოჯახში გადაჰქონდათ. ამ სახის ნალია სასიძინდეებს ზოგჯერ ლამის გასათევად და ნვიმიან ამინდებში მწყემსები თავ-შესაფრადაც იყენებდნენ.

ყანების რიცხვში შედიოდა ისეთებიც, რომლებიც, როგორც ითქვა, შეზიარება-შეამხანაგების წესით მუშავდებოდა: ერთი მხრივ, ოჯახის განაყოფ და ერთი გვარის ნევრებს, მეორე მხრივ, მეზობელ ოჯახებსა და სხვა გვარებს შორის. შეზიარება-შეამხანაგების დროს ყანის დამუშავება, მოსავლის აღება ერთად ხდებოდა. საზიარო იყო თესლიც. მოსავალსაც თანასწორად ინანილებდნენ.

შეზიარება-შეამხანაგებაზე მიუთითებს ლიგანის ხეობაში დამონმებული ტოპონიმები ოთხზიარი ყანა (სათესი, სოფელი ქვემო მარადიდი. ქუთურეთის უბანი), სამზიარი (სათიბი. სოფ. დევსქელი, ქვემოხანის უბანი), ორზიარყანა (სათესი, მურლულის ხეობა, სოფელი ბაშქოი, ფოროსეთის უბანი) და სხვა.

საზიაროდ დასამუშავებელი ყანების გვერდით არსებობდა უშურიოშური ყანები, რომლებიც საიჯარო წესით მუშავდებოდა. ამგვარი ყანების კატეგორია მეზობელ მაჭახლის ხეობაშიც არსებობდა²⁸. ჩვეულებრივ, ასეთი ყანებიდან მოწეული მოსავალის მეათედი²⁹ პატრონს უნდა წაეღო. დანარჩენი დამმუშავებელს რჩებოდა, მაგრამ წინასწარი შეთანხმების საფუძველზე ამგვარი განანილების წესი შეიძლებოდა შეცვლილიყო.

ლიგანის ხეობაში მოიჯარეს ოშური მიწების სარგებლობისათვის რჩებოდა მოსავლის ნახევარი ან მესამედი. ასევე დადასტურდა საიჯარო ურთიერთობის ისეთი მომენტები, როდესაც მიწის მეპატრონეს მხოლოდ მარცვლეულის მოსავალი მიჰქონდა. ჩალა, ქუნჩალი (სიმიდის ტაროს განარჩევი მასა), ოშურ მიწაზე არსებული თივა დამმუშავებელს რჩებოდა. განსაზღვრული იყო ოშური ყანებით

²⁸ ნ. კახიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

²⁹ უშურიოშური „აშარას“ სახენაცვალი ფორმაა და სიტყვასიტყვით მეათედს ნიშნავს, იხ. თ. სახოკია, მოგზაურობანი, ბათუმი, 1985, გვ. 229.

სარგებლობის ხანგრძლივობაც. ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ამ სახის ნაკვეთების ვადა კურუმით განისაზღვრებოდა. კურუმი, როგორც ითქვა, ეწოდებოდა ახლად ათვისებულ ყანას დამუშავების პირველი წლიდან მინის გამოფიტვამდე არსებულ პერიოდში. სხვა მონაცემებით ოშური მინები დამუშავებულს შვიდი წლის ვადით ეძლეოდა. შემდეგ კი ასვენებდნენ. ოშური ყანების დამუშავების პერიოდში მოიჯარეს მეპატრონის გარეშე არ ჰქონდა უფლება ნაკვეთზე ხილის, ვენახის გაშენებისა, რაც მინის დაპატრონების მცდელობად ითვლებოდა. ნინაალმდეგ შემთხვევაში მეპატრონე იძულებული იყო გაეუქმებინა საიჯარო პირობები. ადგილი ჰქონდა ნაკვეთების შესყიდვის ფაქტებსაც.

ნიადაგების ხალხური დახასიათება. საქართველოში, როგორც უძველეს სამინათმოქმედო ქვეყანაში, ხალხური ნიადაგმცოდნეობის შესაბამისი მაღალი დონეც არსებობდა. ამაზე მიუთითებს ნიადაგების უხვი ხალხური ტერმინოლოგია, რაც ძველ ქართულ წერილობით წყაროებშიც ამოიკითხება³⁰. ხალხური ნიადაგმცოდნეობის შესწავლას არაერთი ეთნოგრაფიული გამოკლევაც მიეძღვნა³¹.

ნიადაგების მდიდარი ცოდნა-ჩვევები გამოვლინდა ლიგანის ხეობაშიც. აქაც ნიადაგებს სხვადასხვა ნიშნით განარჩევენ. ფერის მიხედვით ძირითადად არჩევენ შავ და ნითელ ნიადაგებს. ნაყოფიერება-მოსავლიანობის მხრივ შავ მინა ნიადაგები ყველაზე ნაყოფიერად ითვლებოდა და მას „მსუქან მინასაც“ უწოდებდნენ. ასეთი ნიადაგები ტოპონიმებადაც დამკვიდრდა. მაგალითად, შავი ყანა (საძოვარი. სოფელი ქვემო მარადიდი. ლომანაკეთის უბანი). ნითელი მინა ნიადაგები შავ მინებთან შედარებით უფრო ძნელად დასამუშავებლად და ნაკლებ ნაყოფიერად ითვლება. ასეთ მინებს ხშირად

³⁰ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი II, თხზულებანი, ტ. V, თბ., 1986, გვ. 130.

³¹ ჯ. რუხაძე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1967, გვ. 10-18; ნ. ბრეგაძე, მთის მინათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 44; ნ. კახიძე, მაჭახლის ხეობის სამეურნეო ყოფა ტოპონიმის შუქზე, მაცნე, 1, თბ., 1966, გვ. 105-116 და სხვა.

ნაკელით ანოყიერებდნენ და ძირითადად სიმინდისა და სხვა მარცვ-
ლუული კულტურების მოსაყვანად იყენებენ. ლიგანელები ნიადაგებს
განასხვავებენ შედგენილობითაც: ქვიანი, წყლიანი, თიხნარი. ფხვიერი
მინების აღსანიშნავად იხმარება ცარა ანუ ქანცარი, აგრეთვე თირი და
სილა მინა. ამათგან ცარა მინა მოსახნავად ადვილი იყო, მაგრამ
დაბალი მოსავლიანობით ხასიათდება.

ადგილობრივი მოსახლეობა კარგ მინების კატეგორიაში
განიხილავს თირიანს, ქვიშარევსა და სილიან მინებს, რომლებიც
გვალვასაც ადვილად იტანს და შედარებით იოლი დასამუშავებელიც
არის, ასეთ მინებზე მარცვლუული და ბოსტან-ბაღჩეულიც კარგად
ხარობს.

წყლიანი და თიხნარი მინების აღსანიშნავი ტერმინებია ჭონჭყო,
ჭორტო, ტალახიანი მინა, სოდომო მინა, თიხნარი მინა, ჭალიმი მინა.
ჭონჭყო (ჭორტო) მინები მუდმივი ტენიანობით ხასიათდება. ჭალიმი
თიხნარი მინის აღმნიშვნელია. ჭალიმი მინები ხალხური დახასია-
თებით ორი ფერისაა: ნითელი და მწვანე. ამ სახის მინები სახნავ-
სათესად გამოუსადეგარია და მას სპეციალურ თიხა მინებთან ერთად
ჭურჭლის დასამზადებლად იყენებდნენ³².

ნაყოფიერება-მოსავლიანობის აღმნიშვნელი ნიადაგები იყოფა
მცირე ნაყოფიერ და ნაყოფიერ მინებად. პირველს განეკუთვნება:
ივანა მინა, ხოზანაი მინა, გოხი მინა, ფოტური მინა, ნირი მინა, კოხი
მინა, ენერი მინა, მეორეს – ხამი მინა, მოდული მინა, დვიბე/დუბე მინა,
გული მინა, დობირო და ა. შ. ხალხური ახსნით გული მინა
მოსავლიანია, სადაც უმთავრესად სიმინდი ითესებოდა. ნოყიერ
ნიადაგების რიცხვში შედის აგრეთვე ჰასი (ხასი), ანუ ხარისხიანი
მინები³³. ასევე საინტერესო ჩანს ტერმინი დობირო, რომელიც
საკმაოდ გავრცელებული ტერმინი ყოფილა საქართველოში და უფრო
ფართო გამოყენებაც ჰქონდა. ამას მოწმობს ის ფაქტიც, რომ ზოგან

³² რ. მალაყმაძე, დასახ. დღიურები, რვეული II, გვ. 25.

³³ Г. Гамхарашвили, Сельско-хозяйственный обзор Батумской области. ГС. 1914.
№12, с. 30.

ეს სახელი გეოგრაფიულ სახელადაც დამკვიდრდა³⁴. საკუთრივ ლიგანის ხეობაში დობიროს სახელწოდებით მრავლად გვხვდება სამეურნეო ნაკვეთები. ხალხური დახასიათებით „დობირო“ ნოყიერი მიწებია და მოსავლიანობითაც გამოირჩევა. გამოიყენება ყოველგვარი მარცვლეული კულტურების მოსაყვანად. ამგვარ ნიადაგის შემცველ მიწებს ხშირად ბაღების გასაშენებლად იყენებენ. დობირო, როგორც ნიადაგის აღმნიშვნელი ტერმინი საქართველოს სხვა კუთხეებშიც გვხვდება. ივ. ჯავახიშვილმა საგანგებოდ გამოიკვლია ეს ტერმინი. იგი აღნიშნავს, რომ დობირო-დობერა გურიასა და სამეგრელოში ვაზის გასაშენებელ ნიადაგად იყო მიჩნეული. მისივე აზრით, დობირო მაღლარი ვაზის სახელ დობილოსაგან უნდა იყოს წარმომობილი, რომელიც იმერეთში XIX საუკუნეშიც დასტურდება³⁵. ამ მონაცემებით ირკვევა, რომ დობირო თავდაპირველად მაღლარი ვაზის სახელი იყო, შემდგომში კი სავენახე მიწის აღმნიშვნელად იქცა. ანალოგიურ ვითარებასთან უნდა გვეკონდეს საქმე ლიგანის ხეობაში, სადაც საკმაოდ მაღალ დონეზე იყო განვითარებული მაღლარი მევენახეობა.

მცენარეული საფარის მიხედვით ნიადაგებს ეწოდება ნაბლნარი, თხილნარი, თხმელნარი, ეკალნარი, ანწლიანი და სხვა. ხალხური დახასიათებით ასეთი მიწებიც მოსავლიანია, რადგან ისინი მდიდარია ნეშომპალათი და არ საჭიროებს განოყიერებას.

ექსპოზიციის მიხედვით ლიგანის ხეობაში ნიადაგები შემდეგ ჯგუფებად იყოფა: ნაადრევი, ანუ მზიანი მიწები და ნაგვიანევი, ანუ ჩრდილი მიწები, რომელთაც სხვა სახელწოდებებიც მოეპოვებათ: სამზეო (ამზევი, ზისპირი/ზიზანზური) მიწები, ჩრდილი/ჩიდილი³⁶ მიწები. დევსქელის ხეობაში ძალიან ცხელ ადგილს, სადაც მზე დიდხანს ანათებს, „ციციხი მინა“ ეწოდება. ამგვარად, ადგილობრივი

³⁴ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმთა, ნიგნი I, ბათუმი, 1958, გვ. 47, 49, 50, 131.

³⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 143, 323.

³⁶ „ჩრდილ“ და „გუნე“ ტერმინების შესახებ იხილეთ ს. ჯიქია, სამცხე-საათაბაგოს ტოპონიმთა და ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი, თსუ შრომები, ტ. X, 1950, გვ. 192.

მოსახლეობა სამეურნეო თვალსაზრისით ნიადაგებს განასხვავებს მზიანი და ჩრდილიანი ნიშნების მიხედვით, რაც საერთოდ დამახასიათებელი მოვლენაა მთური ტიპის მინათმოქმედებისათვის³⁷. ამგვარ ნიადაგებს არა მარტო ნაყოფიერების, არამედ დასახლების თვალსაზრისითაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. მათგან განსხვავებული იყო ჩრდილიანი, ანუ ნაგვიანევი მინები, რომლებსაც მზის სხივები შედარებით ნაკლები დროის განმავლობაში ანათებდა. ამიტომაც, ასეთ ნიადაგებში პირველ რიგში ნითელი ფერის სიმინდს თესავდნენ, რომელიც შედარებით ადრე მნიფდებოდა.

ნიადაგის ზოგი სახელწოდება უკავშირდება რელიეფურ მდებარეობას (ფერდი, კაპანი/კაპანათი) და ხეობისათვის მკვეთრად გამოხატულ ზონალობას (დაბლობის, მინდორის, ბარისა და ვაკე ადგილების ნიადაგები, ზეგანი, ზეითიები, ზომო/ზომო ყანები, მალა იერები და სხვა).

ამრიგად, საკვლევი ხეობის მაგალითზეც კარგად ჩანს ხალხური ნიადაგმცოდნეობის მაღალი დონე, რომლის გათვალისწინების გარეშე შეუძლებელი იყო სამინათმოქმედო კულტურების შეთანწყობა-განვითარება და შესაბამისად მოსვლიანობის შედარებით მაღალი დონის მიღწევა.

ნიადაგების განოყიერება. ლიგანის ხეობაში არსებული სახნავ-სათესი ფართობების სიმცირე შეუძლებელს ხდიდა ყოველი ნაკვეთის გარკვეული ვადით დასვენებას. ასეთ პირობებში ადგილობრივი მოსახლეობა იძულებული იყო მიემართა ნიადაგების ხელოვნური განოყიერებისათვის, რაც დამახასიათებელი იყო საერთოდ მთური მინათმოქმედებისათვის.

მინის გასანოყიერებლად გამოიყენებოდა, როგორც მსხვილფეხა, ასევე წვრილფეხა საქონლის პატივი. შინაური ფრინველის სკინტი, ანუ სკორე და ნაცარი. იშვიათად, მაგრამ მაინც იხმარებოდა და დღესაც სარგებლობაშია ეზო-კარმიდამოს ტერიტორიაზე დაგროვებული

³⁷ გ. ჩიტაია, მთური მინათმოქმედება, შრომები, ტ. 1, თბ., 1997, გვ. 46.

ნაგავი. ასეთი ტიპის სასუქებს ძირითადად ბოსტნეული კულტურების რისთვის იყენებდნენ.

ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ირკვევა, რომ ნაკელის უკმარისობისა და გარეყანების სიშორის გამო უმთავრესად ანოყიერებდნენ სახლთან ახლოს მდებარე ნაკვეთებს (ბაღებს, ვენახს). ასეთი სახნავი ნაკვეთები ყოველწლიურად საჭიროებდა განოყიერებას, რადგან აქ ერთდროულად რამდენიმე სახის სამინათმოქმედო კულტურებს თესავდნენ, რაც ხელს უწყობდა ნიადაგის შედარებით ადრე გამოფიტვას. გარეყანების ნაკელით განოყიერება წარმოებდა მათი წვრილფეხა საქონლის სადგომებად გადაქცევის გზით, რასაც მოსავლის აღების შემდეგ მიმართავდნენ. ნაკელის დაგროვება სპეციალურად მოლობილ საჩხებებშიც ხდებოდა, სადაც ამ მიზნით საქონელს აყენებდნენ.

ზამთრის დადგომამდე წვრილფეხა საქონელი ბარად ჩამოჰყავდათ, ხოლო ნაკელს ერთ ადგილზე მოაგროვებდნენ და გაზაფხულისათვის ინახავდნენ. მოლობილ ადგილებში საქონლის დაყენებით ნიადაგის განოყიერება ცნობილია სვანეთშიც³⁸.

ხეობის მოსახლეობა ხანგრძლივი დაკვირვების შედეგად გამოშუშავებული ცოდნის საფუძველზე არჩევდა ორი სახის ნაკელს: დაჩორვილს (დაობილი, სველი) და გადამწვარს. უპირატესობას გადამწვარ ნაკელს ანიჭებდნენ. ასეთი ნაკელის მისაღებად ერთ ადგილზე მოგროვებულ ნაკელს ზემოდან საგანგებოდ ეწერს, ფუჩიჩს ან ანნლს გადააფარებდნენ. შემდეგ ადრიან გაზაფხულზე „თოხით შეთხრიდნენ“ და მერულით (ფინალით) რამოდენიმეჯერ გადააბრუნებდნენ³⁹.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით საქონლის ნაკელთან შედარებით უფრო მაღალხარისხოვნად ითვლებოდა წვრილფეხა საქონლის ნაკელი, რომელიც ნიადაგს უკეთესად ანოყიერებდა და მაღალ მოსავალსაც განაპირობებდა. მურღულის ხეობის სოფლებში დადასტურდა შარდისა და ნაკელის შეზავებით მიღებული სასუქით ქელით ნიადაგის

³⁸ მ. გეგეშიძე, სარწყავი მინათმოქმედება საქართველოში, თბ., 1961, გვ. 51.

³⁹ რ. მალაყმაძე, დასახ. დღიურები, რვეული IV, გვ. 30-31.

განოციერება. მეურნეთა დახასიათებით თხის გამხმარი ნაკელი უკეთესად „იხსნება, იშლება და მიწასაც უხდება“. შარდნარევი ნაკელით მიწის განოციერების ფაქტები საქართველოს სხვა კუთხეებშიც მოწმდება.

სახნავ-სათეს ნაკვეთებში ნაკელი გაჰქონდათ ადრიან გაზაფხულზე, ხენა-თესვის დაწყებამდე, აგრეთვე მეორადი მოხვნის წინ, ზოგ სოფლებში კი ზამთრობით.

ლიგანის ხეობაში მთიანი აჭარის მსგავსად, ნაკელი ორგვარი წესით გაჰქონდათ – მშრალი და წყალნარევი სახით. მშრალი სახით ნაკელის გასატანად იყენებდნენ „ხარების არაბას“ – მარხილს (დევესქელისა და მურლულის ხეობები), ხიზეკს-ციგას (სოფელი კირნათი, ქვემო მარადიდი, მირვეთი), რომელზეც სანაკელედ დადგმული იყო ოვალური ფორმის თხილის ტკენჩებით მოქსოვილი ზარი-ძარი. მინდვრად ნაკელი ცხენზე აკიდებული გოდრებითაც („ცხენის გოდრები“) გადაჰქონდათ: ამგვარი სახის გოდრების ფსკერი იხსნებოდა და ნაკელიც ცხენის ზურგიდან მოუხსნელად ნიადაგზე დაიცლებოდა. ნაკელს უზიდებოდნენ ზურგითაც, რისთვისაც გამოიყენებოდა ასევე „ნეხვის გოდრები“. დღეისათვის ნაკელის გასატანად ქარხნული წარმოების „ხელის არაბასა“ და თუნუქის ჯარას იყენებენ. მინდვრად ნაკელი ძირითადად მამაკაცს გაჰქონდა. ასეა დღესაც, თუმცა ჩხალისა და ბელღევანის ხეობებში მინდვრად ნაკელის გადატანაში ქალების მონაწილეობაც დაფიქსირდა.

სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია მინდვრად ნაკელის ზამთარში გატანის უპირატესობა. კერძოდ, თოვლის დნობის დროს ნაკელის წვეს ნიადაგი კარგად შეინოვდა და მეტი ეფექტის მომცემი იყო. ანალოგიური წესი არსებობდა საქართველოს სხვა კუთხეებშიც⁴⁰.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს მინდვრად ნაკელის გატანის მეორე ხერხი ე. წ. „სალმა წყლით“,⁴¹ ანუ ნაკელ-წყლით ნიადაგის

⁴⁰ Г. Гамхарашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22; ნ. ბრეგაძე, მთის მინათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 124.

⁴¹ შ. ფუტყარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 304.

განოციერება. მაგრამ იგი შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ნაკვეთის მდებარეობა იძლეოდა ამის შესაძლებლობას. ეს მოსახერხებელი იყო მხოლოდ ფერდობ ადგილზე. ამასთან, ასეთი ნაკვეთები ახორსა და წყალთან ახლოს უნდა ყოფილიყო.

ნაკელწყლით ნიადაგის განოციერება ყოველწლიური პროცესი იყო, რადგანაც იგი ნიადაგს მხოლოდ ერთი წლით უნარჩუნებდა სიმსუქნეს. ნაკელწყლით სათესი ფართობის განოციერება მთური პირობების შენაძენია, რომლიც გავრცელებული იყო აჭარაში, სადაც მას მონეხვნულვა ეწოდება,⁴² აგრეთვე სვანეთსა და ხევსურეთში, მთიან ქართლსა და საერთოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთისათვის⁴³.

ლიგანის ხეობის მემინდერეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა მორწყვის გზითაც ნიადაგის განოციერებას, რისთვისაც მთის მწვერვალებიდან და ფერდობებიდან მომდინარე ლელე-ნაკადულებს⁴⁴, აგრეთვე წყაროს წყლებს იყენებენ. წყაროს წყლებისა და ნაკადულების მნიშვნელოვანი როლი სამეურნეო ცხოვრებაში იქიდანაც ჩანს, რომ წყალი და აქედან გამომდინარე მორწყვაც დიდ ზეგავლენას ახდენდა მთური დასახლების ფორმების ჩამოყალიბებაზე⁴⁵.

ხეობის დაბლობ ადგილებში განოციერების ერთ-ერთ თავისებურ ფორმას წარმოადგენდა აგრეთვე სახნავე-სათესი ნაკვეთების მდინარე ჭოროხის შლამით განოციერება. შლამით განოციერებულ ადგილებში ორ მოსავალსაც ღებულობდნენ. ასეთ ნაკვეთებზე თავდაპირველად ოთხმწკრივა ქერი ითესებოდა. თუკი ხვნა-თესვამდე ქერი დამნიფებას ვერ მოასწრებდა, მაშინ ქერის მწვანე მასას იღებდნენ, რომელიც საქონლის საუკეთესო საკვებად ითვლებოდა.

⁴² ნ. ჩიჯავაძე, სამინათმოქმედო ყოფის ისტორიიდან აჭარაში, თბ., 1971, გვ. 132.

⁴³ მ. გეგეშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

⁴⁴ Г. Гамхарашвили, Об Артевских масличных садах, РС. 1915, №8-9, с. 31.

⁴⁵ აღ. რობაქიძე, დასახლების ფორმათა საკითხისათვის ზემო აჭარაში, ბსკიმ. ტ. I, ბათუმი, 1957, გვ. 19-29.

მორწყვის წესით ნიადაგის განოციერება საქართველოს სხვა კუთხეებშიც დასტურდება⁴⁶. ცნობილია, რომ დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა რიონისა და კოლხეთის სხვა მდინარეთა ნალექს ნიადაგის გასანოციერებლად უძველესი დროიდან იყენებდა⁴⁷.

მდინარე ჭოროხის შლამით ნაყოფიერდებოდა სანაპიროზე მდებარე სოფლები (ხება, კირნათი, ქვემო მარადიდი, მირვეთი).

ამრიგად, სახნავ-სათესი ნაკვეთების გასანოციერებლად იყენებდნენ როგორც ნაკელს მშრალად, ასევე წყალში გახსნილი სახით. ნიადაგების განოციერება ხდებოდა აგრეთვე შლამით. ადგილობრივი მოსახლეობა კარგად ერკვეოდა ნიადაგების ცოდნასა და მისთვის საჭირო სასუქების შერჩევა-გამოყენებაში.

ნიადაგის დაცვის ხალხური საშუალებანი. ლიგანის ხეობაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ნიადაგის დაცვას ეროზიისაგან, რისთვისაც სხვადასხვა რაციონალურ ხერხს მიმართავდნენ. ერთ-ერთ უმთავრეს საშუალებას ნიადაგის დატერასება წარმოადგენდა. აქ ტერასების ყველა სახეობაა გავრცელებული: როგორც ხითა და ქვით შემოსილი, ისე შეუმოსავი ტერასები.

ხით შემოსილი ტერასები ცნობილია შემდეგი სახელწოდებებით: სანკალა (სოფლები: ქვემო მარადიდი, მირვეთი, კირნათი, ქლასკური), ონკალაშა (ჩხალისა და ბელღევანის ხეობები) და კადონი (დევესქელის ხეობა)⁴⁸.

ხით შემოსილი ტერასების გამართვას ჩვეულებრივ კაპან, ანუ ფერდობ სახნავ-სათეს ადგილებში მისდევდნენ, სადაც ნიადაგის ეროზია სისტემატურ ხასიათს ატარებდა.

ქვისკედლიანი ტერასები ლიგანის ხეობაში ცნობილია სექვების, თუმბის, ყორეს, მესონის სახელწოდებებით. ამ ტერამინებით ტერასები უმთავრესად გვხვდება ართვინის მახლობელ სოფლებში, მურღულის ხეობაში, ზემო და ქვემო მარადიდში, მირვეთში, სადაც ქვით

⁴⁶ მ. გეგეშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

⁴⁷ გ. ჩიტაია, თოხის კულტურა დასავლეთ საქართველოში (კოლხეთში), შრომები, ტ. II, 2000, გვ. 257.

⁴⁸ რ. მალაყმაძე, დასახ. დღიურები, რვეული II, გვ. 67.

შემოსილი ტერასები უფრო ტრადიციული ჩანს. მათი ნაშთები გვიჩვენებს გიერთი სოფლის საკარმიდამო ნაკვეთებზე დღემდე შემორჩენილი ტერასები ნაშენია დულაბის გარეშე.

ლიგანის ხეობაში და განსაკუთრებით ართვინის მიმდებარე სოფლებში ტერასების მოწყობა ოდითგანვე მებაღეობისა და მორწყვის⁴⁹ ინტერესებს უკავშირდებოდა. ამის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი შავშეთ-კლარჯეთის მაგალითზე აღნიშნავდა: „ასეთ რთულ გეოგრაფიულ პირობებში ადამიანს ან უნდა ისეთ სამეურნეო დარგებზე, როგორც მემტილეობაა, ხელი აეღო, ანდა რაიმე ეღონა, რომ ბუნებრივი პირობების წყალობით შექმნილი დაბრკოლება გადაეღახა და დაეძლია, რასაც ქართველმა კაცმა მიაღწია დაქანებულ ფერდობებზე ხელოვნური ნიადაგის შექმნით, ქვაყორისაგან პატარ-პატარა მანძილის ამოშენებითა და მისი ბაქან-ბაქანად შიგ ჩაყრით. ბალ-ვენახებისათვის ამნაირად ხარისხებრ მოვაკებული ადგილი კეთდებოდა, რომელსაც შემდეგ ხეხილისა და ვაზის ძირგამდგარი ფესვები ამაგრებდა ხოლმე“⁵⁰.

ანალოგიური ვითარება გვაქვს ლიგანის ხეობაში, სადაც ადგილობრივმა მოსახლეობამ მეურნეობის განვითარების ინტერესებისათვის ნარმატებით მოახერხა არსებული დაბრკოლების გადალახვა. ტერასის კედლებს ქვიშნარევი მინით ავსებდნენ⁵¹. ამგვარი ტერასებით ცნობილი იყო სოფლები: მამანმინდა, სვეტიბარი, თოღომი, ნრია, ორჯოხი და სხვა⁵².

ტერასების მოწყობის საუკეთესო მაგალითს იძლევა სამცხე-ჯავახეთი, სადაც ამ ტიპის ტერასები დარიჯის/დარეჯისა და სექვის

⁴⁹ С. Н. Тимофеев, Очерк виноградарства в Багумском и Артвинском округах, ССВВНК. Тифл., 1896, с.182; X. Н. Норкин, Артвин и его окрестности, РС. 1912, №5, с.209.

⁵⁰ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ნიგნი II, თბზულებანი, ტ. V, თბ., 1986, გვ.147.

⁵¹ С. Н. Тимофеев, დასახ. ნაშრომი, გვ.182.

⁵² Г. Гамхарашвили, Об Артвинских масличных садах, РС. 1915, №8-9, с. 32.

სახელითა ცნობილი⁵³. იგი დამონმებულია აგრეთვე აჭარაშიც (სოფლები: ქახათი, ხაბელაშვილები, აქუცა)⁵⁴.

ლიგანის ხეობის, ისე როგორც მეზობელი აჭარისა და სხვა კუთხეთა ყოფისათვის დამახასიათებელი იყო აგრეთვე შუემოსავი ტერასები. ამგვარ ტერასებს აქ კოდმე, ან დარე, ზოგჯერ კი ხენდეკი ეწოდებოდა. ამ ტერმინს გამოუსადეგარი, გამოუყენებელი მინის აღმნიშვნელადაც ხმარობენ.

აქვე უნდა შევნიშნოთ ერთი საყურადღებო გარემოება: ლიგანის ხეობის ქვემო წელის სოფლების ადგილობრივი მოსახლეობის სამეურნეო ლექსიკაში ფერდობი ადგილის დასაფხებურებული ზედაპირის აღსანიშნავად დასტურდება ძველი ქართული ტერმინი „ოროკი“. სულხან-საბა ორბელიანთან ოროკი „ოროკოს“ ფორმით გვხვდება და განმარტებულია როგორც „მინა ბაქან-ბაქანად მოვაკებული“⁵⁵. ამავე მნიშვნელობით ეს ტერმინი ცოცხალ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ლიგანის ხეობის გარდა მაჭახლის ხეობის სამეურნეო ყოფამაც შემოგვინახა და გეოგრაფიულ სახელადაც დამკვიდრდა⁵⁶. სხვაგან ოროკი, როგორც ტერასის აღმნიშვნელი ტერმინი, არ გვხვდება. თუმცა ივ. ჯავახიშვილი ე. ნაკაშიძის მიერ მოწოდებული ცნობის საფუძველზე აღნიშნავდა, რომ ტერმინი ოროკი გურიაში იყო შემონახული, მაგრამ იგი მშრალი, თიხნარი ნიადაგის აღმნიშვნელ ტერმინადაა ქცეული⁵⁷. ამგვარად, განაგრძობს ავტორი, თუ ამ ცნობაში ოროკის მნიშვნელობა სრულად არის აღბეჭდილი, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ დროთა განმავლობაში ინტენსიური კულტურების თანდათან დაქვეითებისა და გაქრობის წყალობით, ოროკის მნიშვნელობა გურიაში სრულებით შეცვლილია⁵⁸. ამასთან ერთად,

⁵³ მ. გეგეშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 84, 93.
⁵⁴ ნ. ჩიჯავაძე, ტერასული მიწათმოქმედება საქართველოში, ბათუმი, 1976, გვ. 41.
⁵⁵ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV, ნიგნი I, თბ., 1965, გვ. 608.
⁵⁶ ნ. კახიძე, მაჭახლის ხეობა, ბათუმი, 1974, გვ. 43-44.
⁵⁷ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 177.
⁵⁸ იქვე.

ოროკი ქართულ კილო თქმათა სიტყვის კონაში განმარტებულია: როგორც „ნარიყალი ნიადაგი, სახნავ-სათესი მიწა“⁵⁹.

ამრიგად, ლიგანისა და მაჭახლის ხეობებში ხელოვნური თუ ბუნებრივი ტერასის აღმნიშვნელმა ტერმინმა ოროკის სახით დღემდე შეინარჩუნა ტრადიციული მნიშვნელობა.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით ირკვევა, რომ ტერასების მშენებლობისას ყურადღება ექცეოდა მზის ექსპოზიციას, მიკროკლიმატურ თავისებურებებს, ადგილობრივი მოსახლეობა ყოველთვის ცდილობდა ტერასები ისეთ ადგილას მოეწყო, სადაც მზე უკეთ ანათებდა. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან მზისპირ ადგილებში მოსავალი უხვი და ნაყოფიერი მოდიოდა. ეს გარემოება მოსახლეობას ხანგრძლივი შრომა-დაკვირვებების შედეგად გამომუშავებული ცოდნის საფუძველზე კარგად ჰქონდა შემუშავებული. ამას ადასტურებს დღემდე ზოგიერთ სოფელში შემორჩენილი ოროკების არსებობა. ამდაგვარი შეუმოსავი ოროკების საუკეთესო ნიმუშებია შემორჩენილი შემდეგ სოფლებში: კირნათში (კობალეთის უბანი), ქვედა მარადიდში (ძაბლავეთის უბანი).

ამრიგად, ლიგანის ხეობის მთაგორიანობისა და სავარგული მიწების სიმცირისა და ტოპოგრაფიული თავისებურებების გამო ადგილობრივი მოსახლეობა დიდ ყურადღებას ანიჭებდა ნიადაგის რაციონალურ გამოყენებას. ნიადაგის ეროზიისაგან დაცვის მთავარ საშუალებას აქ მინის დატერასება წარმოადგენდა, რაც მინის სიმცირის პირობებში შედარებით უხვ და ნაყოფიერ მოსავალს უზრუნველყოფდა. ამ ნიშნებითაც საკვლევი რეგიონის მინათმოქმედება მთური ტიპის მინათმოქმედების რიგში ექცევა.

სამინათმოქმედო იარაღები. ლიგანის ხეობის მდიდარმა სამეურნეო ყოფამ ნაირგვარი სამინათმოქმედო იარაღები შემოგვინახა. მათი თითოეული სახეობა შეგუებული იყო როგორც რელიეფის, ისე ნიადაგის თავისებურებებს, სათეს კულტურებს. მრავლადაა წარმოდგენილი სამინათმოქმედო იარაღების ტერმინოლოგიაც.

⁵⁹ ალ. ლლონტი, დასახ. ლექსიკონი, გვ. 428.

ივ. ჯავახიშვილის სიტყვებით, რომ გამოვხატოთ ამ იარაღებისა და მათი აღმნიშვნელი ტერმინების სიუხვე, იმ ინტენსიურ მუშაობის გამომხატველი და მაუნყებელია, რომელიც ამ დარგში საქართველოში უძველესი დროიდან არსებობდა⁶⁰.

საკვლევი რეგიონი ნაწილია ისტორიული ჭოროხის აუზისა, რომლის ტერიტორიაზე ნაპოვნია ბრინჯაოსა და რკინის სამეურნეო-სამინათმოქმედო იარაღები ცულების, თოხებისა და სხვათა სახით⁶¹.

ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით საკვლევ ხეობაში ახოობასთან დაკავშირებული იარაღებიდან დადასტურდა სოლა ცული (მურლულისა და ხატილას ხეობა), ლაზბალთა, ანუ ლაზური ცული (მურლულის, ჩხალისა და ბელღევანის ხეობები), ოთურაი ცული, პანაი ნაჯახი, რუსული ცული (კირნათი, ქვემო მარადიდი, მირვეთი) და ა. შ.

ლიგანის ხეობაში გავრცელებულ სამეურნეო-სამინათმოქმედო იარაღების სიძველეზე მიუთითებს თურქი არქეოლოგის კ. ბიტელის ცნობა, რომელიც ბრინჯაოს ცულებს, თოხებსა და სხვა ნივთებს შეეხება. ეს იარაღები შემთხვევით უპოვნიათ ართვინის სოფელ ბალიქლის ტყეში, ერთ-ერთ მალაროში. ამ სოფლის მცხოვრებთა გადმოცემით, მსგავსი იარაღები სხვაგანაც ბევრი ყოფილა⁶². ცულები ნალდებთან ერთად ძირითადი საკაფავი იარაღებია. აღიარებულია აზრი, რომ ნალდი უმთავრესად ჭოროხის აუზის მეტალურგიული ცენტრიდან გამოსული ნაწარმია, რომელიც აქედან ვრცელდებოდა საქართველოს სხვა რეგიონებში⁶³.

⁶⁰ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ნიგნი I, ტფ., 1930, გვ. 215.

⁶¹ ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 205, 217; ა. კახიძე, შ. მამულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53-63; ი. დავითაძე, კოლხური ცული კირნათიდან, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, თბ., 1983, გვ. 48.

⁶² კ. ბიტელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 58.

⁶³ ა. კახიძე, ნ. კახიძე, კოლხური კულტურის ისტორიიდან (ნალდი), ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, ტ. I, ბათუმი, 2000, გვ. 20.

ახო მინებისა და საერთოდ ნიადაგის დასამუშავებელი იარაღებიდან ყურადღებას იპყრობს სხვადასხვა ფორმისა და ფუნქციონალური დანიშნულების თოხები. თოხი ერთ-ერთი აუცილებელი სამინათმოქმედო იარაღია, ურომლისოდაც წარმოუდგენელი იყო ამ დარგის გონივრული წარმართვა. ისტორიულადაც ცნობილია, რომ თოხი მისი ნაირსახეობით, კოლხური ტიპის ძირითადი სამინათმოქმედო იარაღია, რომელმაც დასავლეთ საქართველოში სათავე დაუდო თოხზე დამყარებულ მინათმოქმედებას⁶⁴.

ეთნოგრაფიული მასალებით თოხების შემდეგი სახეობა დადგინდა: წვერა თოხი, ჩაფა თოხი, საფხეკი (საჩერკნავი), სამარგელი თოხი. გარკვეულია მათი ფუნქციებიც. წვერა თოხით უმთავრესად ხამი, ახლად ათვისებული, ქვიანი მინები მუშავდებოდა. მისი უპირატესობა ისიც არის, რომ იგი ერთდროულად კუნძების, ჯირკების, სხვადასხვა წარჩენის ამოსაძირკვავადაც გამოიყენება.

ჩაფა თოხი, ანუ ჩაფა ყაზმა ვინრო, გრძელი სქელპირიანია. იგი უპირატესად წვერა თოხის გვერდით ახოსა და ნასვენი მინის დასამუშავებლად იხმარება. მისგან განსხვავდება თოხის ის სახეობა, რომელიც ცნობილია „ქაანი თოხის“, ანუ სიმინდის სათოხნი თოხის სახელწოდებით. სახელწოდებებიც: საფხეკი, საფაჭავი, საჩერკნი, სამარგელა თოხი აქედანაა მიღებული. იგი მხოლოდ ნათესების, პირველ რიგში, სიმინდის სათოხნელად, ანუ საფხეკად, საფაჭავად, ანუ სამარგლავად იხმარება. ამდენად, აღნიშნული თოხები ამ სამეურნეო პროცესს უკავშირდება.

თოხის გარკვეულ სახეობას ქმნის „კირკა“, ანუ წერაქვის მაგვარი თოხი, რომელსაც ძირითადად ახლად ათვისებული, ანუ ახო მინების პირველადი დამუშავებისათვის იყენებდნენ. კირკა კომბინირებული იარაღია, მისი ერთი ბოლო თოხის ფუნქციას ასრულებს, მეორე წვეტიანი ბოლო ქვა-ღორღის ამოსაყრელად იხმარება. კირკის მსგავსი

⁶⁴ გ. ჩიტაია, თოხის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, შრომები, ტ. II, 2000, გვ. 256.

იარაღები გავრცელებულია საქართველოს ტყიან რაიონებში, რომელიც უპირატესად საახოე მეურნეობაში გამოიყენება⁶⁵.

ივ. ჯავახიშვილი საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის გაშუქებისას განსაკუთრებულ ყურადღებას მიაქცევდა სახვნელ იარაღებს. იგი წერდა, რომ სასოფლო-სამეურნეო იარაღთაგან უმთავრესი მნიშვნელობა სახნავ იარაღს ჰქონდა, რომელსაც უძველესი დროიდან მოყოლებული მინისმოქმედთა მრავალი თაობის დიდი დროც, ენერგიაცა და შემოქმედებაც შეეღია. მკვლევარი საქართველოს სახვნელი იარაღების სიმდიდრითა და სახესხვაობის მრავალფეროვნებით ამ იარაღების ცოცხალ მუზეუმად თვლიდა⁶⁶.

რამდენიმე სახის სახვნელი იარაღი ლიგანის ხეობაშიც დადასტურდა. ესენია: სახნვეელი (მურლულის ხეობა), კავური, არუნა (დევესქელის ხეობა), ჯილღა (სოფლები: ქლასკური, ზემო და ქვემო მარადიდი, კირნათი, მირვეთი). ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან არა მარტო კონსტრუქციული აღნაგობით, არამედ ფუნქციონალური თვალსაზრისითაც. ამათგან ყველაზე უძველეს ტიპად მივიჩნევთ დევესქელის ხეობის სოფლებში შუახვესა და ბაგინში გავრცელებულ სახვნელს, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა კავურს უწოდებს. იგი შედგება შემდეგი ნაწილებისაგან: კავი (მხარი), საკბილე⁶⁷ (ქუსლი), სახნელი (სახნისი), ხელნა, მაჭი (სახელური), მაჭის თავი, უღელი, ტაბიკები, აპავრი (ტაბიკის თოკი), ჭიპორტალი და სხვა. ყველა მათგანის ძირითადი ნაწილი – მხარი, ანუ ადგილობრივი ტერმინოლოგიით კავი, გამძლე ნაბლის ხისაგან მზადდება, დანარჩენი ნაწილები ხურმის, ბლის, თუთის, ვაშლის ხისაგან. ადგილზე მზადდებოდა სახნისები, რომლებიც ორგვარია: ყურიანი და უყური.

⁶⁵ გ. ჯალაბაძე, მემინდვრეობის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1990, გვ. 86.

⁶⁶ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 155, 169.

⁶⁷ შდრ: კბილაი-სახვნელი იარაღის ქუსლი; გ. ჩიტაია, საქართველოსა და კავკასიის სამეურნეო იარაღების ისტორიისათვის, შრომები, ტ. I, თბ., 1997, გვ. 64.

უკანასკნელი სახნისი ძველ სახეობადაა მიჩნეული⁶⁸. ცაცხვის ხისაგან მზადდებოდა სახელურიანი უღელი, რომელსაც ტაბიკებად უკეთდებოდა პანტა ვაშლის, ბლის ან ტყემლის ხე. პანტა ხის ტაბიკებს სიმაგრესთან ერთად გათვალვის საწინააღმდეგო დანიშნულებაც გააჩნდა. ეს წესი საქართველოს სხვა მხარეებშიც არის შემონახული⁶⁹. აპაერი, ანუ აპევრი, კანაფისა და ცაცხვის ქერქისაგან მზადდებოდა.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ ერთი საინტერესო ფაქტი. მურღულის ხეობის სოფ. კორდეთში დაფიქსირდა ხარის ტაბიკების შესაკრავი საკმაოდ განსხვავებული სახე. მას ადგილობრივი მოსახლეობა თავკაპს უწოდებს, რაც ნიშნავს იმავე ხარის თავის შესაკრავს. ამ შემთხვევაში თოკების ნაცვლად გამოყენებულია ხე. თავკაპის თავი უღელზე მაგრდება ისე, რომ მეორე მხარე ქვემოთქენ, ტაბიკების წვეროებისაკენაა მიმართული. ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით უღელის უღემენტის ამგვარ სახეობას საქართველოს სხვა კუთხეებში ანალოგი არ მოეპოვება. სოფელ კორდეთში დადასტურებული უღელი თავისი ორიგინალური თავკაპით განსაკუთრებულ სახეობას ქმნის, რაც არა მარტო ქოროხის მხარის, არამედ საერთოდ, საქართველოს სხვა კუთხეებშიც არ დასტურდება. უღლისა და კავის (მხარის) შესაერთებლად გამოიყენებოდა ჭიპორტალა და თოკი. ჭიპორტალა მზადდებოდა თხილის, ცხემლისა და წყავის ნკნელების დაგრეხით. ჭიპორტალა ორ მრგვალ წრედ იგრიხებოდა. ერთი ასეთი წრე გამოზბული იყო უღელზე, მეორე კი კავზე მაგრდებოდა გამძლე ხის, ანუ ხის სოლის საშუალებით. უკანასკნელ წლებში ხის სოლის ნაცვლად რკინაც დამკვიდრდა. მათი დანიშნულება იყო ხვნის რეგულირება, რომელიც სოლის მონაცვლეობით ხორციელდებოდა. ამგვარად, ჭიპორტალა, ხვნის დროს იმავე ფუნქციას ასრულებდა,

⁶⁸ ნ. რეხვიაშვილი, მჭედლობა რაჭაში, თბ., 1953, გვ. 159.

⁶⁹ ანალოგიური მიზნით უღლის ტაბიკებს ქვაბლიანის ხეობაში მუხის, ურძანის ან კონახურის ხისაგან ამზადებდნენ (გ. ჩიტაია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64). აჭარაში კი ვაშლის, ტყემლის, ზღმარტლისა და ასკილის ხისაგან (ნ. კახიძე, დასახ. სადისერტაციო ნაშრომი, გვ. 100; ჯ. ნოლაიდელი, ეთნოგრაფიული ნარკვევები აჭარელთა ყოფა-ცხოვრებიდან, თბ., 1935, გვ. 7).

რასაც ჯამბარა ქსნური მთის გუთნისათვის⁷⁰, ღვლექი რაჭული სახენელისათვის⁷¹.

კავური უნდა მივაკუთვნოთ დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ კავის ტიპის სახენელებს. ამას გვაფიქრებინებს როგორც ამ ორი ტიპის სახენელი იარაღების კონსტრუქციული მსგავსება, ასევე მათი სახელწოდებები (კავური-კავი). კავური (კავი) თავისი კონსტრუქციითა და ფუნქციონალური თავისებურებით ახლოს დგას ლიგანის ხეობის სამეურნეო ყოფაში არსებულ მეორე სახის სახენელ იარაღთან, რომელიც ჯილღის სახელითაა ცნობილი. თუმცა მათ შორის აგებულების მხრივ განსხვავებაც შეინიშნება⁷². ჯილღას კავურთან შედარებით ის თავისებურება აქვს, რომ მას მხარსა და ქუსლს შორის დამატებითი ნაწილი – ხმალა უკეთდება. იგი სახენელ იარაღს უფრო მეტ სიმტკიცეს მატებს.

ჯილღის ანალოგიურია სახენელი იარაღი საკუთრივ სახენეელის სახელწოდებით. იგი მურღულის ხეობასა და მის მიმდებარე სოფლების ეთნოგრაფიულ ყოფაში ძირითადი სახენელია, რომელიც უკეთაა შეგუებული იქაურ ნიადაგობრივ და რელიეფურ პირობებს.

სახენელი/სახენეელი ზოგად სახელად ამოიკითხება ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში. იგი გვხვდება როგორც დაბადების ქართულ თარგმანში⁷³, ასევე სულხან-საბა ორბელიანთან. აქედან გამომდინარე ვარაუდობენ, რომ სანამდე მოხდებოდა სახენელი იარაღების გარკვეულ სახეობებად კლასიფიკაცია და მათი შესატყვისი სხვადასხვა სახელი გაჩნდებოდა, „სახენელი“ საერთოდ სახენელი იარაღის სახელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც შემდგომში

⁷⁰ გ. ჩიტაია, ქსნური მთის გუთანი, შრომები, ტ. 1, თბ., 1997, გვ. 73.

⁷¹ გ. ჩიტაია, რაჭული სახენელი, შრომები, ტ. 1, თბ., 1997, გვ. 90.

⁷² ჯილღა საკმაოდ გავრცელებული იარაღია საქართველოში. ამის შესახებ დანერჩილებით იხილეთ: ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 183-184; გ. ჩიტაია, მესხური ჯილღა, შრომები, ტ. 1, თბ., 1997, გვ. 63; ნ. ჩიჯავაძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სახენელი იარაღები, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, 4. თბ., 1976, გვ. 51.

⁷³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 155.

თავკაპიანი უღელი. სოფელი კორდეთი. მურლულის ხეობა. 2000.

კანჯა (ხის ფარცხი). სოფელი კორდეთი. მურლულის ხეობა. 2000.

სიმინდის თესვა. სოფელი აგარა. ბორჯღის რაიონი, 1999.

კალოობა. მურღულის ხეობა
(თურქული ჟურნალიდან).

ცალკეული ტიპების აღსანიშნავად საკმარისი არ აღმოჩნდა და იგი ზოგად ტერმინად იქცა⁷⁴. მიუხედავად ამისა, ამა თუ იმ რეგიონში „სახენელი“, როგორც სახნავი იარაღის სახელწოდება, დღემდე შემორჩა. ასე მაგალითად, ხევსურეთსა და რაჭაშიც „სახენელი“ სახნავი იარაღის აღსანიშნავად იხმარებოდა⁷⁵.

ამგვარად, სახნველის სახით ლიგანის ხეობის სამინათმოქმედო ყოფაში შემონახული გვაქვს სახენელი იარაღის ძველი ქართული სახელწოდება. ამ ფაქტსაც ქართული სახენელი იარაღების ისტორიის შესწავლაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

ლიგანის ხეობაში სახენელ იარაღთაგან საკმაოდ გავრცელებულია არუნა, რომელიც ჩვენ მიერ დევსქელში იქნა ფიქსირებული. არუნა კავურთან შედარებით საკმაოდ განსხვავებული იარაღია. კერძოდ, მის მხარს წარმოადგენს სწორად გათლილი ხე, მაგრამ იგი ქუსლში კი არ არის ჩასმული, როგორც ეს კავურსა და ჯილღამია, არამედ ქუსლს ზემოდან ეყრდნობა და ბოლო ნაწილით ხელნას უერთდება. თუმცა, ჯილღის მსგავსად ხმალა ქუსლსა და მხარშია გაყრილი. არუნას ამდაგვარი აგებულება სახენელი იარაღის გაუმჯობესების გზით უნდა იყოს მიღებული. ლიგანის ხეობაში არუნას იყენებდნენ დაქანებული ფერდობების მოსახნავად. იგი მინას ღრმად ხნავს და ბელტსაც აბრუნებს. საკვლევ რეგიონში დადასტურებული არუნა საქართველოს სხვა კუთხეებში გავრცელებული არუნა/არონაი/არვანას სახესხვაობად უნდა მივიჩნიოთ. იგი მესხურ ჯილღასთანაც პოულობს ანალოგს. გ. ჩიტაიამ არუნას ყურებიანი ქუსლის მიხედვით განსაზღვრა ამ იარაღის წარმოშობის ხასიათი და იგი სპონტანურ მოვლენად მიიჩნია⁷⁶.

სახენელ იარაღებთან დაკავშირებით ჩვენ მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზით ირკვევა, რომ ამ იარაღების სახით ჩვენამდე მოაღწია სახენელი იარაღების მეტად საინტერესო და

⁷⁴ ნ. ჩიჯავაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51.

⁷⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 156.

⁷⁶ გ. ჩიტაია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 68-69.

საყურადღებო ტიპებმა, რომლებიც მდიდარი ტერმინოლოგიითა და კონსტრუქციული აღნაგობით მსგავსებას ავლენენ საქართველოს სხვა კუთხეებში გავრცელებულ სახვნელ იარაღებთან.

სხვა სამინათმოქმედო იარაღებიდან ცნობილია ფარცხი და ფოცხი. დაფარცხვა, ანუ ადგილობრივი ტერმინოლოგიით „დათა-ფენა“, (თურქულია) გულისხმობდა მოხნული მიწის გაფხვიერებას, ბელტების დაფშენას, თესლის მიწით დაფარვას და სხვა.

ლიგანის ხეობაში გავრცელებული ყოფილა ორი სახის ფარცხი. ერთი ხის კბილებიანი, რომელსაც კანჯა ეწოდება და მეორე თხილისა და შქერის ხის წკნელით მოხნული, რომელიც თურქული სახელწოდებით – „თაფანით“ აღინიშნება.

დასაფარცხი ნაკვეთის ვაკე-ფერდობიანობის მიხედვით ფარცხები იყო დიდი და პატარა. პირველი ვაკე ადგილების დასაფარცხავადაა განკუთვნილი, პატარები – ფერდობი ნაკვეთის, ფარცხში გამწვევ ძალად ხარებს იყენებდნენ. კბილებიანი ფარცხი ჭოროხის მხარის სხვა ხეობებშიც, აგრეთვე აჭარაშიც იყო გავრცელებული. საქართველოს ფარგლებს გარეთ კბილებიანი ფარცხი ყაბარდოს ხალხთა სამეურნეო ყოფაშიც დასტურდება⁷⁷.

თავთავიანი მარცვლეული კულტურების სალენად კვერი, ხოლო საცეხავად – საძიგველი (იგივე საცეხველი) გამოიყენებოდა.

ქართველი მეურნის ერთ-ერთი უძველესი კულტურული მონაპოვარია კვერი. იგი ფართოდ იყო გავრცელებული საქართველოში. ამაზე მიუთითებენ როგორც შესაბამისი არქეოლოგიური, ისე ეთნოგრაფიული მონაცემები⁷⁸.

⁷⁷ მ. ქანთარია, სამინათმოქმედო იარაღები ყაბარდოში, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, თბ., 1964, გვ. 300.

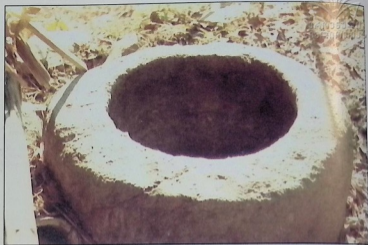
⁷⁸ გ. ჩიტაია, შუმერული კვერი, შრომები, ტ. 1, თბ., 1997, გვ.152; გ. გასიტაშვილი, სახვნელი და სალენი იარაღების დამზადების ხალხური წესები აღმოსავლეთ საქართველოში. საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, თბ., 1964, გვ. 112; ნ. ბრევაძე, რაჭა-ლეჩხუმის სამინათმოქმედო იარაღები, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, თბ., 1964, გვ.175 და სხვა.

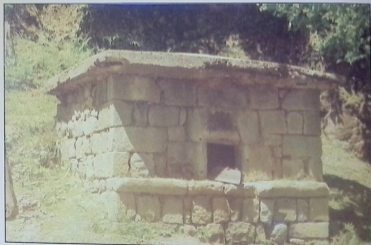
ჯილდით ხვნა, სოფელი კირნათი, 2000.

ნადი სიმინდის თესვის პროცესში, სოფელი კირნათი, 2000.

ფეხის საცეხველი (საძიგველი). სოფელი მირვეთი. 1998.

სიმინდის გასახმობი ფურნე. სოფელი კორდეთი. მურღულის ხეობა. 2006.

ლიგანის ხეობაში გავრცელებული კევრისა და პურის ლენვის შესახებ საინტერესო ცნობებია დაცული რუსი მოგზაურის პ. იურჩენკოს ჩანაწერებში. მისი ცნობით, საკევრედ იყენებდნენ კაკლისა და ნაბლის ხეს⁷⁹.

ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დროს კევრის ერთ სახეობას მივაკვლიეთ მურლულის ხეობის სოფელ კორდეთში. იგი ნაზიმ იაუზ-ვარშანიძის (მემიშოლლის) ოჯახის საკუთრებაა. ყველაზე რთული იყო კევრში ქვების ჩალაგება და დამაგრება, რასაც ქვების „დასხმა“ ეწოდება. განსხვავებით საქართველოს სხვა კუთხეებისა, სადაც ამ პროცესს მოკობვა ეწოდებოდა⁸⁰.

ამრიგად, განხილული მონაცემებით ცხადი ხდება, რომ ლიგანის ხეობის სამეურნეო ყოფამ დღემდე შემოგვინახა მრავალფეროვანი სამინათმოქმედო იარაღები, რომელებიც მთელ რიგ მსგავსება-განსხვავებას ავლენს საქართველოს სხვა კუთხეთა შესაბამის იარაღებთან. იარაღების მრავალფეროვნება განპირობებული იყო რელიეფისა და ნიადაგების თავისებურებებით.

მარცვლეული კულტურები. ლიგანის ხეობის სამეურნეო ყოფაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა მარცვლეული და სხვა სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოყვანას.

ვახუშტი ბატონიშვილის დახასიათებით, ლიგანის ხეობაში „მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებდა“, მაგრამ მინის სიმცირეც საგრძნობი ყოფილა, რაც იწვევდა მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის შევიწროებას⁸¹.

დღეისათვის მარცვლეული კულტურებიდან ხეობაში მხოლოდ რამდენიმე სახეობა შემორჩა.

⁷⁹ П. Юрченко, Заметки о поездке по ушелям рек Чорох су до Артвина и Мургулис-су до Нижней Куры в Батумской области, „Кавказ“, 1881, №200.

⁸⁰ გ. ვასილაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 112; ლ. ბერიაშვილი, მემინდერეობის ხალხური წესები მესხეთში, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, თბ., 1964, გვ. 175-176.

⁸¹ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133.

თავთავიანი მარცვლეული კულტურებიდან ითესებოდა ხორბალი, ქერი და ჭვავი, რომლებიც აქ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში სიმინდის მონოკულტურად დამკვიდრების შემდეგ თანდათანობით გამოიდევენა ყოფიდან. თუმცა აქა-იქ უმნიშვნელო რაოდენობით დღესაც ითესება ხორბალი და ქერი.

ეთნოგრაფიული მასალებით დავაფიქსირეთ როგორც ფხიანი, ისე უფხო ხორბლის რამდენიმე ადგილობრივი სახეობა: „დიკა პური“, „დოლი“, „ხასი პური“, „ინკლიზი პური“, „ზირაათი“, „პუტნა პური“ და სხვა. აქედან უძველესად „დიკას პური“ მიიჩნევა, იგი ფართოდ იყო გავრცელებული მთელ საქართველოში, რაც წერილობითი წყაროებითაც დასტურდება⁸².

დიკა, რომელიც გაზაფხულის ჯიშს მიეკუთვნება, რამდენიმე სახეობისა იყო. ადგილობრივი მოსახლეობა მას ასხვავებდა ერთმანეთისაგან ფერის, ხარისხისა და სხვა ნიშნების მიხედვით. თითოეულს საკუთარი სახელითაც მოიხსენიებენ: თეთრი დიკა, ყარაყირიშილის დიკა, ფხიანი დიკა, რომლებიც გამოირჩევა ფხითა და მარცვლის სიდიდით.

დოლის პური საშემოდგომო ხორბალია, რომელიც უძველეს ხორბლეულთა ჯგუფს განეკუთვნება. ამაზე მეტყველებს შავშეთის სოფელ „დოლის ყანის“ სახელი. ეს სოფელი გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაშიც მოიხსენიება“⁸³.

საშემოდგომო ხორბლეულს ეკუთვნის ხასი პური, რომელიც, როგორც ეთნოგრაფმა ნ. კახიძემ მაჭახლის ხეობის მაგალითზე გაარკვია, ხორბლის უძველეს ენდემურ ჯიშს მახას უნდა გულისხმობდეს⁸⁴. ხასი პურის მოყვანას უმთავრესად მურღულის

⁸² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ნიგნი I, ტფ., 1930, გვ. 328; ნ. ჩიჯავაძე, სამინათმოქმედო ყოფის ისტორიიდან აჭარაში, თბ., 1971, გვ. 33-34; ნ. ბრეგვაძე, მთის მინათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 31-32 და სხვა.

⁸³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 332.

⁸⁴ ნ. კახიძე, დასახ. სადისერტაციო ნაშრომი, გვ. 141-142.

ხეობის მოსახლეობა მისდევდა. ამაზე მიუთითებს ამ მხარეში დადასტურებული ყანის სახელწოდებაც – ნახასევი.

პურის ლენვის პერიოდის აღმნიშვნელად შემორჩენილია ძველი ქართული სახელწოდება კალოობა. იგი ფართოდ აისახა ტოპონიმიკაშიც. კალო ეს იყო სუფთა და სწორი ადგილი, რომელიც პურის ნაკვეთებთან ან სახლთან ახლოს იმართებოდა.

განსაკუთრებით საინტერესო იყო კალოობის წინ შესრულებული წეს-ჩვეულება, რომლის მიხედვითაც ოჯახის უფროსი მამაკაცი გამწვევ ძალას წყალში დაღობილ პურის ნატეხს მიართმევდა და ხმამაღლა დაილოცებოდა: „გამჩენელმა ღმერთმა მომავალშიც ბევრი პურის ლენვა მოგვასწროს“. ლოცვის დამთავრებისას უფროსი „ამინს“ იტყოდა და იქ მყოფნიც ამ სიტყვას იმეორებდნენ. ლენვის დაწყების წინ სხვადსხვაგვარი რელიგიური რიტუალების შესრულება საქართველოს სხვა კუთხეებშიც არსებობდა⁸⁵. პურის გასალენად კევრს იყენებდნენ, გამწვევ ძალად წყვილი ხარი ან ცხენი იყო შებმული.

მურღულის ხეობაში დაფიქსირდა კალოობის მეტად თავისებური წესი, რომელიც ჩვეულებრივი ლენვის პროცესისაგან განსხვავდებოდა. კერძოდ, კალოს შუაში ხის მაგარ ბოძს ჩაასობდნენ, ისე რომ მას დირეგის ირგვლივ თავისუფლად ემოძრავა. ონჭივარს ერთ მხარეს რკინის ჯაჭვით ან თოკით დამაგრებული ჰქონდა კევრი, ხოლო ძელის წინ, მეორე მხარეს ორი კაცი იდგა, რომლებიც დირეგის ირგვლივ კევრს ატრიალებდნენ. ონჭივარში ზოგჯერ ამ მიზნით ხარმარხილსაც უბამდნენ. ჩვენი აზრით, ლენვის ეს წესი შედარებით ძველი უნდა იყოს, ვიდრე ზემოთ აღწერილი.

ლიგანის ხეობაში ხორბალთან ერთად ერთ-ერთი მთავარი მარცვლელული კულტურა იყო ქერი. დამონმდა როგორც საშემოდგომო, ისე საგაზაფხულო ოთხმწკრივა ქერი კევერ არფას სახელწოდებით. არფა ქერი ართვინის სანახებში მოჰყავდათ⁸⁶.

⁸⁵ გ. ჯალაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

⁸⁶ Г. Гамхарашвили, Сельско-хозяйственный обзор Батумской области, РС. 1914, №12, с. 19-20.

სხვა თავთავიანი მარცვლეული კულტურების მსგავსად ქერიც სიმინდის ყანებში ითესებოდა. განსხვავებული იყო მისი თესვის დრო. დევსქელის ხეობაში მას სიმინდის ალების შემდეგ ნასიმინდარზე თესავდნენ, მურღულის ხეობაში კი გაზაფხულზე, ხებას, კირნათის, ზემო და ქვემო მარადიდის მოსახლეობა სიმინდის მეორადი თოხნის დროს. ამგვარად, ნელინადის განმავლობაში ორ მოსავალს ღებულობდნენ – ქერსა და სიმინდს. იქ სადაც საშუალება იყო, ქერის ნათესები ირწყვებოდა.

ლიგანის ხეობის მემინდვრეობაში თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს სიმინდს. XIX საუკუნის მოგზაურ-მკვლევართა ცნობების მიხედვით, სიმინდს აქ უკვე გაბატონებული ადგილი ეჭირა.

სიმინდის ჯიშებიდან მოჰყავდათ: ჯორიელა, არმაშელა, ფარეხელა, ყირმიზაი, ბათომურაი, კანხულა/კავხურა/თქუშაი, ბანდურაი, ბურსელა, ჭრელაი, მარადიდული, ჩხალური, თეთრი ალთუნაი, ყვითელი ალთუნაი და სხვა. ადგილობრივი მოსახლეობა კარგად იცნობს თითოეული მათგანის განმასხვავებელ თავისებურებებს. ამის მიხედვით, სიმინდი იყოფა მთის, ბარის, ნაადრევ და ნაგვიანევ ჯიშებად. გამოჩენილი ადგილი ეჭირა შვიდკვირას. ადგილობრივი მოსახლეობის დახასიათებით იგი შედარებით ადრე — შვიდ კვირაზე მწიფდება. ასევე აღსანიშნავია ყვითელი ალთუნაი, რომელიც თითქმის ხეობის ყველა სოფელში ითესებოდა. ამ მხრივ გამოირჩეოდა მურღულის ხეობის სოფლები ბაშქოი, ოზმალი და გეველი.⁸⁷ იგი ხანმოკლე ვეგეტაციური პერიოდით ხასიათდება. ამიტომაც მას ნაადრევ ჯიშად მიიჩნევენ. ნაგვიანევ ჯიშად ითვლება თეთრი ალთუნაი, არმაშელაი, ზისპირაი, ზიზანზური. ამიტომაც მას უმეტესად მზისპირ ადგილებში თესავდნენ. შესაძლებელია ზისპირისა და ზიზანზურის სახელწოდებებიც აქედან მომდინარეობდეს. სიმინდის ზოგიერთი ჯიშიც შემოტანილი ჩანს, რაზეც თვით სახელებიც მიუთითებს: ბათუმურაი, ჩხალური, მარადიდული. ამათგან მოსავლიანობით გამოირჩევა მარადიდული. იგი ძირითადად

⁸⁷ S. Koday, Murğul Gayi havzasinin coğrafyası, Erzurum, 2000, გვ. 154.

მურღულის ხეობასა და ბორჩხის რაიონების სოფლებში მოჰყავდათ. გადმოცემით, მარადიდული პირველად ამ სოფელში დაუთესიათ. საიდანც შემდეგ სხვაგანაც გავრცელდა მარადიდულის სახელწოდებით. ეს ჯიში ადგილობრივი, ბუნებრივი ჰიბრიდაციის გზით მიღებულ ჯიშად უნდა მივიჩნიოთ. იგი გამოირჩევა საშუალო სიმაღლით, მსხვილი მარცვლებითა და მოთეთრო ფერით. ასევე ითქმის ჩხალურ სიმინდზეც, რომელიც თავდპირველად ჩხალის ხეობაში უნდა მოეყვანათ.

ლიგანის ხეობაში ძველთაგანვე ითესებოდა ღომი, ქვავი, ფეტვი, ბრინჯი, რომელთა მოყვანას მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა ხეობის მოსახლეობის სამეურნეო ცხოვრებაში. მათი ფართო გავრცელება ტოპონიმური მონაცემებითაც (ნალომვარი, ნაფეტვარი, ნაქვავარი) თვალსაჩინო ხდება.

ამრიგად, ლიგანის ხეობის მემინდვრობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა სხვადასხვა სახეობის მარცვლეული კულტურების მოვლა-მოყვანას. ეს განპირობებული იყო, თავის მხრივ, ხეობის ბუნებრივ-კლიმატური თავისებურებებით. XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან აქაც თანდათანობით იზღუდება ნინანდელი, ტრადიციული მარცვლეული კულტურების მოვლა-მოყვანის მასშტაბები და გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებს სიმინდის კულტურა. მონოკულტურად გადაქცევის შემდეგ ჩნდება სიმინდის სხვადასხვა პიბრიდული ჯიშებიც, რაც ხალხური სელექციის შედეგია.

მემინდვრობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები. ლიგანის ხეობის მოსახლეობამ დღემდე შემოინახა მემინდვრობასა და საერთოდ, სამეურნეო ყოფასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები. ასეთებია: კანოხი|კანუხი, ბახურა, ლაზარობა, ქაშატობა, გარგნობა და სხვა, რომლებიც საქართველოს სხვა კუთხეებშიც იყო გავრცელებული.

კანოხი/კანუხი პირველი კვალის, ანუ პირველი თესლის გატანასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებაა. იგი ლიგანის ხეობის სოფლებში ძველი სტილით თებერვლის პირველი კვირის სამშაბათს ან ხუთშაბათს სრულდებოდა. „პირველი თესლის გატანა“ შეიძლებოდა

როგორც თოხით, ასევე ხარ-სახვნელით. ოჯახის უფროსი მამაკაცი ნინასნარ გამზადებულ ყოველნაირ თესლს, მწარეულის გარდა, სპილენძის თეფშით ან ქვაბით გაიტანდა ნაკვეთზე. თესლში ათავსებდა კვერცხსა და რკინის ნაჭერს ან ლურსმანს. ამ დღეს სახლიდან თესლის ვინმეზე გაცემას დიდად ერიდებიან. ნინაალმდეგ შემთხვევაში თესლი უნდა მიეცათ „ხელუკულმა“ ზურგზე დადებული ხელით. ამასთან, თესლიდან რამდენიმე მარცვალს „უკან ამოიღებდნენ“, რომ „ხელი არ გაჰყოლოდა“. ანალოგიური წესები დაცულია საქართველოს სხვა კუთხეებშიც⁸⁸.

როგორც ჩანს, კანოხი თავისი ტრადიციით ძველი მაგიური წეს-ჩვეულებაა, რომელიც გარკვეული ცვლილებებით დღემდე შემორჩა. თუმცა თვით ტერმინის „კანოხი“/„კანუხი“-ს მნიშვნელობის გარკვევა არ მოხერხდა.

სხვა წეს-ჩვეულებიდან აღსანიშნავია სახნავად პირველად გაყვანილი ხარების რქების ნითლად შეღებვაც, რაც გათვალისწინიანაა აღიქმებოდა.

მემინდვრეობასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებიდან მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ბახურის/ბახურას სახელწოდებით არსებულ რიტუალს, რომელიც მიმართული იყო ნათესებისა და მოსავლიანობის დასაცავად. გადმოცემით, ბახური ჩურუგაის, ანუ ივლისის თვის ერთ რომელიმე დღეს აღინიშნებოდა. მაგრამ ეს დღე შემდეგ აღრეულა და კონკრეტულად როდის იყო, უცნობი დარჩა. სოფელ კირნათის მოსახლეობა ბახურს 28 ივლისს, ხოლო მურღულის ხეობის სოფელ ბაშქოში 8 აგვისტოს აღნიშნავდნენ. ამ დღეს ნათესებში გავლა არ შეიძლებოდა, რადგან რწმენით სიმინდს „ქარი დააგებდა და მოსავალი არ იქნებოდა“. ამასთან ერთად, იკრძალებოდა წყალში ბანაობა, „კაცი

⁸⁸ ჯ. რუხაძე, სიმინდის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა, თბ., 1964, გვ. 69; ნ. ბრეგაძე, მემინდვრეობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები რაჭა-ლეჩხუმში, მაცნე, 2, 1964, გვ. 127; ნ. კახიძე, დასახ. სადღისერტაციო ნაშრომი, გვ. 189.

ამჭრელდებოა”⁸⁹ ბახურის ნეს-ჩვეულებებთან დაკავშირებით საინტერესოა ერთი გარემოება. ამ ნეს-ჩვეულებაში ფიგურირებს სპილენძის ჭურჭელი, რომელსაც განსაკუთრებული მაგიური ძალა ენიჭებოდა. ნათესებში გავლა იმ შემთხვევაში შეიძლებოდა, თუ ბახურის წინააღმდეგ სპილენძის ნაჭერს წყალში ჩადებდნენ. თუ ამ ნესს დაიცავდნენ, მაშინ ნათესში გამვლელს კანი არ აუჭრელდებოდა. ანალოგიური ნეს-ჩვეულება გავრცელებული იყო მაჭახლის ხეობაში⁹⁰, ლაზეთში⁹¹ და სხვაგან.

ლიგანის ხეობის მემინდვრეობაში უხვი მოსავლის მისაღებად აუცილებელი იყო ნათესების წყლით მორწყვა, მაგრამ ეს ყველგან შეუძლებელი იყო. ხშირი გვალვა დამლუპველ გავლენას ახდენდა ნათესებსა და მოსავლიანობაზე. ამიტომაც, მოსახლეობა გამოსავალს ამინდის მაგიურ მართვაში ხედავდა. კირნათის, მარადიდის, მირვეთის სოფლების მოსახლეობა წვიმის გამოსაწვევად ბაყაყს კლავდა და სხვა ადგილას გადაისვრიდა. ამ მიზნით იცოდნენ აგრეთვე გველის მოკვლა და ლობეზე ჩამოკიდება.

ლიგანის ხეობის ეთნოგრაფიულ ყოფაში დაფიქსირდა აგრეთვე წვიმის საწინააღმდეგო საწესჩვეულებო რიტუალი, რომელიც ქაშატობის სახელითაა ცნობილი.

საინტერესოა ხენა-თესვისა და საერთოდ მინის სამუშაოთა დამთავრებასთან დაკავშირებული ერთი ნეს-ჩვეულება. თოხით თესვისა და თოხნის დროს ნაკვეთზე მუშაობა უნდა დაემთავრებინა „დედმამიანს“, ანუ ისეთს, ვისაც ორივე მშობელი ჰყავდა, ხოლო დანარჩენი მომუშავენი ამ დროს ახლომახლო უნდა ჩამომჯდარიყვნენ. ჩვენი აზრით, ეს ნეს-ჩვეულება ეროტიკული ხასიათის რიტუალი უნდა იყოს, რომელსაც წინათ, შესაძლებელია, უფრო სრულყოფილი სახე ჰქონდა. ეს ნეს-ჩვეულებაც შვილიერება-

⁸⁹ საყურადღებოა, რომ ამდაგვარი ნესით „ამჭრელდებული“ პიროვნებებიც დაგვისახელეს. იხ. ჩვენი: ლიგანის ხეობაში მივლინების დღიურები, რვეული IV, 2000, გვ. 30.

⁹⁰ ნ. კახიძე, დასახ. სადისერტაციო ნაშრომი, გვ. 55.

⁹¹ მ. ვანილიში, ა. თანდილავა, ლაზეთი, თბ., 1964, გვ. 139-140.

გამრავლებასა და ბარაქიანობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. განხილული მასალა თავისი შინაარსით მსგავსებას ავლენს აჭარის⁹² ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამონშებულ ნეს-ჩვეულებასთან. გუთნისდედა ხენა-თესვის დაწყებისას, პირველი კვალის გატანის შემდეგ გაიხდიდა შარვალს და ახლად გაყვანილ ხნულში ჩანვებოდა. ხენის დამთავრებისას კი მინაზე ჯდებოდა.⁹²

მემინდვრობასთან დაკავშირებულ ნეს-ჩვეულებებში დიდი ყურადღება ექცეოდა მთვარის ფაზების, წარმო და უკუნი დღეების გათვალისწინებას. გადმოცემით, ხენა-თესვა უნდა დაეწყოს ძველ ანუ „მაგარ მთვარეზე“. ახალ მთვარეზე დათესილი კი უგემური, მწარე იქნებოდა და დიდხანს არ შეინახებოდა. წარმო დღეებად ლიგანის ხეობაში ითვლება სამშაბათი, ხუთშაბათი და კვირა, დანარჩენი კი - უკუნ დღეებად. აქედან გამომდინარე, სამუშაოების დაწყება უმჯობესი იყო სამშაბათს, ხუთშაბათსა და კვირას, ძველ, ანუ „მაგარ მთვარეზე“. ამ პირობათა შესრულება ბარაქიანი მოსავლის საწინდარი იყო.

§ 2. მევენახეობა-მელვინეობა

მევენახეობა-მელვინეობის მხრივაც ლიგანის ხეობა ერთ-ერთი დანიარსებული რეგიონი იყო საქართველოში. ვახუშტის დახასიათებით, ლიგანი „ვენახით შემკობილ“ მხარეს წარმოადგენდა. ასევე „ვენახოვან ხილიანობით“ გამორჩეული იყო ლიგანის ხეობაში შემავალი ფორჩხის (ბორჩხის) ხეობაც⁹³.

ლიგანის ხეობაში, ისევე როგორც მეზობელ აჭარასა და შავშეთ-კლარჯეთში, მაღლარი ვენახი იყო გაბატონებული. დ. ბაქრაძის ცნობით, აქ ყველა ჯიშის ყურძენი მოდიოდა. იგი მაღალ ხეებზე იყო

⁹² თ. ლომთათიძე, ხენა-თესვის მაგიური ნეს-ჩვეულებები აჭარაში, ბსუ შრომები, ტ. III, ბათუმი, 1999, გვ.196.

⁹³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 135.

გაშვებული⁹⁴. მაღლარი მევენახეობის არსებობა ლიგანის ხეობაში აქაურმა მკაცრმა კლიმატურმა პირობებმა და ნაყოფიერი მიწების სიმცირემ გამოიწვია. ვაზი მიშვებული იყო მუხის, თხმელის, ლეკის ხეებზე.

წერილობითი წყაროებით დასტურდება, რომ ლიგანის ხეობის ნანილში, კერძოდ, ართვინის მიდამოებში, მინის სიმცირისა და რელიეფის მთაგორიანობის გამო ფერდობებზე ხელოვნური ტერასებიც ეწყობოდა და აქ ვაზის საუცხოო ბალები იყო გაშენებული⁹⁵. ისინი ირწყვებოდა⁹⁶.

ლიგანის ხეობაში მევენახეობა-მელვინეობის განვითარებაზე წერილობით წყაროებთან ერთად მიუთითებენ დღემდე შემორჩენილი მატერიალური კულტურის ძეგლთა ნაშთები: ქვის საწნახლები, მინაში უხვად ჩაფლული სხვადასხვა ზომისა და მოცულობის ჭურები (ქვევრები), აგრეთვე მაღლარი ვაზის ძველი ჯიშები, მოსახლეობაში დაცული გადმოცემები.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია სოფელ კირნათში, შუშანეთის დასახლებულ უბანში, ყოფილი ეკლესიის ტერიტორიაზე არსებული ქვითკირის საწნახელი. მისი ფსკერი კირითაა ამოლესილი. წინა მხარეს, მარჯვენა კუთხეში დატანებული აქვს წვენი გასასვლელი პატარა ვინრო ხვრელი. წვენი გროვდებოდა ოვალური ფორმის კირით ამოლესილ ქვის ჭურჭელში. საწნახელის სიგრძე ორი მეტრი და ოცი სანტიმეტრია, სიგანე – ერთი მეტრი. საწნახელის ჭერი თალისებურია. სიმაღლე თალის უმაღლეს წერტილამდე ორი მეტრია.

ლიგანის ხეობის თითქმის ყველა სოფელშია მინაში ჩაფლული სხვადასხვა ფორმისა და ტევადობის ჭურები, რომლებიც გადმოცემით, ადგილზეც მზადდებოდა, მაგრამ ძირითადად ბორჩხიდან მოჰქონდათ. ბევრ მათგანში შემორჩენილი ლვინო და ჭაჭაც უნახავთ.

⁹⁴ დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987, გვ. 41.

⁹⁵ С. Н. Тимофеев, Очерк виноградарства в Батумском и Артвинском округах, ССВВНК, Тифл., 1896, 4, с. 182.

⁹⁶ X. Н. Норкин, Артвин и его окрестности, РС. 1912, №5, с. 261

გადმოცემით, ნაკირნათევის უბანში ოსმან დიდმანიძეს თავის საკარმიდამო ნაკვეთზე უპოვია ნითელი ღვინით სავსე ხუთასლიტრიანი ქური.

ჩვენი აზრით, ლიგანის ხეობაში, აჭარის მსგავსად, მხოლოდ ლიტვის მარნები უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. ეს საერთო მოვლენა ჩანს დასავლეთ საქართველოსათვის⁷⁷.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით, წარსულში ლიგანის ხეობაში გაბატონებული ყოფილა ყურძნის შემდეგი ჯიშები: ჩხავერი, კოლომა, მეკრენჩხი, ლივანური, შავშური, მელისკუდა, ორჯოხული, სინგოთური, ისტამბულაი (ჩაუში), ხართვალა, ჭიჭიმერი, ჩიტაყურძენა, ჯინეში, ბუტკო, ათმემე ანუ ცხენის-ძუძუ, თეთრაი, საფერაეი, დედაბერაი, უსახელო⁷⁸ და სხვა. ამათგან ზოგიერთი დღესაც შემორჩენილია. უკანასკნელ პერიოდში სოფლებში – კირნათში, ქვემო მარადიდში, მირვეთში გავრცელდა შემოტანილი ვაზის ჯიში – იზაბელა, ანუ ადესა, კაჭიჭი, ჭეიშვილი, ალიკოტე და სხვა. ისინი გამოირჩევიან კარგი მოსავლიანობითა და გამძლეობით, რის გამოც შედარებით უპირატესობა მოიპოვეს. ამან ხელი შეუწყო ვაზის ადგილობრივი ჯიშების გადაშენებას⁷⁹.

ვაზის ჯიშთა ასეთი სიმრავლე, ყოველ სოფელში მინაში უხვად ჩამარხული სხვადასხვა ტევადობის ჭურები, საწნახელები იმაზე მიგვანიშნებენ, რომ წარსულში (ოსმალთა ბატონობამდე) მევენახეობა და მეღვინეობა ლიგანის ხეობის მოსახლეობის ერთ-ერთ უმთავრეს საქმიანობას შეადგენდა.

ლიგანის ხეობასა და საერთოდ ოსმალთა ბატონობის ქვეშ მოქცეულ საქართველოს ნაწილში მევენახეობა-მეღვინეობის განვითა-

⁷⁷ მ. გვეგშიძე, მეღვინეობის ხის იარაღ-ჭურჭელი დასავლეთ საქართველოდან, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX. თბ., 1956, გვ. 143; ნ. თოფურია, ქართული მარანი, მსე VII, 1955, გვ. 131.

⁷⁸ რ. მალაყმაძე, ლიგანის ხეობაში მივლინების დღიურები, რვეული V, 2000, გვ. 21; შდრ: С. Н. Тимофеев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 179, 180, 181; X. Н. Норкин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 261.

⁷⁹ მ. რამიშვილი, გურიის, სამეგრელოსა და აჭარის ვაზის ჯიშები, თბ., 1948, გვ. 1.

რებას უდიდესი დაბრკოლება შეექმნა, რაც მეტწილად გამონვეული იყო ღვინის დაყენებისა და მოხმარების ჯერ თანდათანობით შეზღუდვით, შემდეგ კი აკრძალვით. პირველ რიგში საღვინე ჯიშები გადაშენდა. ვენახად გაშენებული ადგილები გავერანდა, ნავენახარად იქცა და გეოგრაფიულ სახელწოდებებად დამკვიდრდა. ამ დაბრკოლების მიუხედავად მევენახეობა-მეღვინეობა სრულიად როდი მოისპო. ჯ. პალგრევის „ანგარიშებში“, რომლებიც XIX საუკუნის 70-იან წლებს განეკუთვნება, გვაუწყებენ, რომ ლიგანის ხეობაში ოსმალთა ბატონობის დროსაც მზადდებოდა ღვინო და არაყი, მაგრამ იქაური ღვინო მდარე და ძნელად შესანახი ყოფილა¹⁰⁰. გ. ყაზბეგს მოგზაურობისას (1874) საუცხოო ვაზის ბალები უნახავს სოფლებში ცრიას/წრიასა და ორჯოხს¹⁰¹. ამავე ცნობებს ადასტურებს ზ. ჭიჭინაძეც. XIX ს. 90-იან წლებში იგი წერდა: „ლიგანის ყურძენი აქ ძლიერ განთქმულია, მაგრამ დღეს აქეთ მარტო ართვინის ახლო-მახლო მრავლობს და მოდის ისე, როგორც ძველად ყოფილა. ღვინოსაც აყენებენ“¹⁰². ცოტათი ადრე, XIX საუკუნის 70-იანი წლების მონაცემებითაც, აქაური ქრისტიანები ღვინოს ქართული წესით წურავდნენ და ქვევრებში ინახავდნენ¹⁰³.

ლიგანის ხეობაში მევენახეობისათვის დიდი ზარალი მიუყენებია აგრეთვე ვაზის სხვადასხვა სახის სოკოვანი დაავადებების გავრცელებას. ამის შესახებ საყურადღებო ცნობაა დაცული გაზეთ „ივერიაში“. ართვინის სკოლის მასწავლებელი წერდა: „ჩვენს ვენახებს კიდევ ერთი უბედურება ეწვია: ახალი უბედურება პატარა ჭიებია, უამისოდაც დაზარალებული არიან ჩვენი ვენახები ნაცარას, მილდიუსისა და სხვა სენებისაგან.“¹⁰⁴ დაავადების წინააღმდეგ

¹⁰⁰ ვ. ჯ. პალგრევი, აზიის თურქეთისა და ბათუმის ოლქის აღწერის მასალები, თარგმანი რ. სურმანიძისა, 1972, აჭარის საზ. მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა ფონდი, 588, გვ. 48.

¹⁰¹ გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათუმი, 1995, გვ. 107.

¹⁰² ზ. ჭიჭინაძე, მუსლიმანი ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში, ტფ., 1913, გვ. 149; გაზ. „ივერია“, 1893, 168, გვ. 3.

¹⁰³ დ. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

¹⁰⁴ გაზ. „ივერია“, 1889, 616, გვ. 2.

ბრძოლის რაიმე ხერხები მოსახლეობისათვის ცნობილი არ იყო. ყოველივე ამის შედეგად მრავალი ადგილობრივი ჯიშის ვაზი გადაშენებულა.

ყურძნის მოსავლის ნაწილი ღვინოსთან ერთად ტრადიციულად გამოიყენებოდა სხვადასხვა სახის პროდუქტების დასამზადებლად. კერძოდ, ყურძნის წვენისაგან მზადდებოდა ბექმეზი, ჩურჩხელა, ფაფა (ფელამუში). არსებობდა სპეციალური ჯიშის ყურძენი, რომელსაც ჩირად ინახავდნენ. მას ლიგანის ხეობაში აკიდოს ეძახიან.

ყურძნის მცირე ნაწილი ადგილზე იყიდებოდა, ნაწილი ფოთში, ახალციხესა და არდაგანში გაჰქონდათ გასაყიდად, აგრეთვე ცვლიდნენ ხორბალზე, ქვამარილზე¹⁰⁵. აქაურ ყურძენს დიდი მოთხოვნილება ჰქონდა არტანუჯის სომხურ მოსახლეობაშიც, რომლისგანაც ღვინო კეთდებოდა¹⁰⁶. სავაჭრო დანიშნულება ჰქონდა ჩურჩხელას, რომელიც დიდი რაოდენობით მზადდებოდა. თბილისში აქაურ ჩურჩხელას ახალციხურს ეძახდნენ. როგორც ჩანს, იგი თბილისში ახალციხის გზით შეჰქონდათ, რის გამოც მან ეს სახელი შეიძინა¹⁰⁷.

ამრიგად, ლიგანის ხეობაში მევენახეობა-მელვინეობა უძველესი დროიდან სოფლის მეურნეობის დანიშნულებულ დარგს წარმოადგენდა. ხეობის სამეურნეო პირობების გამო აქ ძირითადად გავრცელებული იყო მაღლარი ვაზის ჯიშები. ოსმალთა ხანგრძლივმა ბატონობამ მნიშვნელოვანი ზარალი მიაყენა მევენახეობა-მელვინეობას. თუმცა იგი მთლიანად არ ჩამკვდარა და დღესაც მნიშვნელოვან როლს თამაშობს ხეობის მოსახლეობის სამეურნეო ცხოვრებაში. ოღონდ მან საღვინე მნიშვნელობა დაკარგა.

¹⁰⁵ დ. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

¹⁰⁶ გაზ. „დროება“, 1879, 248.

¹⁰⁷ გაზ. „დროება“, 1879, 257.

§ 3. მეხილეობა

ჩვენს ხელთ არსებული ეთნოგრაფიული მასალებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით ლიგანის ხეობა მეხილეობის მხრივაც ძველთაგანვე დიდად განთქმული მხარე იყო. ვახუშტის დახასიათებით, ლიგანის ხეობაში მოჰყავდათ ნარინჯი, ლიმონი, თურინჯი, ზეთისხილი, ბრონეული, ლელვი. განვითარებული ყოფილა მევენახეობა და მეხილეობა.¹⁰⁸ აქაური ხეხილის ნაყოფიერებას განცვიფრებაში მოუყვანია გ. ყაზბეგი, რომელმაც აქ 1874 წელს იმოგზაურა. იგი წერდა: „მცენარეული ცოტაა, მაგრამ იმ ადგილას, სადაც ქვებს შორის ხელისგულისოდენა მინაა, ნახავთ ყურძენს, ბრონეულს, ნუშს, ხურმას, ზეთისხილს, ლელვს და სხვა ჯიშის ხეებს. ნაყოფიერება განსაკვიფრებელია, ჩვენ აქ პირველად დავრწმუნდით, რომ ლიგანის გახმაურებული დიდება დამსახურებულია“¹⁰⁹. ამასვე აღნიშნავდა რუსი მოგზაური და სამხედრო მოხელე პ. იურჩენკო. მისი ცნობით, ადგილობრივი მოსახლეობა მისდევდა მებალეობას, ყველა ოჯახს ჰქონდა კარგად მოვლილი ბალები, სადაც ხარობდა თეთრი და შავი თუთა, ქლიავი, ხურმა, მსხალი, ვაშლი და სხვა¹¹⁰.

მეხილეობით განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ქ. ართვინის მიმდებარე სოფლები: ნაჭვია, ირსა, წრია, თოღგომი, ლომამენი, სადაც საუკეთესო ხარისხის ზეთისხილი, ლელვი, ბრონეული, მსხალი, კომში, მოდიოდა¹¹¹. ხილით მდიდარი იყო ბორჩხის რაიონის სოფლები¹¹². მურღულის ხეობის სოფლებშიც ხილი, განსაკუთრებით მსხალი და ვაშლი ერთობ უხვად ყოფილა. ამაზე ყურადღებას ამახვილებდა ნ. ლევაშოვი. იგი წერდა, რომ ადგილობრივი

¹⁰⁸ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 135.

¹⁰⁹ გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათუმი, 1995, გვ. 100.

¹¹⁰ П. Юрченко, Заметки о поездке по ущельям рек Чорох-су до Артвина и Мургули-су до Нижней Куры в Батумской области, გაზ. „Кавказ“, 1881, №216, 222.

¹¹¹ თან მურიე, ბათუმი და ქოროხის აუზი, ბათუმი, 1962, გვ. 45; 261; Е. Г. Вейденбаум, Кавказские этюд, Тифл., 1901, с. 129, 133, 137.

¹¹² От Батума до Артвина, გაზ. „Кавказ“, 1884, №228.

მოსახლეობის მთავარი საქმიანობა მეზღალოებაა. სახელდობრ, ვაშლის მოყვანა. მთელი მურღულის ხეობის სოფლები ვაშლის ბაღებშია ჩაფლული. ერთი სოფლიდან მეორე სოფელში გადასასვლელი გზის ორივე მხარეს ვაშლის ბაღებია გაშენებული. აქ ყოველ წელს ვაშლის კარგ მოსავალს იღებენ. იგი კარგი ხარისხისაა, საკმარისად გემრიელია და დიდხანს ინახება.¹¹³

ჩვენ მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ლიგანის ხეობაში ხეხილის მრავალი ჯიში დადასტურდა. ვაშლისა: ვანულაი, ჭახევაშლი, ბათუმურაი, მაჭახლურაი, დემირელაი, ვირიტყყავაი, შექერაი ვაშლი, პანტა ვაშლი, შაფრანაი, თეთრი შაფრანაი, ფოლიო ვაშლი, ნითელი ვაშლი, დილიმა ვაშლი, ლაბადა ვაშლი, ლაბაშტა, ბეჟანაი, გოლდემი ვაშლი, ტუჩა ვაშლი, ბოტაი ვაშლი, ხოტორა, კვიჭილაი, შერმა, სამაისო, ხაჭუნა, ბუჯურელაი და სხვა. მსხლისა: სხალსასელაი/სასელაი, შაქარაი-მსხალშაქარაი, ყალმუსხაფი/ყარმმუსხაფი, სანთელაი მსხალი, ქირეზ არმუთი (იენისის მსხალი), ხეჭეჭურა, მარკოვი, თაფლაი/თაფლა მსხალი/მსხალ თაფლაი, კაცითაფაი, პლაკე მსხალი, ხართლო, ისტამბულაი, ეკლესური, მაკაინაი მსხალი, გონივრულაი, მსხალწვენაი, ქვასხალაი, ჭანურაი, ბულდუჯაი მსხალი და სხვა; ტყემლისა: ნითელი, თეთრი, შავი, ჯანივრულაი ტყემალი; ქლიავის: კატინვერაი, ნაკურაკი, ტყუბაი, თეთრი, შავი, ჭიანჭური, დედოფალაი, ოტურაი, დამასხი, ალიბუხარი; ლელვის: თეთრი ლელვი, ტაბანაი, შავი ლელვი, ფათლიჯანა, ზამბარაი, ლოფინჯირი, წინკაი ლელვი, ისტამბულაი, ბაბრა ლელვი, დევიტაბანი, თეთრი ზეთაი, სპილოსტერფა; თხილის: თხელყაბულიანი/თხელხეჭეპოიანი, გირესუნაი თხილი, ყარაყარი-შული, ბერძნული თხილი, წვიტაი თხილი, პანტა, გრძელაი.

ჯიშების სახელწოდებები მიღებულია ნაყოფის შედგენილობის, ფორმის, ფერისა და სხვა ნიშნების მიხედვით. ასევე ყურადღებას იქცევს ხილის ის სახეობები, რომლებიც იმ ადგილების სახელს

¹¹³ Н. Н. Левашов, Заметка о пограничной линии и зоне на расстоянии от берега Чёрного моря до г. Артвина, ИКОИРГО, Т. VI, №2, 1880, с. 218.

ატარებს, საიდანაც ისინი ლიგანის ხეობაში გავრცელდა (ისტამ-ბულაი, ბათუმური, მურლულაი, ბუჯურელა, მაჭახლულაი) და სხვა.

ლიგანის ხეობის მეხილეობაში განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა ზეთისხილს. გავრცელებული იყო მისი შემდეგი ჯიშები: ბუტკო, ოტურა, გურვალა, სათიზეითუნი. ამთგან უპირატესობა პირველს ენიჭებოდა, რომელიც მდიდარი იყო ზეთის შემცველობით¹¹⁴.

ზეთისხილი ხარობდა თიხა-კირნარევე ნიადაგებში. ნაყოფიერი მიწის უკმარისობა ადგილობრივ მოსახლეობას აიძულებდა მიწის ნაწილი ნარგავებისათვის გამოეყენებინა. ამისათვის ხშირად მიმართავდნენ ქვის ტერასების მშენებლობას.

XIX საუკუნის მონაცემებით ლიგანის ხეობაში ყოველწლიურად 30 ტონა ზეთისხილი იკრიფებოდა. მოკრეფილ ნაყოფს ალბობდნენ, ამარილებდნენ და ტიკებში ინახავდნენ¹¹⁵.

ლიგანის ხეობის ზეთისხილი უმთავრესად საექსპორტო საგანი იყო. იგი თბილისსა და ახალციხეში გაჰქონდათ გასაყიდად¹¹⁶. ფრანგები კი მისგან კარგი ხარისხის ზეთს ამზადებდნენ და აგზავნიდნენ გასაყიდად¹¹⁷. თუმცა ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ დამზადებული ზეთი დაბალი ხარისხისა და მწარე გემოსი იყო¹¹⁸.

ადგილობრივი მოსახლეობა ხილს იყენებდა სხვადასხვა პროდუქტის დასამზადებლად. ტყემლისაგან ამზადებდნენ ყორავოს (კონახური), ნონოქას. ტყემლით, ქლიავით, ვაშლით, მსხლით, შინდით – ფესტილს, ანუ ტყლაპს. მათ დიდი გამოყენება ჰქონდათ სამკურნალო თვალსაზრისითაც. ტყემლის ყორავოს მაღალი ტემპერატურისა და ყელის ტკივილის დროს იყენებდნენ. სახსრების, ნეკნების ტკივილისას საუკეთესო იყო ფესტილის, ანუ ტყლაპის საფენები და სხვა.

¹¹⁴ X. Н. Норкин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 260.

¹¹⁵ E. Г. Вейденбаум, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137.

¹¹⁶ დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987, გვ. 25.

¹¹⁷ ართვინის მეზალეობის შესახებ, „მეურნე“, 1888, 38, გვ. 4.

¹¹⁸ H. Норкин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 259.

ხილისაგან, უმთავრესად ჟოლოს, მსხლის, ვაშლის, ქლიავის, ხურმის მნიფე ნაყოფისაგან ამზადებდნენ ბექმეზს, რომელსაც ინახავდნენ დერგებში, ხის კასრებში, ტიკჭორებში. ბექმეზისაგან ლეჩერსა და შარბათსაც აკეთებდნენ. ბექმეზს კაკალთან და მჭადთან ერთად მიირთმევდნენ.

შინაური ხილის გვერდით დიდი გამოყენება ჰქონდა ტყის ხილის ნაყოფს: მოცვს, მაცვალს, ნყავს, ნაბლს, მოცვის ნაყოფთან ერთად მის ფოთოლსაც იყენებდნენ. ფოთლისაგან ჩაის, ხოლო ნაყოფისაგან ღვინოსაც ამზადებდნენ. საუკეთესოდ ითვლებოდა მაცვლისაგან დამზადებული ღვინოც. ჩაი ცაცხვის ყვავილისგანაც მზადდებოდა, რომელსაც სამკურნალო დანიშნულებაც ჰქონდა.

§ 4. მესაქონლეობა

ლიგანის ხეობის სამეურნეო ცხოვრებაში წარსულში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი მესაქონლეობას ეჭირა. ასეა დღესაც. დარგის განვითარება განპირობებულია ხეობის ხელსაყრელი ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებით, პირველ რიგში, მდიდარი ალპური საძოვრების არსებობით.

მინათმოქმედება და მესაქონლეობა ურთიერთკავშირის საფუძველზე ვითარდებოდა. მეურნეობის ამ დარგების ამდაგვარი სიმბიოზური, ანუ შერწყმული ხასიათი კანონზომიერი მოვლენაა საქართველოს მთიანი ზონის ცხოვრებაში¹¹⁹.

მესაქონლეობა განსაკუთრებით დაწინაურებული იყო მურლულის, დევსქელისა და ნაწილობრივ ბორჩხის რაიონის სოფლებში. აქ

¹¹⁹ გ. ჩიტაია, დასახლების ტიპი მთიულეთში, შრომები, ტ. 1, თბ., 1997, გვ. 171; ვ. შამილაძე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა ზემო აჭარაში, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, თბ., 1964, გვ. 238-239; ალ. რობაქიძე, დასახლების ფორმათა საკითხისათვის ზემო აჭარაში, ბსკი შრომები, 1, ბათუმი, 1957, გვ. 18-19; ნ. ბრეგაძე, სამეურნეო ყოფის შესწავლის ძირითადი შედეგები ქართულ საბჭოთა ეთნოგრაფიაში, მაცნე, თბ., 1986, 3. გვ. 168.

საკმაოდ ბევრი ჰყოლიათ მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი მცირე რაოდენობით მისდევდნენ სახედარის, ჯორისა და ცხენის მოშენებას¹²⁰.

ლიგანის ხეობის ჭოროხისპირა სოფლებში (მირვეთი, ქვემო და ზემო მარადიდი, ბორჩხა და სხვა) მესაქონლეობას ნაკლებად მისდევენ შესაბამისი საკვები ბაზის სიმცირის გამო. გ. ყაზბეგი ბორჩხის მაგალითზე წერდა: „გარეგნულად ბორჩხა სოფელს არა ჰგავს. აქ 82-მდე კობტად აშენებული სახლია, რომელთაც არავითარი სამეურნეო მინაშენი არა აქვთ. რქოსანი პირუტყვი და ცხენი აქ სულ არ არის. ყველა მცხოვრები ნავმშენებლობას, მენავეობასა და თიხის ჭურჭლის დამზადებას მისდევს“.¹²¹

ლიგანის ხეობაში ძირითადად გავრცელებული იყო პატარა ტანის ადგილობრივი ჯიშის მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი¹²², რომელიც კარგად იყო შეგუებული ადგილობრივ გარემო პირობებს. დიდ მნიშვნელობას აქცევდნენ როგორც მენველი, ასევე გამწევი პირუტყვის (ხარის) ჯიშთანობას. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, საუკეთესო ხარისხის მენველ საქონლად ითვლებოდა ცხრაკბილიანი ძროხა. ამასთან ერთად, ჯიშთან ძროხას ცურნე (ცური) დიდი და წინ წამოწეული უნდა ჰქონდეს. მის ჯიშთანობა-უჯიშობას არა მარტო გარეგნული ნიშან-თვისებებით, არამედ „რძიანობის“ მიხედვით არჩევდნენ. ასევე კარგ გამწევ ძალად მიჩნეულია ჯაგა, ანუ სქელ და გრძელკისრიანი პირუტყვი. როგორც ვხედავთ, ადგილობრივი მოსახლეობა ფლობდა გარკვეულ წესებს, რის საფუძველზეც ასხვავებდა საქონლის ჯიშთანობასა და ვარგისიანობას. ეს ფაქტორები თავისებურ ზეგავლენას ახდენდა რძის პროდუქტების წარმოებასა და გამწევი ძალის შრომისუნარიანობაზე.

¹²⁰ პ. უმიკაშვილი, ოსმალის საქართველო, გაზ. „ივერია“, 1877, 21, გვ. 8.

¹²¹ გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათუმი, 1995, გვ. 116.

¹²² Н. Е. Солнышкин, Артвин и Артвинский округ, Тифл., 1912, с.41.

ლიგანის ხეობაში ხარს მუშა ძალის გარდა გართობა-სანახაობებშიც იყენებდნენ, რომელიც „ბულების ჭედობის“ სახელწოდებითაც ცნობილი¹²³.

წვრილფეხა საქონლის მოშენება შეზღუდული იყო, რაც გამოწვეულია მკაცრი კლიმატური პირობებით და შესაბამისი საკვები ბაზის სიმცირით. ა. ფრენკელის მონაცემებით, წვრილფეხა საქონელი გავრცელებული იყო არჩვეთში, ომანაში, თხილაზურში, ოზმალსა და სხვა სოფლებში¹²⁴. საოჯახო ყოფაში დიდი გამოყენება ჰქონდა ცხვრის მატყლს. ცხვარს წელიწადში ორჯერ (გაზაფხულზე და ზაფხულში) კრეჭდნენ, ამისთვის გამოიყენებოდა სპეციალური საპარსი მკრატელი, რომელსაც „ყირხლული“, ხოლო ერთი ცხვრის განაკრეჭ მატყლს კი კანძი¹²⁵ ეწოდებოდა.

ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით სათიბ-საძოვრები თითქმის ყველა სოფელს გააჩნდა, მაგრამ ამ მხრივ მაინც დევსქელისა და მურლულის ხეობები გამოირჩეოდა. დევსქელის ხეობის სამი სოფელი – დევსქელი, შუახვევი, ბაგინი კალოვანში, ახალტყეში, ახოში, ბერისხვეში, სათიბისხვეში, ოხვათ, ჩიტაურში, გაღმობანში განლაგებულ სათიბ-საძოვრებით სარგებლობდა, რომლებიც ბალახის (სამყურაი, კატარაი, ხასიმოლი, იონჯა და სხვა) ყუათიანობით გამოირჩეოდა. საუკეთესო საკვებად ითვლებოდა იონჯა, რომელსაც წელიწადში სამჯერ იღებდნენ.

თივის მოსავალს ისევ სათიბებში არსებულ სამეურნეო ნაგებობებში ინახავდნენ, რომელსაც ქორი ეწოდებოდა. ზამთარში ან შემოდგომაზე მარხილით შინ მიჰქონდათ. იქ, სადაც მარხილი არ მიუდგებოდა, გვარმად¹²⁶ შეკრულ თივას ზურგით ეზიდებოდნენ. ამისათვის იყენებდნენ სპეციალურ მოწყობილობას – საძნეს. ამ მხრივ

¹²³ ამის შესახებ დანვრილებით იხილეთ წინამდებარე ნაშრომის შესაბამე თავში.

¹²⁴ А. Френкель, Очерки Чырук-су и Батума, Тифл., 1879, с.119.

¹²⁵ ასეა განმარტებული კანძი სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში (სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV, წიგნი I, თბ., 1965, გვ. 355).

¹²⁶ შდრ: „გვარალა-გორგალი, თავსახვევი, ჩალის კონის შესაკრავი, თივის თოკი“. ალ. ლლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ.151.

საინტერესოა ლიგანის ხეობაში გავრცელებული ჩვეულება ახოთობა. ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ახოთობა ენოდებოდა იაილების სიახლოვეს არსებული ქალებიდან (სათიბებიდან) თივის მოტანასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებას.

ზამთარში მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის საკვებად გამოიყენებოდა აგრეთვე ნეკერი, წყავი, ძმერხლი, სურო და პანკი. ყველაზე ყუათიანად ძმერხლი ითვლებოდა. ის ოჯახები, რომლებიც ვერ უზრუნველყოფდნენ ზამთრობით საქონლისათვის საჭირო საკვების დაგროვებასა და საქონლის გამოზამთრებას, შემოდგომის მინურულს ცდილობდნენ გარკვეული ნაწილი გაეყიდათ. XX საუკუნის დამდეგამდე პირუტყვი იყიდებოდა ართვინისა და ბათუმის ბაზარზე¹²⁷. გაყიდვის წინ პირუტყვს კუდის წვერს ან ბალანს შეაჭრიან და ახორში დაჰკიდებენ – მათი რწმენით საქონელს „ხელი არ გადაჰყვებოდა“.

მაისის ბოლოს საქონელს საზაფხულო იალალებზე გარეკავდნენ. დიდი მნიშვნელობა ექცეოდა მთაში წამსვლელთა შერჩევას. ამ მხრივ უპირატესობა ოჯახში ასაკით უფროს ქალს ენიჭებოდა, რომელმაც კარგად იცოდა საქონლის მოვლა-პატრონობის საქმე და რძის პროდუქტების დამზადება. მემთევრე ქალს მემორთი-სამორთი ენოდება.

დეესქელის მოსახლეობა კარჩხლის მთის ალპური საძოვრებით სარგებლობდა, სადაც მთა-საძოვრები სოფლების მიხედვით იყო დანაწილებული. სოფელ ტრაპენის, ებრიკას მთა იყო – თეთრინყალი; დევსქელის, ბაგინის, შუახევის კი – ჯამიკარი; ქლასკურის, ხებას – პატინაი/პანა მთა. მურლულის ხეობის მოსახლეობა დადიოდა ეგრისუს, შორავლისა და მალარას მთებზე. კირნათის თემის მოსახლეობის ნაწილი დღეს ადიგენის რაიონის ჯაზიგოლის ალპური საძოვრებით სარგებლობს. შექმლებული პირები არდაგანის საძოვრებსაც იყენებდნენ.

ისეთი ოჯახები ან სოფლები, რომელთაც პირუტყვი ცოტა ჰყავდათ, საზაფხულო საძოვრებით, ანუ მთით არ სარგებლობდა.

¹²⁷ Н. Е. Солнышвин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

ისინი ადგილობრივი მნიშვნელობის საძოვრებით კმაყოფილდებოდნენ. სოფლიდან მოშორებით მხოლოდ ხარები გადაჰყავდათ. სოფელი ხარების რაოდენობის შესაბამისად ორ ან სამ მწყემსს შეარჩევდა. მათ ხარების საძოვრებზე გარეკვა ევალებოდათ.

ხარების სადგომი ადგილი, რომელსაც იათალი ეწოდება, ნყალთან ახლოს უნდა ყოფილიყო. ყველა სოფელს, ხშირად თემსაც თავისი იათალი ჰქონდა. მაგალითად, მურულულის ხეობის სოფელ ოზმალის მოსახლეობა ხარებს გული ყანის იათალზე აბინავებდა. ზაფხულობით მთის საძოვრებზე ხარების სხვა საქონლისაგან გამოცალკევების წესი საქართველოს სხვა მთიანი ზოლის კუთხეებისათვისაც იყო დამახასიათებელი.¹²⁸

საქონლის აბარება/გაბარების წესს საზაფხულო საიალაო პერიოდში მიმართავდნენ. ისეთ პირებს, ვისაც საქონელს მიაბარებდნენ, ნაბარიები ეწოდებოდათ.

ლიგანის ხეობის მოსახლეობისათვის დამახასიათებელი იყო ყიშლური მეურნეობაც.¹²⁹ ყიშლა თითქმის ყველა სოფელს გააჩნდა. სოფელ დევსქელის მოსახლეობა თელნარის, ქლასკურელები შავი გოლის ყიშლებით სარგებლობდა.

ამრიგად, განხილული ეთნოგრაფიული მასალები ცხადყოფს, რომ მესაქონლეობა მინათმოქმედებასთან ერთად წარმოადგენდა მეურნეობის ერთ-ერთ ძირითად დარგს. ორივე დარგი აქაც სიმბიოზური ფორმით ვითარდებოდა. უპირატესობა მსხვილფეხა მესაქონლეობას ენიჭება. მენველ საქონელთან ერთად დიდი ყურადღება ეთმობოდა გამწვევი ძალის – ხარის მოშენებას.

¹²⁸ ვ. შამილაძე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა სვანეთში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, IV, თბ., 1976, გვ. 41; მისივე, მესაქონლეობა რაჭა-ლეჩხუმში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, III, თბ., 1975, გვ. 38; მ. მაკალათია, მასალები მსხვილფეხა მესაქონლეობისათვის ხევსურეთში, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, 1964, გვ. 56.

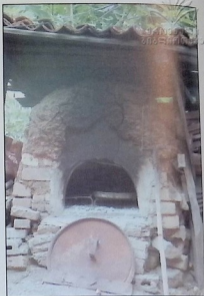
¹²⁹ ყიშლურ მეურნეობაზე დანვრილებით იხ. ვ. შამილაძე, ალპური მესაქონლეობა საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 91-97.

ფურჩის გოდორი. სოფელი
ქლასკური. 2001.

ებრიკის იაილები. დევსქელის ხეობა. 2001.

პურის საცხობი ფურნე.
კორდეთი. მურღულის ხეობა.
2000.

ხელნისქვილი (ხელის ნისქვილი). სოფელი ბუჯური.
მურღულის ხეობა. 2000.

§ 5. მეფუტკრეობა

ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით ლიგანის ხეობაში მეფუტკრეობით გამოირჩეოდა დევსქელის, მურღულისა და ბელღევანის ხეობათა სოფლები. ხალხური დახასიათებით, „ფუტკარი კარგად მუშაობდა“ სოფლებში ქლასკურში, კირნათში, ქვემო მარადიდში, რასაც ხელს უწყობდა მეფუტკრეობის განვითარებისათვის საჭირო ბუნებრივ-კლიმატური პირობები, უხვი თაფლოვანი მცენარეების არსებობა.

ლიგანის ხეობაში გავრცელებული იყო მეფუტკრეობის ის ფორმები, რომლებსაც საქართველოს სხვა კუთხეები იცნობდა: ტყიური, ნახევრად შინაური და შინაური მეფუტკრეობა.¹³⁰

ტყიური მეფუტკრეობა წარმოდგენილია ხეფუტკარის სახით. ადგილობრივი მოსახლეობის დახასიათებით, იგი შინაურთან შედარებით უკეთესად მუშაობდა და კარგ თაფლსაც იძლეოდა. ამიტომაც ცდილობდნენ მის მოშინაურებას. ხეფუტკარა განსაკუთრებით ბლომად ბუდობდა წიფლის, თელის ყორღიან, ანუ ფულუროიან ხეებზე. საინტერესოა მისი მიკვლევისა და შინაურ საფუტკრეში მიყვანის ხალხური წესები. ხეფუტკარას მიგნება ზამთარში ხდება ფუტკრის „კვალის“ მიხედვით, რაც ტყიური ფუტკრის მიკვლევის ყველაზე გავრცელებული ხერხია. ეს წესი საქართველოს თითქმის ყველა კუთხის ეთნოგრაფიულ ყოფაშია გავრცელებული, სადაც მეფუტკრეობას მისდევენ.¹³¹ ტყიური ფუტკრის მიკვლევა და შინ მიყვანა თებერვლის თვეში ხდებოდა, როდესაც კარგ ამინდებში ფუტკარი გარეთ გამოდიოდა. თოვლზე რჩებოდა „ყვითელი ფერის კვალი“, რომლის მიხედვითაც მეფუტკრე პოულობდა ხეფუტკარას. ხეზე, სადაც ხეფუტკარა ბუდობდა, დაპატრონების მიზნით სახელ-

¹³⁰ ალ. რობაქიძე, მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბ., 1960, გვ. 69.

¹³¹ იქვე, გვ. 70; მისივე, მეფუტკრეობა სვანეთში, მსე, VII, თბ., 1955, გვ. 86-88; ნ. კახიძე, აჭარის მთიანი ხეობის ძველი და ახალი სამეურნეო ყოფა და კულტურა „მაჭაბლის ხეობა“, სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1967, გვ. 323.

გვარს, ან რაიმე ნიშანს ამოკვეთავდნენ. ასეთი ნიშანდადებული „ფუტკრიანი ხის“ დაპატრონება სხვას არ შეეძლო. ხეფუტკარას ან ადგილზე ხილავდნენ, ანუ მისგან თაფლს გამოიღებდნენ, თუ ხილვა მოუხერხებელი იყო, მაშინ ხეს ჭრიდნენ, „ფუტკრის ბუდიან“ ადგილს გამოხერხავდნენ და შინაურ საფუტკრეში მიჰქონდათ. ეს კი ზამთრობით ხდებოდა.

ხეობის მეფუტკრეობაში ადრე ფართოდ გავრცელებული წესი იყო სკების გამოქვაბულიან კლდეებზე ან ხეებზე შემონახვა, რაც ცნობილია ნახევრად ტყიური მეფუტკრეობის სახელწოდებით. მეფუტკრეობის ამ ფორმას ხეობის თითქმის ყველა სოფელში მისდევდნენ¹³². მურღულის ხეობაში დადასტურებულია მონწილე კოკოზების კლდეებში განლაგება.

სკებს უმთავრესად ნიფლის დიდ მალალ ხეებზე წინასწარ მოწყობილ „ბოგებზე“ შედგამდნენ, ამ ხეებზე დათვი ვერ ადიოდა, რომელიც ფუტკრის საშინელი მტერი იყო. თუმცა, ისეთ ადგილებში, სადაც დათვის საშიშროება არ იყო, სკებს ნაბლის, თხმელის, ნაძვის ხეებზე შემოაწყობდნენ. სკების ხეებზე ასატანად გამოიყენებოდა ჭაპანი და ხეზი¹³³.

ლიგანის ხეობაში, ისე როგორც საერთოდ საქართველოში, მეფუტკრეობის ყველაზე გავრცელებული ფორმაა შინაური მეფუტკრეობა, რომელიც ხელოვნურ სკასა და საგანგებოდ განწყობილ საფუტკრეს გულისხმობს¹³⁴.

ველზე მუშაობის დროს საკვლევ ხეობაში დადასტურდა სკის სამი სახეობა – ყავრანი, ჯერა და ჩარჩოიანი სკა. ყავრანი ერთი მთლიანი ხისაგან არის გამოყვანილი და კასრისებური ფორმა აქვს. ჯერა — სკა

¹³² Н. Н. Левашов, Заметка о пограничной линии и зоне на расстоянии от берега Чёрного моря до г. Артивина. ИКОИРГО, Т. VI, №2, 1880, с. 221.

¹³³ შდრ. „ხეზი წერილი ბანარი გრძელი“, სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV, წიგნი II, თბ., 1966, გვ. 418.

¹³⁴ აღ. რობაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75.

ჩარჩოიანი სკა ფუტკრის ნაყარის (ნამრავლის) გამოსვლისას. სოფელი ბუჯური, მურღულის ხეობა. 2000.

მეფუტკრე ქაზიმ გუნეში (ქამილოდლი-კობალაძე) ჩარჩოიან სკებთან. სოფელი ოზმალი. მურღულის ხეობა. 2000.

ფუტკრის მოყრის პროცესი. სოფელი ბუჯური. მურღულის ხეობა. 2000.

ქლასკურის იაილები. დევსქელის ხეობა. 2001.

ყველის გუდა. სოფელი კირნათი. 1998.

ორნანილადა. ასეთი სკა გეჯას სახელწოდებით საყოველთაოდ იყო გავრცელებული დასავლეთ საქართველოში¹³⁵.

ლიგანის ხეობაში მოგვიანებით ფეხი მოიკიდა ჩარჩოიანმა სკებმა, რომლებიც ყავრანთან და ჯარა სკებთან შედარებით უპირატესობით ხასიათდება.

შინაური საფუტკრეები დევსქელისა და მურღულის ხეობაში „ფეთექ ხანის“ სახელითაა ცნობილი.

საფუტკრეები მუდმივ და განსაკუთრებულ მზრუნველობას მოითხოვდა. ზამთარში სითბოს შენარჩუნების მიზნით სკებს ჩალით შემოსავდნენ. ნასვრეტებიან ადგილებს ნაცრისა და ნაკელის შერევით შემზადებული მასით შელესავდნენ. მნიშვნელოვანი ყურადღება ექცეოდა საფუტკრეების დაცვას ავი თვალისაგან, რისთვისაც საფუტკრეების მისასვლელ მხარეზე ნითელ ნაჭერს, ეკლის გორგალს, ძაფზე ან მავთულზე ასხმულ კვერცხის ხეჭეპოს დაჰკიდებდნენ. ამ მიზნით საფუტკრეებზე კიდევ დათვის, ძროხის, ვირის, ცხენის თავის „ხაპერს“ (თავის ქალას) ჩამოჰკიდებდნენ.

თაფლის დანურვის ორი სხვადასხვა ნესი დაფიქსირდა: „უცეცხლოდ“, ანუ ცეცხლზე გათბობის გარეშე დანურვა და „ცეცხლზე დანურვა“. ამგვარი ნესები საერთო მოვლენაა საქართველოს მეფუტკრეობაში¹³⁶. უპირატესობა უცეცხლოდ დანურულ თაფლს ენიჭება, რომელსაც სამკურნალო დანიშნულებითაც იყენებდნენ.

თაფლსა და სანთელს ადგილობრივი მოხმარების გარდა სავაჭრო მნიშვნელობაც ჰქონდა. ჯ. პალგრევის ცნობით, ლიგანის ხეობა თაფლითა და სანთლით ამარაგებდა ყოფილი ბათუმის ოლქის მოსახლეობას¹³⁷. ნანილი ბათუმში, ნანილიც ადგილობრივ ბაზრებზე

¹³⁵ ალ. რობაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 86.

¹³⁶ იქვე, გვ. 100.

¹³⁷ ვ. ჯ. პალგრევი, აზიის, თურქეთისა და ბათუმის ოლქის აღწერის მასალები, თარგმანი რ. სურმანიძისა, 1972, აჭარის სახ. მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა ფონდი, 588, გვ. 16, 48.

§ 6. ხელოსნობა და შინამრეწველობა

მჭედლობა. ლიგანის ხეობა ხელოსნობითაც დანიანაურებული რეგიონი იყო. ისტორიულად აქ ხელოსნობისა და შინამრეწველობის თითქმის ყველა უმთავრესი დარგი იყო განვითარებული: მჭედლობა, ხისა და ქვის დამუშავება, კერამიკული ნარმოება, ფეიქრობა. მისდევდნენ აგრეთვე კირის გამოწვას, საპნის დამზადებას და სხვ.

ხეობა ქოროხის აუზის იმ არეალში ექცევა, სადაც საფუძველი ჩაეყარა სპილენძ-ბრინჯაოსა და რკინის მეტალურგიას¹³⁹, რომლის ტრადიციებზეც შემდგომ სამჭედლო ხელოსნობა განვითარდა¹⁴⁰.

სამჭედლო სახელოსნოები, რომლებსაც დემირჩხანა ეწოდება, ცალკე ნაგებობას წარმოადგენდა. მურლულის ხეობაში საუკეთესო მჭედლებად ცნობილი იყვნენ ყადიოღლებისა და დემირჩოღლების საგვარეულოები, სოფელ კირნათში კახაბერიძეები, გაბიტაძეები და დიდმანიძეები.

მჭედლობის თვალსაზრისით საინტერესოა დემირჩოღლის გვარის ეტიმოლოგია. იგი ნაწარმოებია თურქული სიტყვიდან „დემირ“ (ნიშნავს რკინას) „ჩი“ სუფიქსისა და „ოღლის“ (იგივე შვილი) დართვით. სიტყვა-სიტყვით დემირჩოღლი ითარგმნება, როგორც მჭედლიშვილი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ხელოსნობის ცალკეულ

¹³⁸ დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987, გვ. 25.

¹³⁹ ი. გრძელიშვილი, დ. ხახუტაიშვილი, რკინის ნარმოების უძველესი კერა ქოროხის ქვემო დინებაში და არქეოლოგიური დაზვერვები გონიო-აფსაროსში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, I. თბ., 1964, გვ. 59.

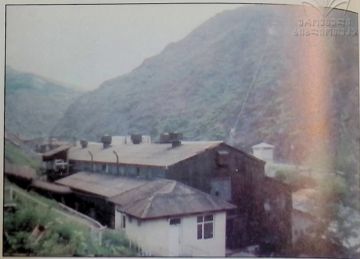
¹⁴⁰ ნ. კახიძე, ხელოსნობა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი, თავი I, თბ., 2000.

სამჭედლო, სოფელი დევსქელი, 2001.

ძველი სპილენძის სადნობი ქარხანა, სოფელი ზედა ძანსული, მურღულუის ხეობა, 2000.

სპილენძის სადნობი ქარხანა. სოფელი ქვედა ძანსული.
მურლულის ხეობა. 2000.

აილ ქესერი (ფეხეწო). სოფელ
ხემა. 2001.

დარგებთან (მჭედლობა, ხარატობა, დურგლობა, ფეიქრობა და სხვა) დაკავშირებული გვარ-სახელის წარმოქმნა საყოველთაო მოვლენა ჩანს¹⁴¹.

ლიგანის ხეობაში მზადდებოდა მრავალფეროვანი საოჯახო, სამინათმოქმედო და სამშენებლო იარაღ-ხელსაწყოები. XIX საუკუნის მეორე ნახევრის მონაცემებით, ქ. ართვინში ბევრი კარგი სახელოსნო ყოფილა, სადაც ისეთივე იარაღი მზადდებოდა, როგორიც აჭარაში¹⁴². ჩვენ მიერ შეკრებილი საველე-ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით სოფელ კატაფხიაში ადგილობრივი ოსტატების მიერ მზადდებოდა საჩიტე, ანუ ფილინთა თოფები. სახელმოხვეჭილი ოსტატი ყოფილა ასლან (ასლან უსტა) ოზთურქი. იგი თოფსა და მის დასამზადებელ საჭირო იარაღ-ხელსაწყოებს თვითონვე აკეთებდა. ამგვარი თოფებისა და სხვა სამეურნეო იარაღების კეთება გაუგრძელებიათ მაჭახლის ხეობიდან მუშაჯირად გადასულ ნაგერვაძეებსა და აბაშიძეებს. მათი მემკვიდრეები შემდეგ საცხოვრებლად ქალაქებში – ბურსასა და ინეგოლში გადასახლებულან.

ქვისა და ხის დამუშავება. ჭოროხის მხარე და მათ შორის ლიგანის ხეობა რომ ქვითხურობით დანიშნურებული იყო, ამაზე ნათლად მეტყველებენ მატერიალური კულტურის ისეთი ქვის ძეგლები, როგორიცაა: ციხეები, ქვის თალიანი ხიდები, საცეხველები, საწინახლები და სხვა. ქვითხურობიდან დღეს წისქვილის ქვების დამზადება შემორჩა.

წისქვილის ქვების დამზადებით სოფლები ქართლა და ტანზოთი გამოირჩევა. აქაური ქვა ადვილად მუშავდებოდა და შედარებით

¹⁴¹ ნ. კახიძე, ხელოსნობა აჭარაში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, XVII, თბ., 1990, გვ. 23; მისივე, მჭედლობა აჭარაში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, IV, თბ., 1976, გვ. 74; ხელოსნობასთან დაკავშირებული გვარ-სახელები აჭარაში, საისტორიო მაცნე, 10, 2001, ბათუმი, გვ. 82-85; По следам этнографической экспедиции, Советская Аджария, № 210, 1988.

¹⁴² ვ. ჯ. პალგრევი, აზიის თურქეთისა და ბათუმის ოლქის აღწერის მასალები, თარგმანი რ. სურმანიძისა, 1972. აჭარის სახ. მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა ფონდი, 588, გვ. 48.

გამძლე იყო. აქ დამზადებული ნისქვილის ქვებით მარაგდებოდა ქოროხის მხარის სხვა სოფლები, აგრეთვე დღევანდელი აჭარის ზღვისპირა¹⁴³ და მთის სოფლები.

ხის დამუშავება ხელოსნობის საყოველთაოდ გავრცელებული დარგი იყო. პ. უმიკაშვილი ამის შესახებ წერდა: ხუროობა და სახლის შენება კარგად იციან¹⁴⁴. ამას განაპირობებდა ხე-ტყის ძვირფასი სამშენებლო ჯიშების არსებობაც.

ლიგანელი ხელოსნები ხის ხარატული ნაკეთობის, ანუ სამხვეწლო საქმიანობითაც გამოირჩეოდნენ. საამისოდ არსებობდა წყლის, ხელისა და ფეხის დეზგრები, ანუ დაზგები. უკანასკნელ პერიოდში გავრცელდა ელექტროენერგიაზე მომუშავე დაზგებიც, რომლებმაც ხმარებიდან გამოდევნეს ძველი სახის დაზგები.

წყლის დაზგები ხე-ტყით მდიდარ ადგილებში, სოფლის პატარა მდინარეებზე ეწყობოდა, სადაც იხვენებოდა სხვადასხვა დანიშნულების ჯამ-ჭურჭელი (გობები, ხელგობები, ჯამები, სუფრები, ანუ მრგვალი სასადილო მაგიდები, ნალის ორგოები და ა. შ.). ამ საქმეში ძალზე დაოსტატებული იყვნენ სოფელ ქლასკურის, ხებას, კირნათის, ქვემო მარადიდის მხვენელები.

ხარატული ნესით დამზადებულ ჯამ-ჭურჭლიდან საინტერესოა სუფრები¹⁴⁵. ველზე მუშაობის დროს დამონმდა არშიანი და უარშიო სუფრების არსებობა, რომელთაც ყოფაში დღესაც დიდი გამოყენება აქვთ. არშიან სუფრას უმთავრესად სასადილოდ იყენებდნენ, უარშიოს კი პურის ცომის გამოსაყვანად.

ხელისა და ფეხის დაზგებზე უმთავრესად მზადდებოდა აკვნის, ხერტლის, საქსოვი დაზგის-საფეიქროს ნაწილები.

¹⁴³ Д. Бакрадзе, Кинтришский участок, საქართველოს ისტორიოგრაფია, IV, თბ., 1975, გვ. 158; В. Я. Лисовский, Чорохский край, Тифл., 1887, с. 97.

¹⁴⁴ პ. უმიკაშვილი, ოსმალის საქართველო, გაზ. „ივერია“, 1877, 2, გვ. 9.

¹⁴⁵ ამ ტერმინის შესატყვისად აჭარაში გვხვდება „ფეშხუმი“ (ჯ. ნოლაიძე, ფეშხუმი, ლიტერატურული აჭარა, ბათუმი, 1963, 2; ნ. კახიძე, ხელოსნობა აჭარაში, გვ. 53, 55).

აკენის დამზადებით დახელოვნებული იყვნენ სოფელ ქვემო მარადისა და კირნათის ოსტატები. ეს ძველისძველი ტრადიცია ამჟამადაც გრძელდება.

სამხვენლო საქმიანობიდან აღსანიშნავია აგრეთვე კოვზების კეთება. ისინი „შიმშერის“ (ბზის), ურთხმელის, შქერის, თხმელის ხისაგან მზადდება. ხის კოვზებს დღესაც დიდი გამოყენება აქვს. ნაწარმი ბათუმის ბაზარზეც იყიდება.

ხის დამუშავებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა ნულ ნაკეთობებს: გიდელი, ორხაპო, გორძლო, ფარცხი, სკამი და სხვა. ამათგან ყველაზე მეტი გამოყენება გოდორს ჰქონდა და აქვს დღესაც იგი სხვადასხვა სახისაა – საზურგე (ადამიანის ზურგზე საკიდებელი) და ცხენის გოდრები. კონსტრუქციული თვალსაზრისით ზურგის გოდორი ორი სახისაა – კონუსისებური, ორფეხიანი და ბრტყელძირიანი, რომელსაც „დაჯედაი“ გოდორი ეწოდება (სოფ. გვარა, კირნათი). ნული ნაკეთობის დასამზადებლად იყენებდნენ თხილის, ნაბლის, სუროს ტყეჩებს. განსაკუთრებული გულმოდგინებით საფქვილე გოდრებს ამზადებდნენ. ნული ნაკეთობა (კალათები, ჩანთები) მზადდებოდა აგრეთვე ხის ქერქისაგან.

ლიგანის ხეობა განსაკუთრებით განთქმული იყო ხის სამდინარო ნავეების დამზადებით (ამის შესახებ ვრცლად იხილეთ § 7).

კერამიკული ნაკეთობა. XIX საუკუნის მეორე ნახევრის წერილობითი ცნობებისა და ჩვენ მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ლიგანის ხეობა კერამიკული ნარმოების უმთავრეს კერას წარმოადგენდა ჭოროხის აუზში. ამ მხრივ უფრო ბორჩხა გამოირჩეოდა. გ. ყაზბეგის ცნობით, ბორჩხის მოსახლეობის უმთავრეს საქმიანობას ნავმშენებლობასთან ერთად თიხის ჭურჭლის დამზადება წარმოადგენდა¹⁴⁶. ივ. ჯაიანი, რომელიც XIX საუკუნის 90-იან წლებში ბორჩხაში მსახურობდა, წერდა: „ბორჩხის მცხოვრებთ აქვთ კიდევ ერთი საშუალება სარჩოს მოპოვებისა. ესენი აკეთებენ

¹⁴⁶ გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათუმი, 1995, გვ. 116.

თიხის დოქებს და სხვა ჭურჭელს.¹⁴⁷ ნ. ლევაშოვის ცნობით, XIX საუკუნის ბოლოს ბორჩხაში მეთუნეობის 10 სახელოსნო მოქმედებდა, სადაც მზადდებოდა ქვევრები, დოქები, ქოთნები, ჯამეები, ღარიანი კრამიტი, აგური¹⁴⁸, აგრეთვე წყლის მილები, სადღვებლები და ა. შ.

დიდი მოთხოვნილება იყო ბორჩხის ღარიან კრამიტსა და აგურზე. კრამიტი პირველ მსოფლიო ომამდე აქედან გასაყიდად გაჰქონდათ ბათუმში, მაჭახლის ხეობაში, ქობულეთში, ხოფაში, არხავში¹⁴⁹.

საუკეთესოდ ითვლებოდა ბორჩხაში დამზადებული აგური, რომელსაც საფრანგეთიდან (მარსელიდან) შემოტანილ მარსელის აგურთან შედარებით უპირატესობას ანიჭებდნენ¹⁵⁰.

წერილობით წყაროების გვერდით კერამიკული წარმოების დანიშნულებასა და ყოფაში მის მრავალმხრივ გამოყენებაზე მიუთითებენ ხეობაში არსებული აგურით ნაშენი და კრამიტით გადახურული საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი, წყალგაყვანილობის მილები, მიწაში დაფლული სხვადასხვა მოცულობის ქვევრები, რომლებიც თითქმის ყველა სოფელში გვხვდება და ა. შ.

დღეისათვის ლიგანის ხეობაში მხოლოდ აგურის დამზადება შემორჩა. აგურის ქარხანა მოქმედებს მურღულის ხეობის სოფელ ერეგუნაში.

რთვა-ქსოვა. ხალხური ხელოსნობის ეს დარგიც ფართოდ იყო გავრცელებული ხეობის ყველა სოფელში და იგი ძირითადად ქალის საქმიანობას უკავშირდება. რთვა-ქსოვა მხოლოდ ადგილობრივი ნედლეულის ბაზაზე ვითარდებოდა (მატყლი, სელი, კანაფი, ბამბა, აბრეშუმი). დ. ბაქრაძის დახასიათებით, ლივანაში მოჰყავდათ საუკეთესო სელი, რომელიც ლივანური სელის სახელწოდებით იყო ცნობილი და აბრეშუმში, რომელიც ხარისხით სჯობდა ბათუმურ

¹⁴⁷ ივ. ჯაიანი, წერილები შავშეთიდან, თბ., 1991, გვ. 46.

¹⁴⁸ Н. Н. Левашов, Заметка о пограничной линии и зоне на расстоянии от берега Чёрного моря до г. Артвина, ИКОИРГО, Т. VI, №2, 1880, с. 241.

¹⁴⁹ N. Kahidze, Borçkada seramik Üretimi, Gvneburu. Istanbul, 2000, 38, გვ. 27.

¹⁵⁰ მარსელის აგურის შესახებ იხილეთ: В. Лашариус, Статистическое описание лесов Батумской области, ТКОСХ, Т. VI. № 5-6, 1886.

აბრეშუმს¹⁵¹. ჯ. პალგრევის ცნობითაც, სელისა და აბრეშუმის ქსოვილები დიდი რაოდენობის მზადდებოდა ქ. ლივანაში (ართვინი), ბორჩხაში, მარადიდში. ბორჩხაში გამოყვანილი აბრეშუმის პარკი ევროპაში იგზავნებოდა¹⁵².

სელისა და კანაფის ნართისაგან, რომელსაც კედი ეწოდებოდა, ქსოვდნენ მამაკაცისა და ქალის ჩასაცმელებს, ტილოს, ჯვლებს (ტომრებს), თოკებსა და სხვა ნაწარმს; აბრეშუმისა და მატყლისაგან კი — ნინდებს, თორებს, „ჩათხს“ (ქალის თავსაბურავს), ჯეჯიმებს, ფეშტემალს (ქალის წინასაფარი), ჩოხა-შალს და სხვა. ნინდები და ხელთათმანები თხის მატყლისგანაც მზადდებოდა. ამგვარ ნაწარმს თხისურა ეწოდებოდა.

ეთნოგრაფიული მივლინების დროს დადასტურდა რთვა-ქსოვისათვის განკუთვნილი მრავალფეროვანი იარაღ-ინვენტარი. მატყლის გასაჩეჩად იხმარებოდა საჩეჩელი, ძაფის დასართავად და დასაძახად ხერტალი და ჭახრაკი, ლანდის ამოსახვევად ოგოდო, აბრეშუმისათვის სანასლელა, საქსოვად-საფექრო. მატყლის ქსოვილის, ანუ შალის მოსათელავად იყენებდნენ ჰორიზონტალური ტიპის კბილებიან ხის სათელავს. შალის თელვას მამაკაცები მისდევდნენ, თუმცა ამ საქმიანობაში ქალებიც იღებდნენ მონაწილეობას.

აქვე უნდა აღინიშნოს ერთი საყურადღებო გარემოება: ლივანის ხეობის საზღვარგარეთული ნაწილის სოფლებში რთვა-ქსოვის გვერდით დღემდე მისდევენ ქარგვის ტრადიციას. ქარგვა, ისე როგორც რთვა-ქსოვა,¹⁵³ გასათხოვარ ქალს აუცილებლად უნდა სცოდნოდა. ამიტომაც ამ ხელსაქმეს გოგონებს ბავშვობიდანვე ასწავლიდნენ. ქალის მზითევშიც უპირველესი ადგილი მათი ხელით ნაქარგ და ნაქსოვ ნაწარმს ეჭირა. საყოველთაოდ გავრცელებული წესის თანახმად, ახლად დაბადებულ ბავშვს ხელში ხერტალს, ნემსს, ძაფს მისცემდნენ. მათი რწმენით ბავშვს ხელსაქმე ადრევე შეუყვარ-

¹⁵¹ დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987, გვ. 57.

¹⁵² ვ. ჯ. პალგრევი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

¹⁵³ ლივანის ხეობაში ხელით ქარგვასა და ქსოვას ხელსაქმეს ეძახიან.

დებოდა. ამდაგვარი ნეს-ჩვეულება დამახასიათებელი იყო აჭარაში, გურიასა და სამეგრელოში¹⁵⁴.

ამრიგად, ჩვენ მიერ განხილული ეთნოგრაფიული მასალებით ცხადი ხდება, რომ ლიგანის ხეობა იმ რეგიონთაგანია, რომელმაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართული ხელოსნობისა და შინამრეწველობის ჩასახვა-განვითარებაში.

§ 7. ნავმშენებლობა და ნაოსნობა ლიგანის ხეობაში

ლიგანის ხეობა წარმოადგენდა ერთ-ერთ ძირითად სამდინარო-სანაოსნო ცენტრს დასავლეთ საქართველოში. ნაოსნობა ხორციელდებოდა მდინარე ჭოროხის მეშვეობით. ჭოროხი იყო ისტორიული ტაო-კლარჯეთის შავისზღვისპირეთთან დამაკავშირებელი უმოკლესი სამდინარო გზა.

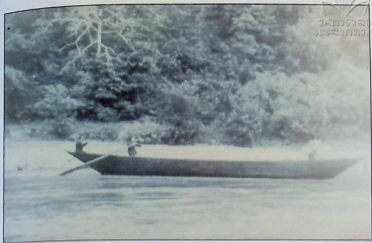
მდინარე ჭოროხი ნაოსნობისათვის თითქმის წელიწადის ყველა დროს გამოიყენებოდა, გარდა გაზაფხულისა და მაის-ივნისის თვისა, როცა თოვლის დნობის გამო დინების სიჩქარე და წყლის დონე მატულობდა და ნაოსნობაც წყდებოდა¹⁵⁵. ამ დროისათვის ჭოროხის სიღრმე 15-20 ფუტს აღემატებოდა, ხოლო საშუალო სიგანე 10-12 საყენს¹⁵⁶.

ნავმშენებლობა და ნაოსნობა ლიგანის ხეობის მთელი რიგი სოფლების, მათ შორის ბორჩხის მოსახლეობის შემოსავლის მთავარ წყაროს შეადგენდა.

¹⁵⁴ ნ. კახიძე, ხელოსნობა აჭარაში, გვ. 109; ვ. ვარშალომიძე, ხალხური დეკორატიული ქსოვილები და ნაქარგები აჭარაში. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, XIII, თბ., 1986, გვ. 37.

¹⁵⁵ დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987, გვ. 36.

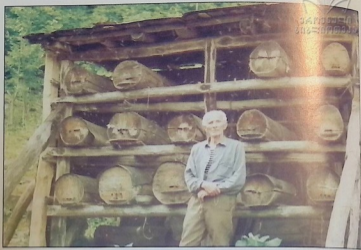
¹⁵⁶ ჯან მურიე, ბათუმი და ჭოროხის აუზი, ბათუმი, 1962, გვ. 14.

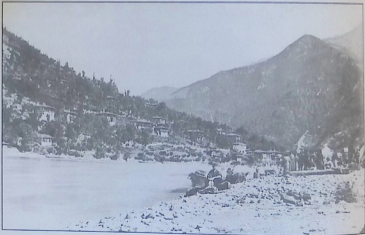
მდინარე ქოროხის სანაპირო, ართვინი 1877-1878
(აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის ფონდებიდან).

ბრტყელძირიანი ნავი მდინარე ქოროხზე. 1959 (ფოტო ნ. ჩიჯავაძისა).

ფეთექ ხანა (შინაური საფუტკრე), სოფელი ქვედა მარადიდი, 2001.

ნავმისადგომი დაბა ბორჩხაში მდინარე ქოროხის სანაპიროზე, 1877-1878.

ხეობაში ნავმშენებლობის სამი ცენტრი არსებობდა: ბორჩხა, მარადიდი და ხემა¹⁵⁷, ამათგან განსაკუთრებით მაინც ქვედა მარადიდი გამოირჩეოდა, სადაც ეთნოგრაფიული მონაცემებით საუკეთესო ნაევების მშენებელ-ოსტატებად ცნობილი იყვნენ ჩერქეზიშვილების, დიდმანიძეების, ლომიძეებისა და კარალიძეების საგვარეულოები. ჩერქეზიშვილების გვარში განთქმულ ნავმშენებლებად ითვლებოდნენ იზეთ (იზეთ უსტა) ჩერქეზიშვილი, დიდმანიძეებიდან ყედიმ (ყედიმ უსტა) და ძმები ოსმან და მემედ დიდმანიძეები, ლომიძეებიდან ალი (ალი უსტა) და ჰუსეინ (ხუსეინ უსტა) ლომიძეები.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით მარადიდელ ხელოსანთა ხელეჩოსა და ცულის ხმაური მეზობელ სოფელშიც ისმოდა. ამ ცნობების მიხედვით XIX საუკუნის ბოლოსათვის მარადიდიში 14 ნავსაშენი სახელოსნო ყოფილა¹⁵⁸. იმ სახელოსნოში, რომელიც ჭოროხის პირას ქვედა მარადიდის მეჩეთთან მდებარეობდა, ერთი თვის განმავლობაში რამდენიმე ნავი კეთდებოდა. აქვე იყო განლაგებული საჩაიები და ყავებანები, სადაც სხვადასხვა მხრიდან ნავის საყიდლად ჩამოსული პირები იკრიბებოდნენ.

მდინარე ჭოროხის თავისებურების გამო ნაევები გრძელი და ბრტყელძირიანი კეთდებოდა, რომელსაც წინა და უკანა ნანილი ანეული – ნამახვილებული ჰქონდა. ნავი წყალში 30-35 სმ. სიღრმეში ჯდებოდა¹⁵⁹. მზა მასლისაგან ერთი ნავის გაკეთებას ერთი ხელოსნის შრომით ერთი თვე ჭირდებოდა. ნავი სანაოსნოდ ვარგოდა 5-7 წლის განმავლობაში¹⁶⁰. მარადიდელი ხელოსნები ნავის სამშენებლო მასალას ყიდულობდნენ ყარაშარვარისა და ბელღევანის სახაზინო ტყეებში. იგი მოჰქონდათ აგრეთვე სიმონეთიდან, ახალსოფლიდან (ძუნის ტყე) და ჭარნალიდან. მდინარე ჭოროხამდე მასალა ხარ-კამეჩით

¹⁵⁷ გაზ. „Кавказ“. 1881, № 32.

¹⁵⁸ თ. ჩიქოვანი, ქ. ნიკოლაშვილი, ჭოროხზე ნაოსნობის ისტორიიდან, აჭარის სახ. მუზეუმის შრომები, ტ. III, ბათუმი, 1958, გვ. 71.

¹⁵⁹ Заметка о Батуми, ИКОИРГО, Т. II, №3. Тифл., 1873, с. 106.

¹⁶⁰ П. В. Церетели, Очерк торгово-промышленного развития г. Батума, Батуми и его окрестности, 1906, с. 362.

გადაჰქონდათ, აქედან კი ნავეებით.¹⁶¹ სამშენებლოდ ძირითადად ნაბლისა და თხმელის, აგრეთვე მუხისა და თუთის ხეებს იყენებდნენ.

ჟან მურიე ჭოროხული ნავის შემდეგ აღწერას იძლევა: „წონიანი მაგრად არის შეკრული, გარდი-გარდმო დაჭედილი ძელებით და გადაკრული აქვს ნაბლის ხის ფიცრები, რომლებსაც სქლად აქვს კუბრი ნასმული. ორი ან სამი მენავე უსვამს ნიჩაბს, ხის წკნელით მიბმული ორი ნიჩაბი ხელში უჭირავს მენავეს და საჭის მაგივრად ხმარობს“¹⁶².

რეიზთან ერთად ნავის ეკიპაჟს შეადგენდა უფროსი ტაიფი (მენიჩბე) და ორი რიგითი ტაიფი. ისინი ნიჩბებით ეხმარებოდნენ რეიზს ნავის მართვაში. რეიზი ითვლებოდა ნავის ხელმძღვანელად¹⁶³. ეს თანამდებობა თავდაპირველად არჩევითი ყოფილა, რომელსაც ე.წ. „ამხანაგობის“ უხუცესთა წევრები ირჩევდნენ.

თუ ხეობაში ნავმშენებლობას ძირითადად ბორჩხის, ხებასა და მარადიდის ხელოსნები მისდევდნენ, მენავეებად კირნათის, ოღლა-ვისა და სხვა სოფლის მკვიდრნი ითვლებოდნენ. ხეობაში განთქმულ რეიზებად (ნავის წინამძღოლებად) ცნობილი იყვნენ ცინცაძეები და ჯიხაძეები სოფელ კირნათში, დიდმანიძეები – ქვედა მარადიდში. მენავეობა-რეიზობის საუკეთესო სახელი ჰქონდათ მოხვეჭილი მარადიდულ ძმებს მემედ, ხასან და იბრაჰიმ ცინცაძეებს, მემედ და ჰასან ჯიხაძეებს, ოსმან დიდმანიძეს. ნაოსნობასა და მენავეთა მთელ საქმიანობას მეთვალყურეობდა „ამხანაგობა“, რომელიც დაუნერული კანონით მოქმედებდა. ამ კანონით იკრძალებოდა კონკურენციის განევა, ნავისა და სამგზავრო ფასის დაკლება-მომატება და სხვა. მიუხედავად ამისა, ჭოროხელ მენავეთა შორის ადგილი ჰქონდა სოციალური უთანასწორობის წარმოშობას, ფენებად დაყოფას. თუკი ადრე ეკიპაჟის ყველა წევრი სამუშაოს შესრულებისათვის თანაბარ

¹⁶¹ ალ. დავითაძე, ქართული ხალხური ტრანსპორტის ისტორიიდან, ბათუმი, 1983, გვ. 63.

¹⁶² ჟან მურიე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

¹⁶³ რ. მალაყმაძე, ნავმშენებლობა და ნაოსნობა ლიგანის ხეობაში, კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები, თბ., 2001, გვ. 103.

ნაოსნობა მდინარე ჭოროხზე. სოფელი ქვედა მარადიდი (აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის ფონდებიდან).

ნაემშენებელი ხ. ჩერქეზიშვილი. სოფელი ქვედა მარადიდი (აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის ფონდებიდან).

ცეკვა „ათაბარი“. ქალაქი ბორჯბა. 1999.

ცეკვა „შავშეთბარი“. ქალაქი ართვინი. 2001 (თურქული ჟურნალიდან).

ჯამაგირს იღებდა, ახლა ნავის წინამძღოლებმა მეტი გასამრჯელოს მითვისება დაიწყეს. ისინი ხშირად ნავის მეპატრონეებადაც გამოდიოდნენ, რაც იწვევდა უკმაყოფილებას რიგით მენავეებს შორის. რეიზების მიმართ არსებული უთანხმოება მენავეთა გაფიცვაში გადაზრდილა, რასაც მოჰყვა ხელისუფლების მიერ სპეციალური მეთვალყურის დანიშნვა, რის გამოც მენავეები იძულებულნი იყვნენ მისთვის ერთი რეისის შესრულებისათვის ერთი მანეთი გადაეხადათ¹⁶⁴.

უხუცესთა გადმოცემით, მენავეთა მორიგ გაფიცვას ადგილი ჰქონდა 1905-1907 წლებში, რომლის მთავარი მიზეზი ყოფილა მენავეთა შორის ტვირთზიდვის რიგის დარღვევა, გადმოცემით, გაფიცვაში პოლიციაც ჩარეულა და არსებული უთანხმოებანი მოუწესრიგებია.

როგორც ჩანს, ასეთ უთანხმოებათა ზრდისა და სოციალური უთანასწორობის წარმოშობის პერიოდში, ქოროხელ მენავეთა შორის არსებულ ურთიერთობათა მოთხოვნილებებს ველარ აკმაყოფილებს ე. წ. „ამხანაგობა“ და ხშირად ნამოჭრილ სადავო საკითხებს ხელისუფლების დახმარებით წყვეტდნენ.

ქოროხული ბრტყელძირიანი ნავი განსხვავდებოდა სიდიდისა და ტვირთამწეობის მიხედვით. მგზავრთა გადასაყვანი ნავეების სიგრძე 2-5 საყენს აღწევდა¹⁶⁵. არსებობდა ისეთი ნავეებიც, რომელთა სიგრძე 50 ფუტამდე, ხოლო შუა ნაწილის განი 4-5 ფუტს აღემატებოდა¹⁶⁶. ნავის სიგრძე 6-7 საყენი იყო, მას 2 არშინი სიღრმე და სიგანე ჰქონდა¹⁶⁷.

ნავის ღირებულება განისაზღვრებოდა მისი სიდიდითა და ტვირთამწეობით. ჟან მურიეს ცნობით, იგი 100-150 მანეთი ღირდა¹⁶⁸. XIX საუკუნის 70-იანი წლებისათვის მისი ფასი 1500 ყურუმს

¹⁶⁴ თ. ჩიქოვანი, ქ. ნიკოლაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81.

¹⁶⁵ Е. Г. Вейденбаум, Кавказские этноды, Тифл., 1901, с. 139.

¹⁶⁶ დ. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

¹⁶⁷ ჟან მურიე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

¹⁶⁸ იქვე.

შეადგენდა¹⁶⁹. 80-იანი წლებისათვის ნავი ღირდა 120-150 მანეთი, ნავის ფასის ზრდა ამ შემთხვევაში გამოწვეული უნდა ბათუმის ოლქის რუსეთთან შეერთებით¹⁷⁰, ხოლო XX საუკუნის დამდეგისათვის მისი ფასი დაეცა და იგი 80-100 მანეთამდე მერყობდა¹⁷¹. ამის მიზეზი კი იყო ახალი სატრანსპორტო, სახმელეთო გზების გაყვანა-ამოქმედება, რამაც ნაოსნობა შეასუსტა და დასცა მისი ფასი.

ნაოსნობა ლიგანის ხეობაში კარგ ამინდებში ართინის ხიდიდან ბათუმამდე შეუფერხებლად გრძელდებოდა. ლელვის დროს კი ნაგებ სოფელ კაპანდითან ჩერდებოდნენ, ნავს მცირეწყლიანობის დროს ართინიდან ბათუმამდე მანძილის დაფარვაში 8-10, ხან 15 საათი სჭირდებოდა. წყალუხვობის პერიოდში კი, როდესაც ნავი უფრო სწრაფად დაცურავდა, 5-6 საათი¹⁷².

მდინარის საპირისპიროდ კარგ ამინდში ნავი მანძილს ბათუმიდან ართინამდე 2-3 დღეში ფარავდა. სხვა შემთხვევაში კი 4-5 დღე სჭირდებოდა,¹⁷³ ზამთრის პერიოდსა და უამინდობაში კი 6-7, ხშირად 8 დღე.

ნავით მგზავრების გადაყვანისა და ტვირთის გადატანის ღირებულება ყოველთვის თანაბარი არ იყო. განსხვავება დამოკიდებული იყო ნაოსნობის მარშრუტსა და ტვირთის რაოდენობაზე. მდინარის საპირისპიროდ მოძრაობა უფრო რთული იყო და ძვირი ღირდა, ვიდრე მდინარის მიმართულებით. XIX საუკუნის 70-იან წლებისათვის მგზავრობის საფასური ბათუმიდან ართინამდე 4-5 მანეთი ღირდა¹⁷⁴.

¹⁶⁹ დ. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

¹⁷⁰ რ. უზუნაძე, სამდინარო ნაოსნობა და მისი როლი ბათუმის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, ბათუმი, 1987, გვ. 82; მისივე, ნაოსნობა ბათუმის ოლქში, ბათუმი, 2001, გვ. 210.

¹⁷¹ П. В. Церетели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 362.

¹⁷² გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114; Е. Г. Вейденбаум, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140.

¹⁷³ გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114.

¹⁷⁴ ს. ბაერელი, ნავით მგზავრობა ქუროხზე, გაზ. „ივერია“. 1879, გვ. 29.

მენავე ერთ ბათმან ტვირთზე 5 კაპიკს ლებულობდა, მდინარის საპირისპიროდ თითო ფუთი ტვირთის გადატანაში 5-6 შაურს ახდევინებდნენ¹⁷⁵.

დროდადრო იცვლებოდა მგზავრობის ფასი. ბათუმის საქართველოსთან დაბრუნებისა და ქალაქის მთავარ სავაჭრო-სამრეწველო და საზღვაო ცენტრად გადაქცევის შემდეგ, ნაოსნობის როლი და მნიშვნელობა მდინარე ჭოროხზე საგრძნობლად იზრდებოდა. სწორედ ამ პროცესმა გამოიწვია მგზავრობის საფასურის მომატება. არსებული ცნობების მიხედვით 80-იან წლებში ართვინიდან ბორჩხამდე ნავით მგზავრობა 10-15 მანეთამდე მერყეობდა¹⁷⁶, ხოლო ართვინიდან ბათუმამდე 25-30 მანეთი ღირდა¹⁷⁷. საპირისპიროდ კი უფრო მეტი. 1899 წელს ბათუმ-ართვინ-არდაგან-ყარსის მიმართულებით გზის ამოქმედების შემდეგ ნავით მგზავრობის საფასური მცირდება. ბათუმიდან ართვინამდე ღირდა 1 მანეთი, ხოლო საპირისპიროდ 5 მანეთი¹⁷⁸.

ლიგანის ხეობის სანაოსნო გზაზე ოთხი გასაჩერებელი ადგილი — ნავმისადგომი არსებობდა (ართვინი, ბორჩხა, ხება, მარადიდი). აქვე იყო სასტუმროები, გასართობი ადგილები, საჩაიები და ყავახანები, რომელთა მეპატრონეები ადგილობრივი მცხოვრებლები იყვნენ. ასეთებად ქვედა მარადილში ალი და ყედიმ დიდმანიძეები დაგვი-სახელეს.

მარადილში ნავმისადგომის არსებობაზე მიუთითებს ტოპონიმი სკელე, სადაც ნავებს აბამდნენ.

XIX საუკუნის 40-იან წლებში ჭოროხზე 80-მდე ნავი დაცურავდა.¹⁷⁹ დ. ბაქრაძის მონაცემებით, 200 ნავი¹⁸⁰, რომელთაც 300-მდე

¹⁷⁵ გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 115; თ. სახოკია, მოგზაურობანი, ბათუმი, 1985, გვ. 316.

¹⁷⁶ E. Г. Вейденгаум, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

¹⁷⁷ თან მურიე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

¹⁷⁸ Н. В. Церетели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 362.

¹⁷⁹ გ. ყაზბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 154.

¹⁸⁰ დ. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

მენავე ემსახურებოდა¹⁸¹. როგორც წყაროებიდან ჩანს, მათი რიცხვი თანდათან იზრდება, რაც, როგორც ითქვა, გამოწვეული უნდა ყოფილიყო ბათუმის დედასაქართველოსთან დაბრუნებით და ქალაქის მსხვილ სამრეწველო-სავაჭრო ცენტრად გადაქცევით, რამაც ნაოსნობის ინტენსიური ზრდა გამოიწვია.

მდინარე ჭოროხზე ნაოსნობამ უდიდეს როლი შეასრულა ისტორიული ტაო-კლარჯეთისა და შავიზღვისპირეთის ძველი პროვინციების დაკავშირების, მათ შორის ვაჭრობისა და აღებ-მიცემობის განვითარებაში. სახელდობრ, ეს იყო ერთ-ერთი მთავარი სანაოსნო გზა, რომლის საშუალებითაც ყარსის, არტაანის, შავშეთ-იმერხევისა და ართვინის სოფლებიდან ჩამოჰქონდათ გასაყიდად ადგილობრივი წარმოების სამრეწველო და სოფლის მეურნეობის ნაწარმი, რაც დიდი მონონებით სარგებლობდა უცხოურ ბაზარზე.

ნაოსნობას მდინარე ჭოროხზე უძველესი დროიდან ჩაეყარა საფუძველი, რომელიც ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ინტენსიური ზრდა-განვითარებით ხასიათდებოდა. მაგრამ იქმნებოდა ისეთი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ვითარება, რის შემდეგაც ნაოსნობა მცირდებოდა და წყდებოდა. მასზე ზეგაეღენა იქონია ოსმალთა გაბატონებამ ჭოროხის აუზსა და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. საერთოდ შეინიშნება, რომ ამ პერიოდში მენავეები უდიდეს როლს ასრულებდნენ ართვინისა და ჭოროხისპირა მხარეებში ქართული ენის აღდგენა-შენარჩუნებისა და გავრცელების საქმეში¹⁸².

XX საუკუნის დასაწყისში კი ახალი კეთილმოწყობილი გზების ამოქმედებამ, შემდეგ პირველი მსოფლიო ომის შედეგად წარმოქმნილმა პოლიტიკურმა ვითარებამ, ხელი შეუწყო სატივრთოსამგზავრო ნაოსნობის შემცირებას და შეაფერხა შიდა სამეურნეო ნაოსნობის განვითარება.

¹⁸¹ ჟან მურიე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

¹⁸² ზ. ჭიჭინაძე, მუსლიმანი ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში, ტფ., 1913, გვ. 302.

ლიგანის ხეობაში ნაოსნობა ართვინიდან ქვედა მარადიდამდე საბოლოოდ შეწყდა 1921 წელს, როდესაც ხეობის ზემო ნაწილი თურქეთის სახელმწიფო საზღვრებში მოექცა, ხოლო საზღვარი ზედა და ქვედა მარადიდს შორის დანესდა. საქართველოს საზღვრებში ჭოროხზე სამდინარო ნაოსნობა საავტომობილო გზამ შეცვალა.

ამრიგად, ლიგანის ხეობაში ნავმშენებლობა და ნაოსნობა მოსახლეობის ერთ-ერთ უმთავრეს საქმიანობას შეადგენდა, რომელმაც განსაკუთრებული როლი ითამაშა საკვლევ რეგიონის სოციალურ-ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში, ჭოროხის მხარის ზღვისპირეთთან და სხვა კუთხეებთან ურთიერთობაში. ნავმშენებლობა და მენავეობა ადგილობრივი მოსახლეობის შემოსავლის დამატებით წყაროს ქმნიდა.

მატერიალური კულტურა

§ 1. მატერიალური კულტურის ძეგლები

ლიგანის ხეობა უძველესი დროიდან იყო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს კულტურულად დაწინაურებული რეგიონი. ამის დასტურია დღემდე მოღწეული მატერიალური კულტურის ძეგლები (ციხეები, ეკლესია-მონასტრები, ქვის თალიანი ხიდები, ღვინის საწმენაკები, საცხებელები და ა.შ.), რომლებიც ქართული მატერიალური კულტურის უნიკალური ძეგლებია. მნახველი მას დღესაც განცვიფრებაში მოჰყავს.

პირველ რიგში, აღსანიშნავია, ციხესიმაგრეები. მათგან განსაკუთრებით გამოირჩევა გვარას ციხე, რომელიც მდებარეობს მდინარეების მაჭახლისა და ჭოროხის შესართავთან გვარასა და კორნათის სოფლებს შორის. ციხე გაშენებულია მეტად მოხერხებულ და სტრატეგიულ ადგილას, საიდანაც ხელისგულივით იშლება მაჭახლისა და ლიგანის ხეობის ხედები. ციხე ორივე ხეობის შემოსასვლელებს იცავდა.

ციხის ფართობი 150 კვადრატული მეტრია¹. ნაშენებია კლდოვან და რიყის ქვებით. აქა-იქ გადარჩენილი კედლების სიმაღლე 3-6 მეტრია. ქვათა ნყობა არათარაზულია. ჩრდილოეთ მხარეს, კუთხეში, ქვაზე ამოკვეთილია ჯვარი.²

ციხის სამხრეთ კედელთან გვხვდება ჭისმაგვარი ოვალური ფორმის ნაგებობა, რომელსაც ი. სიხარულიძის ვარაუდით, სადილეგო ფუნქცია უნდა ჰქონოდა³. ჩვენი აზრით, იგი უფრო ნვიმის ნულის

¹ ი. სიხარულიძე, აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლები, ბათუმი, 1962, გვ. 22.

² იქვე.

³ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმთა, ნივნი I, ბათუმი, 1958, გვ. 183.

შესაგროვებლად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, რადგან პატარა ხერხლით უკავშირდებოდა ქვევრს, სადაც წყალი გროვდებოდა.

1999 წელს არქეოლოგიური ექსპედიციის დროს ციხის ტერიტორია გაიწმინდა და მის ზოგიერთ მონაკვეთზე ჩატარდა დაზვერვითი არქეოლოგიური გათხრები, რის შედეგად ნაპოვნ იქნა სხვადასხვა ზომის კერამიკული ნაკეთობანი.

მოზრდილი ციხეები არსებობდა აგრეთვე ქალაქ ართვინთან, მურღულსა და ბორჩხასთან. მათ სათვალთვალო არეალში იყო მოქცეული ხეობაში გამავალი სავაჭრო-საქარავენო გზები, რომლებიც ლივანის ხეობას ჭოროხის მხარის მეზობელ პროვინციებთან აკავშირებდა.

ქალაქ ართვინის ციხე ციცაბო კლდის თავზეა აგებული. დ. ბაქრაძე ამ ციხის შესახებ წერდა: „ართვინის გარეუბანში კორძულის ბოლოში ფრიალო კლდის თავზე ძველი ციხე დგას. ათი წლის წინათ იგი მთელი ყოფილა, ახლა კი დარღვეულია“.⁴ ე. ვეიდენბაუმის ცნობით, ციხე ართვინის ხიდის ქვემოთ მდებარეობდა.⁵ ციხეს ადგილობრივი მოსახლეობა ლივანის ყალეს, ანუ ლივანის ციხეს ეძახის. ლივანა ქალაქ ართვინის ადრინდელი სახელწოდება იყო. ამავე სახელწოდებით მოიხსენიება ციხე თურქულ წერილობით წყაროებში⁶.

ლივანის ციხე, სხვა ციხეებთან შედარებით, უკეთაა შენახული, რომელიც ქალაქთან ერთად განუმეორებელ სილამაზეს ქმნის. ციხე ზემოდან გადაჰყურებს მდ. ჭოროხს, იგი წარსულში საკმაოდ მოზრდილ ტერიტორიას აკონტროლებდა. სამწუხაროდ, ართვინის ციხე დღემდე მეცნიერულად შეუსწავლელი დარჩა.

თურქ ავტორთა ცნობების მიხედვით, ართვინის ციხე X საუკუნის ძეგლია⁷. აქვე არსებობდა პატარა ეკლესია და ნეიმის წყლის

⁴ დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987, გვ. 41.

⁵ E. Г. Вейденбаум, Кавказские этюды, Тифл., 1901, с. 138.

⁶ Artvin, Ankara, 2000, გვ. 130. F. Torun, Artvin, Izmit, 1998, გვ. 61.

⁷ Artvin, იქვე.

შესაგროვებელი აუზი. ოსმალთა მოძალების პერიოდში მნიშვნელოვნად დაზიანებულა. თუმცა მომდევნო ხანებშიც მას დაუკარგავს მნიშვნელობა. იგი განუახლებიათ XVI საუკუნეში. გაზეთ „ივერიის“ ცნობით, ირკვევა, რომ ოსმალები ამ ციხიდან ყრიდნენ სიკვდილმისჯილებს მდინარე ჭოროხში⁸, რაც ჩვენ მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული გადმოცემებითაც დასტურდება. ართვინის ციხის ნაგებობათა ანსამბლის არქიტექტურული სტილი რთულ რელიეფთან მჭიდროდაა შერწყმული. მისი გეგმის კომპოზიციას გალავნისა და კოშკის განლაგება განსაზღვრავს. ციხე დიდი ზომისაა და დაშენებულია ფრიალო კლდის თხემზე, რაც მას მიუვალს ხდის. ციხეს ქალაქის მხრიდან მხოლოდ ერთადერთი მისასვლელი აქვს საცალფეხო ბილიკით. საკმაოდ კარგადაა შემონახული ციხის კოშკი რამდენიმე სათოფურით.

საფორტიფიკაციო ნაგებობათა სიმრავლით გამოირჩევა მურ-ლლი. აქ ყოველ მთაზეა აღმართული სათვალთავლო კოშკები. ამ სასიმაგრო სისტემებიდან მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს გოგნარის ციხეს, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა თამარის ციხესაც უწოდებს. იგი გაშენებულია მურღულის წყლის მარცხენა სანაპიროზე, ფრიალო კლდეზე, რომელსაც გააჩნია ერთადერთი საცალფეხო მისადგომი. ციხე აგებულია სტრატეგიული თვალსაზრისით მეტად მოხერხებულ ადგილას. გადმოსცქერის მურღულის დასახლებასა და სოფელ ქვედა ძანსულს. მას, უპირველესად, სათვალთვალო ფუნქცია უნდა შეესრულებინა. ციხე დაზიანებული სახითაა მოღწეული. დროთა ვითარების გამო მისი კედლები მონგრეული და ჩაქცეულია. ამ ნანგრევებიდან კარგად ჩანს სამშენებლო ტექნიკისა და ხუროთმოძღვრების მაღალი დონე. სამწუხაროდ, რაიმე წერილობითი ცნობები არც ამ ძეგლის შესახებ შემონახულა.

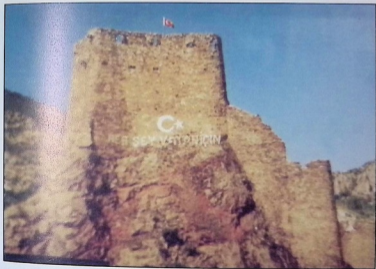
ისტორიისა და კულტურის ძეგლებიდან ლიგანის ხეობაში თვალსაჩინო ადგილი უკავია საეკლესიო ნაგებობებს. არ არსებობს ისეთი სოფელი, სადაც სხვადასხვა პერიოდის ეკლესიის ნაშთები არ

⁸ გაზ. „ივერია“, 1899, 148.

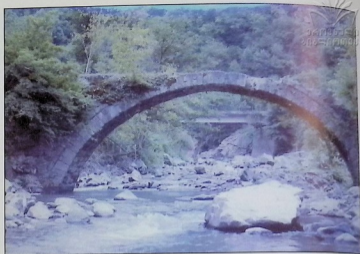

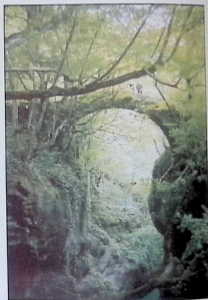
ეკლესიის ნაშთი. ვაჭაროვლის ვაკე. მდინარეების ქოროხისა და ქლასკურის შესართავთან. 2001.

ლივანის, ანუ ართვინის ციხე. 1999.

ქვედა ქლასკურის ქვის თალიანი ხიდი. 2000.

ქვის თალიანი ხიდი მდინარე
ოთინგოს წყალზე. დევსქელის
ხეობა. 2000.

ჭურები. სოფელი კირნათი.
ნაკირნათევის უბანი. 1999.

პეტრულის ეკლესია. სოფელი პეტრული. დევსქელის ხეობა. 2001.

გვარას ციხის შიდა ხედი, სოფელი კირნათი, ნაკირნათევის უბანი, 1999.

ქვაზე ამოკვეთილი ჯვარი. გვარას ციხე, სოფელი კირნათი, ნაკირნათევის უბანი, 1999.

იყოს შემონახული. ზოგიერთ სოფელში კი რამდენიმეცაა. სამწუხაროდ, ხეობაში დღემდე ეკლესია-მონასტრების უმრავლესობა სრული სახით არ არის მოღწეული. ნაწილი ოსმალთა ბატონობის პერიოდში დაინგრა და სრულიად გაქრა. მათი არსებობა ტოპონიმიკურმა და ეთნოგრაფიულმა მონაცემებმა შემოგვინახა.

დღეისათვის შედარებით სრულყოფილი სახითაა მოღწეული პეტრულის ეკლესია, რომელიც მდებარეობს დევსქელის ხეობაში სოფელ პეტრულის ტერიტორიაზე. სათანადო მონაცემები პეტრულის ეკლესიის აგების შესახებ არ მოგვეპოვება, მაგრამ ყოველი მისი დეტალი, არქიტექტურული სტილი იმაზე მიგვითითებს, რომ იგი ტაოკლარჯეთში მიმდინარე სამონასტრო მშენებლობის გამოძახილია. ოსმალებს ამ ეკლესიის დანგრევაც დაუპირებიათ, მაგრამ სასწაულებრივად გადარჩენილა. მხარის საქართველოსთან დაბრუნების შემდეგ ამ ეკლესიისადმი დიდ ყურადღებას იჩენდა აქაური მკვიდრი, მეტად გავლენიანი და ქართული ორიენტაციის პიროვნება ახმედ ხალვაში⁹. მისი ინიციატივითა და სახსრებით პეტრულის ეკლესიისათვის ღობე შემოუვლებიათ და მცველიც მიუჩენიათ, რომელსაც ჯამაგირსაც უხდიდნენ. პეტრულის ეკლესია მოინახულა ზ. ჭიჭინაძემ. მისი ცნობით, ეკლესიის სიგრძე ხუთი საფენია, სიგანე ორ საფენზე მეტი¹⁰. ეკლესიას წინა მხარეს მიშენებული აქვს საკმაოდ ფართო და განიერი შესასვლელი (სიგრძე 3,7 მეტრია, სიმაღლე 3 მეტრი). ეკლესიის კედელები თავის დროზე კარგად მოხატული ყოფილა. დღეისათვის ფრესკები ძლიერ დაზიანებულია. აქა-იქ შეიმჩნევა წმინდანთა გამოსახულებანი. კედლებზე შემორჩენილია ბერძნული და ასომთავრული წარწერები, რომელთა ამოკითხვაც შეუძლებელია. ეკლესია თანაბრადაა განათებული გუმბათზე გამოყვანილი თაღოვანი სარკმლებით. ეკლესია დღეს ტყითაა გარშემორტყმული.

⁹ ზ. ჭიჭინაძე, მუსლიმანი ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში, ტფ., 1913, გვ. 144; ივ. ჯაიანი, წერილები შავშეთიდან, თბ., 1991, გვ. 36.

¹⁰ ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 145.

მოზრდილი ეკლესიები ყოფილა აგრეთვე ბაგინში, ნიგიაში, კორდეთში, თხილაზურში, შუშანეთში და სხვაგან. მათი არსებობა წერილობით წყაროებთან ერთად ტოპონიმიკური მონაცემებითაც დასტურდება. ლიგანის ხეობის სხვა მიწისზედა ძეგლებიდან აღსანიშნავია ქვისთალიანი ხიდები. ისინი ძირითადად განლაგებულია ხატილას, მურლულის, ჩხალის, ბელლევანის, დევსქელის, ქლასკურის, ჭოროხის მდინარეებზე და მათზე გამავალ სამიმოსვლო-საქარავენო გზებზე¹¹. ამგვარი ხიდებითაა მოფენილი აჭარისწყლისა¹² და მაჭახლის ხეობები.¹³

ლიგანის ხეობაში 18 ძველი ქვისთალიანი ხიდია ფიქსირებული. მათი ნაწილი დანგრეულია, ნაწილიც კარგადაა შემონახული. ამთგან აღსანიშნავია ბანაკნას, სანათისის, ტანახროს, მერეს (მდინარე ოთინგოს წყალი), ხატილას, გევლის, მურლულის (ყრუ ხიდი), მამანათის, დუზქოის (ჩიფთი ქოფრი), ქლასკურისა და ქვემო ქლასკურის, ბელლევანის, მირვეთის. სიდიდით გამოირჩევა ბანაკნასა და მამანათის ხიდები.¹⁴ მოზრდილი ხიდი ყოფილა ქალაქ ართვინთან, რომელიც 1893 წელს აუფეთქებიათ. მის ნაცვლად ახალი რკინის ხიდი აუგიათ, რომლის ნაწილები დაუმზადებიათ პარიზში ეიფელის ქარხანაში. ძველი ხიდის დანგრევასა და ახლის აგებას ანარმოებდა კავკასიის გზათა უწყება ინჟინერ ნ. ბ. პასეკის ხელმძღვანელობით.¹⁵

¹¹ ლიგანის ხეობის ქვის თალიანი ხიდების შესახებ იხ. ნ. კვეზერელი-კობაძე, საქართველოს ძველი ხიდები, თბ., 1972, გვ. 122-128, 132-137.

¹² შ. მამულაძე, აჭარისწყლის მატერიალური კულტურის ძეგლები, ბათუმი, 2000, გვ. 98-100; შ. ვარშანიძე, ქვის თალიანი ხიდები ფეოდალური აჭარის სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში, სამხრეთ საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები, ბათუმი, 1975, გვ. 60-73.

¹³ ნ. კახიძე, მაჭახლის ხეობა, ბათუმი, 1974, გვ. 14; რ. მალაყმაძე, მატერიალური კულტურის ძეგლები მაჭახლის ხეობაში, ჭოროხი, ბათუმი, 1997, 2, გვ. 152, 154; მისივე, Maçaheli Bölgesi kisa Tarihi. Gvneburu, Istanbul, 2000, 37, გვ. 21.

¹⁴ ბანაკნას ხიდი ქ. ბორჩხიდან 8 კმ-ზე მდებარეობს, მისი ზომებია: სიგრძე - 11. 50, სიგანე 2.30 მეტრი (K. Köroğlu, Otingo vadisi ve köprüleri, Livane. Istanbul, 1998, 11-12. გვ. 12).

¹⁵ ნ. კვეზერელი-კობაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 135.

სამი ქვისთალიანი ხიდი არსებობდა აგრეთვე მდინარე დევსქელის წყალზე. ისინიც დროთა ვითარების გამო დანგრეულა. დღეისათვის ერთ-ერთი მათგანის ნაშთებია შემორჩენილი. გადმოცემით მას ქართული ნარნერებიც ჰქონია. ამ ხიდებს მოსახლეობა თამარის სახელს ეძახის. დღემდე არ მოღწეულა მარადიდის ხიდი, რომელიც მდინარე ჭოროხზე იყო აგებული.

ქვისთალიანი ხიდების მშენებლობის ტექნიკა, ხუროთმოძღვრული სტილი ერთნაირია. აგებულია თლილი და რიყის ქვებით. ისინი ძირითადად განკუთვნილი იყო ქვეითი და ცხენოსანი მგზავრებისათვის.

ქვისთალიანი ხიდების ასეთი სიმრავლე განაპირობა ხეობის სავაჭრო-ეკონომიკურმა და სტრატეგიულმა მნიშვნელობამ. ხიდები ერთმანეთთან აკავშირებდა როგორც შიდა, ისე გარე სამყაროსთან დამაკავშირებელ გზებს.¹⁶ სოფელ მირვეთთან დღემდე შემორჩენილია ჭოროხის მარცხენა სანაპიროზე გამავალი სავაჭრო-საქარავენი გზის ნაშთები.

ისტორიული ლიგანის ხეობაში მატერიალური კულტურის სხვა ძეგლებიც მოიპოვება, მაგრამ ჩამოთვლილი ძეგლებიდანაც ნათლად ჩანს ხეობის მდიდარი კულტურულ-ისტორიული წარსული.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ლიგანის ხეობის საზღვარგარეთული ნაწილისა და საერთოდ, ჭოროხის აუზის ბევრი ძეგლი დღემდე შეუსწავლელია. მათი შესწავლა საშური და აუცილებელი საქმეა, რაც მხოლოდ ჩვენი და თურქეთში მცხოვრები დაინტერესებული შესაბამისი სპეციალისტების ერთობლივი ძალისხმევით შეიძლება განხორციელდეს.

ამგვარად, ლიგანის ხეობა ფეოდალურ ხანაში, ვიდრე ოსმალთა ბატონობამდე, ჭოროხის მხარის და საერთოდ, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ დაწინაურებულ რეგიონს წარმოადგენდა არა მარტო სავაჭრო-ეკონომიკური, არამედ კულტურული განვითარების

¹⁶ შ. ვარშანიძე, გზები და საგზაო ნაგებობანი ძველ აჭარაში, ბათუმი, 1974, გვ. 37.

თვალსაზრისით. ამის დასტურია იქ არსებული საფორტიფიკაციო ნაგებობანი (ციხესიმაგრეები), ეკლესია-მონასტრები, ქვისთალიანა ხიდები, რომელთაც, ამავე დროს, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და არქიტექტურის შესწავლაში.

§ 2. საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი

ლიგანის ხეობაში ტიპური საცხოვრებელი ნაგებობანი ძირითადად ორი სახისაა. პირველი აჭარული ორსართულიანი ტიპის მსგავსია¹⁷. მეორე ლაზური ტიპის სახლებს განეკუთვნება. ისინი ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრების საუკეთესო ნიმუშებია.

აჭარული ტიპის სახლები ლიგანის ხეობაში ორსართულიანია. პირველ სართულზე მოთავსებულია საქონლის სადგომი – ახორთავის მხრივ იგი ორ ან სამგანყოფილებიანია, რომელთაგან ერთი მსხვილფეხა, მეორე წვრილფეხა საქონლის სადგომია, მესამე კი უფრო მცირე ზომისაა და მასში ხბოებს ინახავენ. სახლის მეორე სართული საკუთრივ საცხოვრებელს წარმოადგენს. აქვეა სამეურნეო დანიშნულების სათავსი, რომელიც რძის პროდუქტების შესანახადაა გამოყენებული. მას ქილერი, ანუ სარძიე ეწოდება. აქაური სარძიე, მსგავსად აჭარული სახლის სარძიესი, ხევსურული სენეს იდენტურია¹⁸. თუმცა არსებობს მათ შორის ფუნქციონალური განსხვავებაც. ხევსურულ სენესი ხდება რძის გადამუშავებაც.¹⁹ ლიგანის ხეობაში, ისე როგორც აჭარაში, რძის პროდუქტების დამზადება ბუხრიან „მუთვალ ოდაში“, ანუ ძირითად საცხოვრებელ ოთახშიც მიმდინარეობს. სარძიეში მხოლოდ გადამუშავებულ პროდუქტს ინახავენ.

¹⁷ აჭარაში არსებულ საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობაზე (იხ. ი. ადამია, ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრება „აჭარაში“), თბ., 1956; თ. ჩიქოვანი, ზემოაჭარული სახლი, ბსკიმ, 1, ბათუმი, 1960, გვ. 95-106; ჯ. მიქელაძე, საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი აჭარაში, ბათუმი, 1982 და სხვა.

¹⁸ გ. ჩიტაია, ხევსურული სახლის სენე, შრომები, ტ. 1, თბ., 1997, გვ. 204.

¹⁹ იქვე.

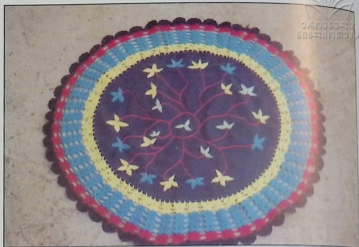

ართვინი. ხიდი მდინარე ქოროხზე. 1877-1878.

„ყრუ ხიდი“. მურლულის ხეობა. 2000.

ფასფასი (კარის ზღურბლთან დასაფენი). სოფელი ოზმალი.
მურღულის ხეობა. 2001.

ფასფასი (კარის ზღურბლთან დასაფენი). სოფელი ოზმალი.
მურღულის ხეობა. 2001.

სარძიე ოთახის არსებობა მიგვანიშნებს მესაქონლეობასა და რძის პროდუქტების დიდ როლზე ადგილობრივი მოსახლეობის სამეურნეო ყოფაში.

სამეურნეო დანიშნულებით იყენებდნენ სახლის სახურავის ქვეშ არსებულ თავანს, სადაც ინახავდნენ სხვადასხვა პროდუქტს: თხილს, კვახს, ლობიოს, ვაშლს, მსხალს და ა.შ. სამეურნეო დანიშნულება ჰქონდა აგრეთვე სახლის კარაპანს, რომელიც სამეურნეო იარაღებისა და შეშის შესანახად გამოიყენებოდა.

საცხოვრებელი სახლის მეორე სართულს შუაზე ყოფს გამჭოლი დერეფანი, რომლის ორივე მხარესაც განლაგებულია ოთახები. მათგან გამოიყოფა მუთვალ ოთახი, იანოდა, ანუ სასტუმრო ოდა. მუთვალ ოდა მინურიატაკიანი იყო და ფართობითაც ყველაზე დიდი. იგი წარმოადგენდა საოჯახო ცხოვრების ცენტრს, რომელსაც გააჩნდა ბუხარი და მის ორივე მხარეს კედელში დატანებული სათავსები. მარცხენა სათავსი ჰემამად, ანუ აბანოდაა გამოყენებული. მარცხენა დოლაბი საოჯახო ნივთების შესანახია. ყოველ ოთახში ორივე მხარეს გამართულია სექვეები, რომლებიც დასაჯდომდაც იყო განკუთვნილი და სანოლადაც. მუთვალ ოდას ხშირად სახლსაც უწოდებენ.

აქაურ საცხოვრებელ სახლს ძირითადად ორი შესასვლელი ჰქონდა, ერთი სტუმრისთვის იყო განკუთვნილი (აქედან შედიოდა სტუმარი სასტუმრო ოთახში), მეორე – ოჯახის ნევრებისათვის. სახლს წინა მხარეს ჰქონდა აივანი, რომლის ერთ კუთხეში მოთავსებული იყო საპირფარეშო, აგრეთვე აბდესხანა,²⁰ სადაც ლოცვის წინ და ყოველდღიურად ხელ-პირს იბანდნენ.

დიდი ოჯახის გაყოფისას ხშირად მიმართავდნენ საცხოვრებელი სახლის ორ ნაწილად გაყოფას. სახლის ერთი ნაწილი, რომელსაც აქ ცალპირა სახლი ეწოდებოდა, ოჯახიდან გასულ ძმას ეკუთვნოდა. თავდაპირველად სახლში მამასთან ერთად უმცროსი, ანუ „მონალევაი ძმა“ რჩებოდა. ცალპირა სახლი აჭარაშიც გვხვდება.²¹

²⁰ შდრ: „აბდესხანა- პირსაბანი, აივანი, აბდესის ასალები ადგილი“, შ. ნიჭარაძე, ქართული ენის აჭარული დიალექტი, ბათუმი, 1971, გვ. 79.

²¹ ჯ. მიქელაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33.

ლაზური ტიპის საცხოვრებელი სახლები უმთავრესად გავრცელებულია ჩხალში, ბელღევანში, მურლულში და ხეობის სოფლებში. ლაზური სახლი ძირითადად ორსართულიანია ორ და ოთხფერდიანი გადახურვით. სახლის სახურავად გამოიყენებოდა ბორჩხაში დამზადებული ღარიანი კრამიტი.

რიყის ქვისაგან ნაგები სახლები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ძველი დროიდან ყოფილა გავრცელებული.²² ი. ადამია ასეთ სახლებს „ტოლმიან“, ანუ „დოლაბიან“ სახლებს უწოდებს.²³ ლიგანის ხეობაში ისეთი სახლებიც გვხვდება, რომლის კედლები ნაშენია აგურისაგან. ამ ტიპის საცხოვრებელი სახლის თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ იქ იმდენი ოჯახი ცხოვრობს, რამდენი ბუხარცაა. ერთ სახლში ხშირად ორი ძმის ნამრაველი ცხოვრობს, რომელთაც თანაბრად აქვთ განაწილებული საცხოვრებელი სახლის ფართობი. იმ განსხვავებით, რომ ზოგჯერ პირველი სართულიც საცხოვრებლადაა გამოყენებული.

დღეისათვის ლიგანის ხეობის სოფლებში ინტენსიურად მიმდინარეობს ე. წ. „ქალაქური“ ორ-სამსართულიანი საცხოვრებელი სახლების მშენებლობა.

ლიგანის ხეობაში ხალხური ხუროთმოძღვრების თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს ალპურ საძოვრებზე აშენებული ნაგებობანი. ჩვენ მიერ დევსქელის მთის საძოვრებზე დაფიქსირდა ძირითადად ორსართულიანი, ერთ ჭერქვეშ მოქცეული საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი ზედშედგმული, ანუ ორსართულიანი ჯარგვალის სახით. ზედა სართულზე მოთავსებულია საკუთრივ საცხოვრებელი ოთახი და სარძიე, სადაც, როგორც ითქვა, ხდებოდა რძის პროდუქტების გადამუშავება და შენახვა. აქაური ჯარგვალური ნაგებობანი მსგავსია აჭარის ალპურ ზონაში გავრცელებული ჯარგვალური სახლებისა²⁴.

²² ჯ. მიქელაძე, ლაზური საცხოვრებელი სახლი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, თბ., 1988. გვ. 44.

²³ ი. ადამია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51.

²⁴ ჯ. მიქელაძე, საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი აჭარაში, ბათუმი, 1982, გვ. 65.

ლაზური საცხოვრებელი სახლი, სოფელი სანათისი, დევსქელის ხეობა, 2001.

ნალია (სასიმინდე). სოფელი ზემო ქურა, მურღულის ხეობა, 2001.

ქართული
მემორიალ

ფრესკა პეტრულის ეკლესიიდან. 2001.

სანნახელი. შუშანეთის ეკლესია. სოფელი კირნათი. 2001.

ცალკე სამეურნეო ნაგებობებს მიეკუთვნება: მერეგი, ანუ საბძე-
ლი, ბელელი, საქათმე, ქორი, საჩეხი და სხვა. ისინი ძირითადად საქარ-
მიდამო კომპლექსში ერთიანდება, გარდა ქორისა, რომელიც
სათიბებსა და გარეყანებში შენდებოდა და თივის შესანახს
ნარმოადგენდა.

ამრიგად, ლიგანის ხეობაში არსებული საცხოვრებელი და
სამეურნეო ნაგებობანი ქართულ ხალხურ ნაგებობათა ლოკალური
ვარიანტის ორიგინალურ სახეობებს განეკუთვნება.

§ 3. დასახლების ფორმები

ლიგანის ხეობა ძირითადად ბელღევანის, ჩხალის, მურღულის,
დევსქელის ხეობებისაგან შედგება. ქალაქები და სოფლები უმთავ-
რესადა გაშენებულია ხეობების გასწვრივ ბუნებრივი თუ ხელოვნური
გზით ნარმოქმნილ ტერასებზე და ჯგუფურად გაფანტული დასახლე-
ბისაგან შედგება, რაც გამოწვეულია ხეობის ტოპოგრაფიული
თავისებურებებით. განსახლების ეს თავისებურება განსაკუთრებით
კარგად ჩანს ქ. ართვინის მაგალითზე. იგი მდ. ჭოროხის მარცხენა
სანაპიროზე მთის ფერდობზეა შეფენილი და ამფითეატრული
დასახლების ტიპს ქმნის²⁵. ამგვარი დასახლება აჭარაშიც გვხვდება.
მას სერულს უწოდებენ²⁶.

მთის კალთებზე ტერასისებურად განლაგებული სოფლების ტი-
პურ სურათს იძლევა: დევსქელის ხეობაში შუახევი, ბაგინი, სანათისი,
საკუთრივ დევსქელი, მურღულის ხეობაში – ისკები, კაპარჭეთი,
კორდეთი, ოზმალი, აგრეთვე ქლასკური, ხება და სხვა.

სოფლები შედგება მეპლეებისაგან, ანუ უბნებისაგან. უბნის სახე-
ლწოდება ტოპონიმებადაც ქცეულა. ამ რიგის ტოპონიმებია ზე-
დუბანი, ქვემობანი და სხვა.

²⁵ От батума до Артина, „Кавказ“, 1884, №228.

²⁶ ვლ. მგელაძე, ზემოაჭარული სოფელი ძველად, ბათუმი, 1973, გვ. 17.

ლიგანის ხეობაში, ისე როგორც აჭარაში, სოფლებსა და უბნებში არსებობდა ერთი ცენტრალური ადგილი. ამგვარ ცენტრებს წარმოადგენდა სამლოცველო ადგილები - მეჩეთები. ასეთ ტრიტორიას ჯამიკარი ეწოდება, რომელიც სოფლის საზოგადოებრივი თავშეყრის ადგილია.

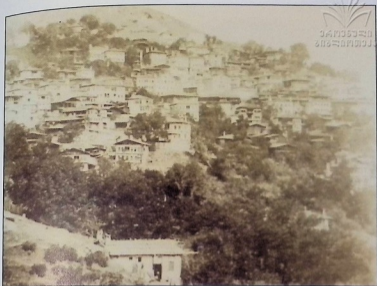
ლიგანის ხეობაში უბნების ნაწილი ძველია, ნაწილი ახალი. ისინი წარმოქმნილია მოსახლეობის მატებისა და განსახლების ნიადაგზე. მაგალითად ქ. ართვინში თავდაპირველად დასახლებული იყო კოლორტო, ჰაიპეტი და კორძული, ხოლო „იენი მაჰლე“²⁷ ახალი დასახლებული პუნქტია, რაზეც მისი სახელწოდებაც მიუთითებს. სოფელ დევსქელში თავიდანვე დასახლებული ყოფილა ქვემო ბანი, გაღმობანი, ზედუბანი, უკან მერე. სხვა ორი უბანი - ხაბაზოლდი მაჰლე და ოხვათი შედარებით გვიან წარმოქმნილი დასახლებებია. ასევეა მურლულის ხეობის სოფელ ზედა ძანსულის „იეთმიშ იქი ევლერის“²⁸ უბანი. აქ განლაგებულია სპილენძის სადნობი ქარხანა, რასაც მოჰყვა ქარხნის მუშათა დასახლების გაჩენა. სპეციალურად აიგო მრავალსართულიანი ბინები ქარხნის მუშებისათვის. ამ პროცესს უარყოფითი შედეგებიც მოჰყვა. დაცარიელდა მრავალი დასახლებული პუნქტი. ასე მაგალითად, სოფელ ზედა ძანსულის აგარის უბანში დღეისათვის მხოლოდ ძველი ნასახლარების ნაკვალევია შემორჩენილი. სოფლებში მოსახლეობის რაოდენობა საშუალო სიდიდისაა. მურლულის ხეობის სოფლებში - დურჩაში, ჯვანში, კაპარჭეთში, ქურაში, გურბინში, ერეგუნაში - კომლთა რაოდენობა 20-70 ერთეულამდე მერყეობს. მაგრამ არის ისეთი სოფლები, სადაც კომლთა რიცხვი 120-მდე აღწევს.

ლიგანის ხეობის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა არაერთგვაროვანია. აქ ქართველებთან ერთად სახლობენ სომხები, ბერძნები, ქურთები, თურქები და სხვა. ისინი ქალაქური ტიპის

²⁷ „იენი მაჰლე“ თურქულია, ქართულად ახალ უბანს ნიშნავს.

²⁸ „იეთმიშ იქი ევლერი“ თურქულია. ქართულად 72 ნიშნავს.

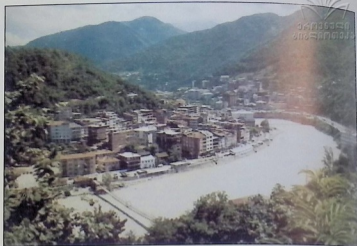

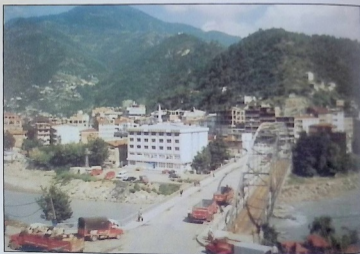
ართვინის საერთო ხედი. 1877-1878.

ართვინის საერთო ხედი. 1998.

ქალაქი ბორჯხა. საერთო ხედი. 1998.

ქალაქი ბორჯხა. საერთო ხედი. 1998.

(ართვინი, მურლული, ბორჩხა, ზედა ძანსული) დასახლებულ პუნქტებში ცხოვრობენ. სოფლად უმთავრესად ქართველები ცხოვრობენ.

ლიგანის ხეობის სოფლები ძირითადად მონოგენურია. ეს მოვლენა საკვლევი რეგიონის ტოპონიმიკაშიც აისახა. დასახლებული პუნქტების სახელწოდებები გვარ-სახელებთანაა დაკავშირებული. ამგვარი ადგილები ხეობაში მრავლად გვხვდება: შუშანეთი, თოდრიეთი, ხაბაზოლი მაჰლე და სხვა. ეს უკანასკნელი დევსქელის ხეობის უბანს წარმოადგენს. იგი ფიქციური მონოგენური დასახლებაა. ჩვენ მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით აქ აჭარიდან გადასული ხაბაზების საგვარეულო ცხოვრობს. ეს სახელიც ადგილს აქედან მიუღია, თუმცა, ხშირად ამგვარად წარმოქმნილ ზოგიერთ სოფელსა თუ უბანში იმ გვარის არც ერთი წარმომადგენელი დღეს არ ცხოვრობს. ამ რიგს მიეკუთვნება კობალეთი, ნინწკალაშვილები, კომახიძე და სხვა. ეს მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობით აიხსნებოდა.

§ 4. ტანსაცმელი და ჩაცმულობა

უცხო რეჟიმის ხანგრძლივი ბატონობის მიუხედავად ლიგანის ხეობის მოსახლეობამ შეინარჩუნა ტანსაცმლისა და ჩაცმულობის ტრადიციული სახეები. ეს ფაქტი შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ აქ მოგზაურ-მკვლევრებს. თუმცა ისინი უცხო ჩაცმულობის ელემენტებზეც მიუთითებდნენ. ა. ფრენკელი წერდა: „თურქეთის ქართველობის ჩაცმულობას წარმოადგენს ეროვნული კოსტიუმი. თავზე იხვევდნენ ჩალმას. მოლა ატარებს თეთრი ფერის ჩალმას, მისი მოსწავლეები მწვანე ფერისას.“²⁹

²⁹ А. Френкель, Очерки Чурук-су и Батума, Тифл., 1879, с. 19.

მამაკაცის სამოსი კოხტა და მოქნილი იყო. ამასთან ერთად, იგას
ბუნებრივ-კლიმატურ პირობებსაც კარგად იყო შეგუებული.

მამაკაცის ეროვნული ტანსაცმლის ძირითად ელემენტებს
წარმოადგენდა ზუბუნი, ჩოხა-შალი, თავსაბურავი-ბაშლული, ანუ
ყაბალახი, ფეხსამოსი, სხვადასხვა სახის წინდები, ჩარუხი, ანუ
ქალამანი და სხვა. მამაკაცის ჩაცმულობის აუცილებელ ატრიბუტს
წარმოადგენდა აგრეთვე იელეგი (ჭილეტი). მას იცვამდნენ ქალებიც.
იელეგის გამოყენების ინტენსივობა ჩოხასთან ერთად ხალხურ
ლექსებშიც აისახა, რომელსაც გასათხოვარი გოგონები წარმო-
თქვამდნენ:

*„ჩოხა გეიხადე, ჩოხა, ეპლოჯან, ეპლოჯან,
იელეგი მოგიხდება,
შენი ერთი დანახვა, ეპლოჯან, ეპლოჯან,
ჯენნეთი გიმიხდება...“*

ამასვე ადასტურებს დღემდე შემორჩენილი ლექსის ნაწყვეტი,
რომელსაც მამაკაცებიც მღეროდნენ:

*„რას მიყურებ იელეგ ზეო,
მე კი გნახავ ლელე ზეო,
რას მიყურებ ჩოხა ზეო
მე კი გნახავ „ძროხა ზეო...“*

ქალის ჩაცმულობის კომპლექსში შედიოდა: პერანგი, კაბა, ხირხა,
თორი, ანუ სარტყელი, ფეშტემალი, ანუ წინსაფარი, ფეხზე იცვამდნენ
მატყლისაგან ნაქსოვ ჭრელ წინდებს. იგი ორი სახისა იყო. კოჭებამდე
ჩასაცმელი პაიჭები, ანუ უყელო წინდა და ნვივზე ჩასაცმელი
ძანკლები||ზანკლები, ანუ წინდის ყელი. თავსაბურავად ლეჩაქსა და
იაზმას იყენებდნენ, აგრეთვე „ფეჩეს“, ანუ სახეზე ჩამოსაფარებელს
და სხვა.

³⁰ რ. მალაყმაძე, ლიგანის ხეობაში მივლინების დღიურები, რვეული III, 2000, გვ. 80; შდრ: ი. სამსონია, მამაკაცის კოსტუმი საციხურიდან, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, I, თბ., 1973, გვ. 78.

ტანსაცმლის ზოგიერთი ელემენტი (იაზმა, ანუ ლეჩაქი, ლეჩაქი, ფეშტემალი) საკვლევი ხეობის ეთნოგრაფიულ ყოფაში დღემდე შემორჩენილი. ზოგიერთი მათგანი (თორი, ფეჩე, ჩარჩაბი, ანუ ჩადრი) საერთოდ გაქრა ყოფიდან.

ხალხურ ჩაცმულობის კომპლექსში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი დღემდე უჭირავს საზაფხულო ხის ქოშებს, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა ნანილებს უწოდებს. იგი მზადდება ნაბლის ხისაგან, მას იცვამდნენ როგორც ქალები, ისე მამაკაცები.

სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობა, განსაკუთრებით მამაკაცები, დღეს ევროპული ყაიდის ტანსაცმელით იმოსება.

§ 5. საკვები პროდუქტების დამზადება და ხალხური სამზარეულო

ლიგანის ხეობაში ქართულმა ეროვნულმა კულინარიამაც დღემდე შემოინახა თავი. თუმცა ზოგიერთი კერძი საერთოდ გაქრა კვების რაციონიდან და მისი ადგილი ახალმა დაიკავა.

აქაური ხალხური სამზარეულო ძირითადად ხორცის (მინაური საქონელი, ფრინველი, ნადირი), რძის, მცენარეულის, თევზეული პროდუქტებისაგან დამზადებული კერძებისაგან შედგებოდა.

ხორცსა და თევზს იყენებდნენ როგორც შემწვარი, ისე მოხარშული, დამარილებული და შებოლილი სახით. განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობად საზამთროდ შენახული ყაურმა და აპოხტი.³¹ თევზეულიდან იყენებდნენ მურნას, ნვერას, ელავას, ქაშაყს. საუკეთესოდ ითვლებოდა კალმახი.

დიდი მრავალფეროვნებით რძის პროდუქტები გამოირჩეოდა: კარაქი, ყველი, მანონი, დო, ნადული, ყურუთი და სხვა. კარაქი მზადდებოდა ნალებითა და მანვნით. ადულებულ რძეს ხის გობებზე

³¹ აპოხტი – დამარილებული გამხმარი ქათმის ხორცი.

ასხამდნენ. გაცოცხლების შემდეგ რძე „ნალებს მოიგდებდა“. მას ხის კოვზით მოხდიდნენ და რამდენიმე დღით ხისავე კაპინებში ან თიხის დერგულაებში (დერგებში) ინახავდნენ. ამგვარად დაგროვებულ ნალებს კარაქის მისაღებად დღვებდნენ ხის ან თიხისაგან დამზადებულ სადღვებ ჭურჭელში, რომელსაც ვარელა ეწოდება. „მორეკილ კარაქს“ ცივ წყალში საგულდაგულოდ რეცხავდნენ, დაამარილებდნენ და ხის კაპინებში ინახავდნენ. ნალებიდან კარაქს უმთავრესად მთაში ამზადებდნენ, ხოლო მანვნიდან – ბარში. ამასთან, ნალებიდან მიღებული კარაქი ხარისხით სჯობდა მანვნისაგან დამზადებულს. კარაქის მიღების მსგავსი ხერხები ცნობილია საქართველოს სხვა კუთხეებშიც.³²

დღემდე დიდი მონონებით სარგებლობს კარაქის მორეკვის შედეგად დარჩენილი დო, რომელსაც წყალში გახსნიან და საუკეთესო სასმელად იყენებენ.

ნადულით და სიმინდის ქაქიას, ანუ ფქვილის ნარევისაგან აკეთებენ ყურუთს. ნაერთს ყავარზე აწყობენ და მზის ჩრდილში ახმობენ.

ლიგანის ხეობის მოსახლეობა დღესაც მრავალნაირი დასახელების ყველს ამზადებს. დამზადების პროცესითა და შედგენილობის მიხედვით ცნობილია ხმელი ყველი, დამპალი ყველი, ჩლეჩილი, ანუ დაპნნილი ყველი, თავმოხდილი ყველი, თავმოუხდილი ყველი, მინჯი და სხვა.

ყველის დამზადების ხალხური ნესები ლიგანის ხეობაში თითქმის ისეთივეა, რაც აჭარაში.³³

³² ი. სამსონია, ხალხური სამზარეულო აჭარაში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, XII, თბ., 1986, გვ. 80.

³³ ვ. შაშილაძე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა ზემო აჭარაში, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, თბ., 1964, გვ. 253-254; ნ. კახიძე, მესაქონლეობა მაჭახლის ხეობაში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ყოფა და კულტურა, I, თბ., 1973, 27; ვლ. მგელაძე, ღორჯომის ხეობის სამეურნეო ყოფის ზოგიერთი საკითხი, აჭარის მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები, თბ., 1965, გვ. 160.

ფართო გამოყენება ჰქონდა მანონს. მას სამკურნალო მიზნითაც იყენებდნენ ბავშვებისა და ხანდაზმულებისათვის.³⁴

დიდი მონონებით სარგებლობდა რძის პროდუქტებისაგან დამზადებული სხვა კერძებიც: კაიმალი, ძიშორვა, რძიფია, ბორანი, ქალაჯო, დოშორვა, სუთლი, ანუ რძის ფაფა ბრინჯით, ნაღების ხშიადი (ნაღებში მოზელებილი სიმინდის ან პურის ფქვილი. აცხობდნენ კეცში), სინორი, ჩირბული (კარაქის, კვერცხისა და ყორაოსაგან), ჭიმური (ცხელი მჭადისა და კარაქის ანაზელი).

სარიტუალო დანიშნულების კერძებად ითვლებოდა აშურა და კორკოტი.

ადგილობრივი მოსახლეობის კვების რაციონში განსაკუთრებულ ადგილს იჭერს მცენარეული კერძები. ამათგან აღსანიშნავია თეთრი ლობიოს წვნიანი, ამოლესილი შავი ლობიო, ლობიო მჭადი. ფხალეული კერძებიდან აღსანიშნავია საკუთრივ ფხალი, ფხალლობიო, დვალურა ფხალი, ჯინჭრის ფხალი და სხვა.

ამრიგად, ლიგანის ხეობაში ეროვნული კულინარია ძირითადად წარმოდგენილი იყო ხორცეული, მცენარეული და რძის კერძებისაგან.

³⁴ ი. სამსონია, ხანდაზმულთა კვების სტრუქტურა აჭარაში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, XV, თბ., 1988, გვ. 71.

§ 1. ხალხური დღესასწაულები

ლიგანის ხეობაში გავრცელებული დღესასწაულებიდან აღსანიშნავია კავკასიური, შუამთობა და მემხლიანობა.

შუამთობა ალბურ მეურნეობასთან, კერძოდ, მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ყოველწლიური ხალხური დღესასწაულია. ამ სახის დღესასწაული ტრადიციულად აღინიშნებოდა აჭარაში, სამცხესა და შავშეთ-იმერხევეში.¹ იგი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსათვის დამახასიათებელ ხალხურ დღესასწაულებს განეკუთვნება, რაც კიდევ უფრო ზრდის მისი მეცნიერული შესწავლის მნიშვნელობას.

ჩვენ მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით შუამთობის დღესასწაულს ლიგანის ხეობაში შემავალი სოფლების (მურღული, დევსქელი, ქლასკური) მოსახლეობა დღესაც ატარებს.

შუამთობა უმთავრესად მარიობის, ანუ მარიამობის (აგვისტო) თვის დასაწყისში იმართება და სახელწოდება მარიამობაც ამიტომ შეერქვა. ხოლო შავშეთ-იმერხევეში მას მარიამობაშის სახელით მოიხსენიებენ². შუამთობა მერმინდელი სახელია, რადგან დღესასწაულის ჩატარება მთაში (ალბურ საძოვრებზე) ყოფნის შუა პერიოდს ემთხვევა.

შუამთობა ადრე ერთ კვირას გრძელდებოდა. ამჟამად იგი აგვისტოს დასაწყისში ტარდება, როდესაც სოფლად თიბვის გარდა, ყველა

¹ ზ. თანდილავა, შუამთობის ტრადიციები და ფოლკლორი, ტრადიცია და თანამედროვეობა, თბ., 1980, ნ. კახიძე, ეთნოგრაფია და ფოლკლორი ძველი და ახალი ტრადიციების შესწავლის სამსახურში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, VI, თბ., 1978, გვ. 3-15; ზ. თანდილავა, ნ. კახიძე, ხალხური დღესასწაული შუამთობა, გაზ. „საბჭოთა აჭარა“, 1986, 148, გვ. 2; შ. ფუტყარაძე, ჩვენებურების ქართული, ბათუმი, 1993, გვ. 57, 124, 212; თ. ფუტყარაძე, ნ. ვარშანიძე, შუბანი, ბათუმი, 2001, გვ. 105-106.

² შ. ფუტყარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 227, 290.

სახის სამუშაო დამთავრებულია და მოსახლეობასაც დასვენებისა და გართობა-მოღბენის საშუალება ეძლევა.

შუამთობაზე წასვლის დღეს, და რიცხვს სოფლის თავკაცები ადგენდნენ, რის შემდეგაც სოფლის მთელი მოსახლეობა, გარდა ღრმად მოხუცებისა, უმოკლესი გზებით, მხიარული განწყობილებითა და მუსიკის თანხლებით საზაფხულო იალაღებისაკენ მიემგზავრებოდა.

წინასწარ იყო რეგულირებული დღესასწაულის რეპერტუარი. პირველ დღეს ხდებოდა მემთევრეთა და ბარიდან ასულთა შეხვედრა, ანუ მოკითხვა-სტუმრიანობა. საინტერესოა შუამთობის დღესასწაულზე დამკვიდრებული წესი საპატარძლოს ან ახალმოყვანილი რძლის მიპატიჟება-გადაპატიჟებისა ნათესავებს შორის. შუამთობაზე ხდებოდა სარძლოს გამორჩევა და დანიშვნა.

შუამთობის მონაწილენი ცეკვა-სიმღერებით მოივლიდნენ სერებს. შემდეგ ერთი სოფლის მემთევრეები სტუმრებთან ერთად იალღებთან ახლოს მინდორზე იყრიდნენ თავს, სადაც იმართებოდა ხალხური გართობა-თამაშობანი. სრულდებოდა სხვადასხვა სახის ცეკვა: დუხხორუმი, ყოლსამა, ქურთბარი, ხორუმი, ათაბარი, ჯილველო. ცეკვებში მონაწილეობდნენ როგორც მამაკაცები, ასევე ქალები. შუამთობაზე მუსიკალური საკრავებიდან გამოიყენებოდა აკორდეონი, ქამანჩა, ჭიბონი, დოლი. უპირატესობა აკორდეონს ენიჭებოდა. დამკვრელებს ხშირად სხვა სოფლიდან იწვევდნენ და გარკვეულ გასამრჯელოსაც უხდიდნენ. მხიარულება გვიან ღამემდე გრძელდებოდა. იმართებოდა შეჯიბრი დოლში, ჭიდაობაში. ყველაზე პოპულარობით „ბუღების ჭედობა“ გამოირჩეოდა, რასაც უძველესი ტრადიცია აქვს. ამ წეს-ჩვეულებას თითქოს კავშირი უნდა ჰქონდეს კურულთან, რომელიც სამეგრელოში აღინიშნებოდა³.

³ ვ. შამილაძე, კორიდას ადრეული ფორმების ისტორიისათვის საქართველოში ეთნოგრაფიული მონაცემების შუქზე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის კულტურისა და ყოფის საკითხები, თბ., 1973, გვ. 44-46.

გართობა-სანახაობით მხარესთან ერთად შუამთობას უძველესი რელიგიურ-რიტუალური მხარეებიც გააჩნდა.⁴ კერძოდ, დღესასწაულის რეპერტუარში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა იმ არქაულ ფორმებს, რომლებიც პირდაპირ კავშირშია წყლის რელიგიურ-მაგიურ ნარმოდგენებთან. ალპური საძოვრები საერთოდ მდიდარია მდინარეებით, წყაროს წყლებითა და ტბებით. ამ მხრივ გამოირჩევა დევსქელის ხეობის საზაფხულო საძოვრები.

დღესასწაულის მონაწილენი შუამთობის მეორე დღეს კოლექტიურად მიემართებოდნენ წყლებისა და ტბების მოსანახულებლად. სოფელ დევსქელის, ბაგინის, შუახევის, ებრიკას, ქლასკურის მოსახლეობა ამ მიზნით დადიოდა ვარსკვლავა გოლსა და თეთრ წყალზე და სხვადასხვა წესს ასრულებდა. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა გადმოცემა წყლის ხარის შესახებ, რომელიც ვარსკვლავა გოლში ბინადრობდა. გადმოცემის მიხედვით, ხარი ხშირად წყლიდან ამოდიოდა, შინაურ ბულებს ეჭიდავებოდა, ძროხებს ანაყოფიერებდა და ისევ ტბაში ბრუნდებოდა. ვარსკვლავა გოლსა და თეთრ წყალს, როგორც ჩანს, წარსულში სამკურნალო თვისებებიც მიენერებოდა. ხალხი მათ შვილიერების ფუნქციას ანიჭებდა. განსაკუთრებით უშვილო ქალები ბანაობდნენ. საინტერესოა სხვა წეს-ჩვეულებებიც. შუამთობის მონაწილე ქალები, ზოგჯერ მამაკაცები და ბავშვები, ამ წესს ახლაც მიმართავენ. ისინი დგებიან წყალში, წყალს იპკურებენ სახეზე, თავზე, ისველებენ ტანსაცმელს, ერთმანეთს ასველებენ წყლით და ა. შ. სველი ტანსაცმლის გამოცვლა ან განურვა არ შეიძლებოდა. აღნიშნული ჩვეულება, რომელიც თეთრ წყალზე სრულდებოდა, სხეულის მაგიური განწმენდის ფუნქციასთან ერთად უნდა ატარებდეს წყლის კულტის იმ ელემენტებს, რომლის მიხედვითაც წყალს შვილიერების, ბარაქიანობისა და ანაყოფიერების მომნიჭებელი ძალა აქვს.

⁴ ზ. თანდილავა, დასახ. ნაშრომი, გვ.9.

წყლის მაგიური ძალის რწმენა მსოფლიოს მრავალ ხალხშია ცნობილი და ნაყოფიერების სიმბოლოდაა მიჩნეული. წყლის კულტის ამსახველი მასალა ფიქსირებულია თითქმის მთელ საქართველოში.⁵

შუამთობა ქართული კალენდარული ციკლის დღესასწაულია, რომლის წარმოქმნას ხელი შეუწყო მესაქონლეობისა და მინათ-მოქმედების განვითარების ინტერესებმა. ისლამის ზეგავლენის მიუხედავად, ლიგანის ხეობისა და საერთოდ, მთელი ქოროხის ხეობის მოსახლეობაში შუამთობამ ძირითადად შეინარჩუნა თავდაპირველი არსი და მნიშვნელობა.

ლიგანის ხეობაში ყოველწლიურ ხალხურ დღესასწაულებს შორის პოპულარობით სარგებლობს კავკასორი, რომელიც განსაკუთრებული ხალხმრავლობით გამოირჩევა. დღესასწაულის სახელწოდება მომდინარეობს ადგილის სახელიდან კავკასორი, რომელიც ართვინიდან 8 კმ. მოშორებით მდებარეობს. დღესასწაულში მონაწილეობს თითქმის მთელი ართვინის ვილაიეთის მოსახლეობა.⁶

კავკასორი ყოველწლიურად ივნისის ბოლო კვირას იმართება და 3-4 დღეს გრძელდება. 1982 წლამდე ამ დღესასწაულის მთავარ სანახაობით მხარეს „ბულა გურეში“, ანუ „ბულების ჭედობა“ წარმოადგენდა. შემდგომ დღესასწაული უფრო მასშტაბური გახდა და ასეთ-ნაირად ტარდება იგი დღესაც. ართვინის ვილაიეთის ხელისუფალთა თაოსნობით დღესასწაულს დაემატა სხვადასხვა სპორტულ-სანახაობრივი ღონისძიებანი. აქვე იმართება ცალკეული სოფლის ხელმარჯვე ოსტატთა ნამუშევრების (ხელოსნური ნაკეთობების) გამოფენა-გაყიდვა. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ამ მხრივ ქალთა ხელსაქმის (ქსოვილები, ნაქარგები) ნიმუშები. დღესასწაულის რეპერტუარში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ხალხურ ცეკვებსა და სიმღერებს. განსაკუთრებულ ელფერს აძლევს საქართველოდან

⁵ ჯ. რუხაძე, ბუნების ძალათა აღორძინების ხალხური დღესასწაული საქართველოში, თბ., 1999, გვ. 155-166; ზ. თანდილავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45-48.

⁶ Artvin, Ankara, 2000, გვ.123; K. Köroğlu, Kafkasore Yolculuk, Livane, Istanbul, 5,1997, გვ. 4-9; მისივე, Kafkasör Festivali 25-26-27-28 Haziranda, Livane. Istanbul, 15-16, 1998, გვ. 32.

სტუმრად მიწვეული ქორეოგრაფიული და მუსიკალური ანსამბლების მონაწილეობა.

კავკასორის ერთ-ერთ მთავარ მომენტს ბულების შეჯიბრი წარმოადგენს, რასაც წინ უძღვის გარკვეული მოსამზადებელი სამუშაოების ჩატარება. მისი მომავალი ყოველი მონაწილე წინასწარ საგანგებოდ ზრდიდა ბულა-ხარს.

ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, ბულების წინასწარი შეჯიბრი კავკასორამდე ყველა ხეობასა თუ სოფელში ტარდებოდა, რისთვისაც გამოყოფილი იყო სპეციალური ადგილი. გამარჯვებული 10 ბულა კავკასორის ფესტივალზე იგზავნებოდა. მურღულის ხეობაში „ხარების ჭედობა“ მაისის პირველ კვირას იმართებოდა თხოვნას მოედანზე.

პირველად ბულების ფიზიკურ აგებულებას არკვევდნენ, შემდეგ ზომა-წონას ადგენდნენ, ნომრავდნენ და ჯგუფებად ყოფდნენ, ასევე წინასწარ ადგენდნენ თუ რომელი ხარები უნდა შეხვედროდნენ ერთმანეთს. ბულის პატრონი ბულას წელზე წითელი ფერის ქსოვილის ნაჭერს შემოარტყამდა, რასაც, მთხრობელთა გადმოცემით, ავი თვალისაგან დაცვის ფუნქციაც ეკისრებოდა.

ბულების გაზომვასა და ჭედობას ხელმძღვანელობდა სპეციალური პირი, რომელსაც ოლჩი ეწოდებოდა⁷. პატრონები ბულებთან ერთად გადიოდნენ მოედანზე და თვალყურს ადევნებდნენ ჭიდაობის პროცესს. საჭიროებისას ხარს კიდევაც აღიზიანებდნენ. შეჯიბრს თან ახლდა მაცურებლის მხიარული შეძახილები.

გამარჯვებული ბულები კავკასორის დღესასწაულზე მიჰყავდათ, სადაც ანალოგიური წესით მიმდინარეობდა შეჯიბრი. კავკასორზე პირველობის მოპოვების შემდეგ ბულას „ბაშ ბულის“, ანუ მთავარი ბულის სპეციალური ქაშრით აჯილდოებდნენ, პატრონს კი ფულადი პრემიით. ბოლო დროს ართვინის ვილაიეთში სახელი გაითქვა მურღულის ხეობის სოფელ ოზმალის მცხოვრების, ოსმან ჩევიგის

⁷ ოლჩი თურქულია, მიღებულია სიტყვიდან „ოლჩი“, რაც ნიშნავს ზომას, გაზომვას, საზომავს (Турецко-русский словарь, М., 1977).

კაკეასორის დღესასწაული. 2001.

"ბულების ჭედობა" კაკეასორის დღესასწაულზე. 2001.

„ბულების ჭედობა“ კავკასორის დღესასწაულზე, 2001.

კავკასორის დღესასწაულზე გამარჯვებული ბულა
(თურქული ჟურნალიდან)

(შეფიკაროლლუ) მიერ გამოზრდილმა ბულა-ხარმა, რომელიც ხუთი წლის მანძილზე პირველობდა და ბამ-ბულის ქამარს ინარჩუნებდა.

აღნიშნული წეს-ჩვეულების ჩატარების დრო (მურღულის ხეობაში მაისის პირველი კვირა, დევსქელის ხეობაში – აპრილის პირველი კვირა) ემთხვევა სოფლად საგაზაფხულო სამუშაოების დაწყებას. ამდენად, იგი გაზაფხულის დღესასწაულად უნდა მივიჩნიოთ. მისი დაკავშირება კავკასორის სახალხო ზეიმთან გვიანდელი მოვლენა უნდა იყოს.

ჩვენ მიერ ლიგანის ხეობაში დადასტურებული ხარების შეჯიბრი ანალოგს პოულობს აჭარის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამონ-მებულ „ბულების ჭედობის“ წესთან, რომელიც აპრილის პირველ კვირას იმართებოდა⁸. ხარების ბრძოლა საგაზაფხულო დღესასწაულის – უფლიშერის პირველ დღეს იმართებოდა სვანეთშიც, იმ განსხვავებით, რომ შეჯიბრი მათი მსხვერპლად შენირვის წინ ტარდებოდა⁹.

ამათგან არსებითად განსხვავდება სამეგრელოში არსებული კურულის წეს-ჩვეულება, სამეცნიერო ლიტერატურაში სავსებით სწორადაა აღნიშნული, რომ კურული ბულების ჭედობის მომდევნო ეტაპს წარმოადგენდა და კორიდას უძველეს ფორმას განეკუთვნება¹⁰.

ამრიგად, ლიგანის ხეობაში დღემდე დამონმებულ ბულების ჭედობის სახით საქმე გვაქვს უძველეს გართობა-სანახაობით მოვლენასთან, რომელიც თავისი ხასიათითა და შინაარსით საგაზაფხულო ციკლის ხალხური დღესასწაულების შემადგენელი ნაწილია.

ხალხურ დღესასწაულებს განეკუთვნება მემხლიანობა. მისი ელემენტები დღემდეა შემორჩენილი ლიგანში შემავალი დევსქელის ხეობის მოსახლეობის ეთნოგრაფიულ ყოფაში.

წინასწარ უნდა შევნიშნოთ, რომ მემხლიანობის ხალხური სადღესასწაულო ტრადიციები შემონახულია ზემო აჭარაშიც. ამის

⁸ ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44.

⁹ იქვე, გვ. 47; ს. ჭანტურიძეილი, „კურული“ ქართველ ტომებში, ეთნოლოგია, თბ., 1993, გვ. 212.

¹⁰ ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 49.

შესახებ არაერთ ავტორს გამოუთქვამს აზრი. იგი დღემდე შუამთობის ხალხურ დღესასწაულთანაა გაიგივებული¹¹. ჩვენ მიერ ლიგანის ხეობაში შეკრებილი მასალები ახალი მონაცემებით ამდიდრებს და გარკვეული სიცხადე შეაქვს მემხლიანობის დღესასწაულის რაობის, მისი კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობის გარკვევაში.

დევესქელში ჩანერილი მასალებით ირკვევა, რომ მემხლიანობა შუამთობისაგან განსხვავებული და მისგან დამოუკიდებელი დღესასწაულია. იგი ალპურ მეურნეობასთან დაკავშირებული ქართული ხალხური კალენდარული დღესასწაულია, რომელშიც უმთავრესად ქალები მონაწილეობდნენ. მემხლიანობაზე ნასვლა კოლექტიურ ხასიათს ატარებდა. ზაფხულში, იენისის შუა რიცხვებში, ქალები მამაკაცების მცირე ჯგუფის თანხლებით ადიოდნენ მთებში, ალპურ საზაფხულო საძოვრებზე, სადაც მაისის თვიდან შემთვერები იმყოფებოდნენ და იქ რამდენიმე დღეს რჩებოდნენ. მთაში იმართებოდა საყოველთაო მხიარულება.

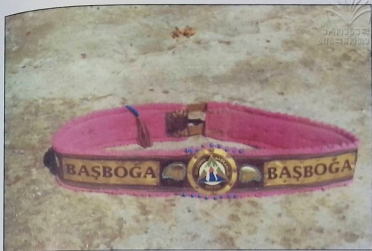
მემხლიანთა მთავარი საქმიანობა იყო ალპური საძოვრების ზონაში გარეული მხალეულის (თიფხალა, დვალურა, ჭარბადელო), აგრეთვე მთის ყვავილის შეგროვება. საუკეთესო მხალეული იზრდებოდა დევსქელის მთის საძოვრებზე. დვალურა ტომრებით იაილებში მიჰქონდათ, მზეზე ახმობდნენ და ზამთრისათვის ინახავდნენ. მისგან საუკეთესო კერძები მზადდებოდა, ხოლო ყვავილისაგან ჩაი გამოჰყავდათ. როგორც დვალურას კერძებს, ასევე მთის ყვავილის ჩაის სამკურნალო თვისებებსაც მიაწერდნენ.

მემხლიანობის გავრცელების არე მხოლოდ ლიგანის ხეობით არ შემოიფარგლება. მისი ტრადიციები შავშეთ-იმერხევისა და მაჭახლის ხეობის იმ სოფლების ყოფაშიც დასტურდება, რომლებიც თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული¹². ამ მონაცემებით მემხლიანობაც შუამთობის მსგავსად შეიძლება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს

¹¹ შ. მეგრელიძე, მენხლიანობა, ჭოროხი, ბათუმი, 1971, 1, გვ. 79-85; ნ. კახიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

¹² შ. ფუტყარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 199, 269, 339.

კავკასორის დღესასწაულზე გამარჯვებული ბულის („ბაშბოლის“) ქამარი. სოფელი ოზმალი. მურღულის ხეობა. 2000.

ჭიდაობა კავკასორის დღესასწაულზე. 2001 (თურქული ჟურნალიდან).

მთხრობელები, მარჯვნიდან: აჰმედ კოსე (გუნდაროლლი-გუნდარიძე),
ნური გულბინი (გენჯალოლლი-მალაყმაძე), ალი იაფუზი (ჰაჯიოლლი-
თევთიძე), ნეჯათ გულბინი (გენჯალოლლი-მალაყმაძე). ქალაქი ბორჩხა,
2000.

მთხრობელი შუქრიე შუშანიძე.
სოფელი კირნათი. 1999.

მხარეთა ყოფისათვის დამახასიათებელ დღესასწაულად მივიჩნით, რამდენადაც ამ სახელწოდებით სხვაგან დღესასწაული არ ტარდება.

მემხლიანობის სადღესასწაულო ტრადიცია საზოგადოებრივი ცხოვრების იმ პერიოდს შეიძლება დაუკავშიროთ, რომელიც ცნობილია შემგროვებლური მეურნეობის სახელწოდებით. საკვების მოპოვება ამ პერიოდში კოლექტიურ ხასიათს ატარებდა, რომელსაც, შესაძლოა, თავდაპირველად რელიგიური რიტუალების შესრულებაც თან ახლდა. ამ თვალსაზრისით, საყურადღებოა მემხლიანობის პერიოდში წმინდა ადგილების მონახულებაც, რასაც თან სდევდა განკურნებისა და შვილიერების ვედრება. განსაკუთრებით საინტერესოა უშვილო ქალების სვლა დევსქელის მთის საძოვრებიდან „გოგო მეზერის“, ანუ წმინდანის საფლავის მოსანახულებლად. აქ მყოფი ქალები რამდენიმე საათით იძინებდნენ და სიზმრის ავკარგიანობის მიხედვით მსჯელობდნენ მომავალზე. ადგილობრივი მოსახლეობა „გოგო მეზერის“ მონახულებას შვილიერების ფუნქციას მიაწერს.

დღეისათვის მემხლიანობის ჩატარების ტრადიცია ლიგანის ხეობაში დავინყებას მიეცა. იგი მხოლოდ უზუცესთა გადმოცემებშია შემონახული. მისი ზოგიერთი ელემენტი, რომელსაც რიტუალური ხასიათი ჰქონდა, შუამთობის ტრადიციულ დღესასწაულს დაუკავშირდა.

ამდენად, მემხლიანობა განცალკევებული ქართული დღესასწაულია, რომელიც შუამთობაზე ადრე ტარდებოდა.

ამრიგად, ჩვენ მიერ განხილული ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ირკვევა, რომ ლიგანის ხეობის სულიერ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა ისეთ ხალხურ დღესასწაულებს როგორცაა: შუამთობა, კავკასორი და მემხლიანობა. ისინი გართობა-სანახაობის გარდა, წმინდა რელიგიურ ხასიათის ელემენტებსაც შეიცავდა.

§ 2. ხალხური გართობა-თამაშობანი

ლიგანის ხეობაში გავრცელებულ თეატრალურ სანახაობათა შორის, რომელთა ნაწილი დღემდე შემორჩა, მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ქურთობას, ანუ ფატმას. მასში არქაული, წინაქრისტიანული ხანის რელიგიურ-რიტუალური მხარეებიც ამოიკითხება.

სანახაობის ორმაგი სახელწოდება („ქურთობა“ და „ფატმა“) მის მონაწილეთა შემადგენლობით აიხსნება. ფატმა დედოფალს განასახიერებს, ქურთობის ქვეშ კი მისი ძმები – ქურთები მოიაზრებიან.

ჩვენ მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ქურთობა, ანუ ფატმა იმართებოდა შუამთობის დღესასწაულის დროს, ქორწილებში, აგრეთვე ნადის პროცესში. იგი დღითაც ტარდებოდა და ღამითაც. ორივე შემთხვევაში მისი მთავარი მოქმედი პირი იყო დედოფალი (გასათხოვარი ქალი) ფატმა. მის როლს ქალურად ჩაცმული მამაკაცი განასახიერებდა. სანახაობის დროს ფატმა ცალკე ოთახში მიჰყავდათ და ქალურად მორთავდნენ, თავზე წითელი ფერის თავსაბურავს დაახურავდნენ ისე, რომ სახე მთლიანად დაფარული ჰქონოდა, რადგან სხვას არ გამოეცნო. ფატმა გასათხოვარი ქალივით იქცეოდა. სოფლის ახალგაზრდობა ფატმას სახლიდან გამოიყვანდა და სახედარზე შესვამდა. მის ირგვლივ მყოფი მაყურებელი წრეს შეკრავდა და აკორდეონის ხმაზე ფერხულს ცეკვავდა ფატმასადმი მიძღვნილი მისამღერით¹³.

ფატმა, რომელიც ქვრივს განასახიერებდა, სხვა კუთხიდან მოჰყავდათ. თეატრალური სანახაობის მონაწილენი თავის წრიდან კიდევ ორ კაცს ამოირჩევდნენ. ერთ-ერთი მათგანი ფატმასთან

¹³ მისამღერის ტექსტი ასეთია:

„გელინოო, გელინოო, ჰაიდე მოდი გელინოო,
გელინოო, გელინოო, ძირჩამოი გელინოო,
გელინოო, გელინოო, შინ წამოგვყევ გელინოო,
გელინოო, გელინოო, მაზლი ძმათ დეიკავე, გელინოო,
გელინოო, გელინოო, მული დათ დეიკავე, გელინოო,
გელინოო, გელინოო, დედამთილი, მამამთილი, გელინოო,
მშობელივით დეიკავე...“

მიდიოდა და მას ცოლობას სთხოვდა. ფატმაც დათანხმდება და ენყობა ქორწილი. სიძეს დედოფალი შინ მიყავდა.

განსაკუთრებით საინტერესოა სანახაობის მეორე ვარიანტი, რომელიც უმთავრესად ღამით სრულდება. იგი როგორც მონანილე პირთა რაოდენობით, ასევე იმპროვიზაციული მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდა. ქურთობის ამ ვარიანტის ინსცენირებაში მონანილეობს თვით ფატმა, ექვსი ქურთი (ფატმას ძმები), სიძე, სასულიერო პირი (ხოჯა), მუხტარი, დოხტორი, ანუ ექიმი და სხვა. ძირითადი მოქმედი პირები არიან ფატმა და ქურთები, რომლებიც სხარტი, მკვირცხლი, ენამახელი და სათანადო მსახიობური ნიჭით დაჯილდოებული უნდა ყოფილიყვნენ. ხშირად ასეთ პირებს საგანგებოდაც იწვევდნენ. ამჟამად დევსქელის ხეობაში ფატმას როლის საუკეთესო შემსრულებლად ითვლება სელჩუკ ათასოი (როინოლლი-როინიშვილი).

ახალგაზრდა მამაკაცს, რომელსაც ფატმას შეარქმევდნენ, გასათხოვარი ქალივით მორთავდნენ და მკერდსაც ქალივით უმშვენებდნენ. მასთან მყოფი ექვსი ქურთი სახეს ნახშირით იმურავდა, ტანზე ძველმანებით, თხის, ცხერის ტყავით იმოსებოდა. თავზე ძველი ქუდები ეხურათ. ყოველ მათგანს ხელში ხის ხმლები ან ჯოხები ეჭირათ. ხის ხმლებით შეიარაღებულ ქურთებს უცხო მამაკაცებისაგან ფატმას დაცვა ევალებოდათ. სხვა მონანილენი ჩვეულებრივ ტანისამოსში გადაცმულები არიან. ფატმა თანხმლები ქურთებით მოედანზე გამოდის და მოულოდნელად იქ შეკრებილ ხალხში გაერევა. ამის შემდეგ იწყება საყოველთაო ცეკვა-თამაში, რომელიც თავაშვებულ ორგიაში გადადის. მას თან ახლავს სიცილი და მხიარულება. ფატმასა და ქურთების მთელი მსვლელობა სქესობრივ-ეროტიკული მოძრაობის გამომხატველია. ფატმა მამაკაცებთან ერთად აკორდეონის მუსიკის ფონზე ცეკვავს, ეარშიყება და ალიზიანებს მონანილეებს. ყველა ცდილობს ფატმასთან მიახლოებას, გადახვევას, კოცნას. ქურთები მათ ხის ხმლებით იგერიებენ. ამ დროს ფატმა ერთ მამაკაცს ამოარჩევს, მას ნელზე შეახტება და სიბნელეში გაუჩინარდება. მაცურებლები ამის დანახვაზე ახმაურდებიან და იწყებენ შეძახილებს: „ფატმა მეიტაცეს“, „ფატმა მეიტაცეს“. ფატმას დაედე-

ვნებიან. ინყება საყოველთაო ჟრიაშული და სიცილი. ხმლებით შეიარაღებული ქურთები ფატმას იპოვნინან და უკანვე აბრუნებენ. გამტაცებლებს კი ხმლებით სცემენ. ისევ ინყება მხიარულება. ბოლოს სასიძო ფატმას იქვე მოედანზე ნააქცევს. აღშფოთებული ქურთები მამაკაცს თითქოს წინააღმდეგობას უწევენ, მაგრამ ბოლოს თავს მიანებებენ და იძულებულნი არიან მდგომარეობას შეეგონ. ამის შემდეგ ისინი ფატმას სხვა მამაკაცებისაგან იცავენ. სასიძო ფატმასთან თავაშეებულ ეროტიკულ ურთიერთობაშია, მას ეხვევა და კოცნის. ფატმა თითქოს არ ნებდება და ყვირის. იგი ცუდად ხდება, თითქოს მუცელიც ასტიკვდება და ეწყება მშობიარობა. დასახმარებლად მოჰყავთ ექიმი, რომელიც ავადმყოფს წყალს აპკურებს, სახეს დაუსრისავს და თითქოს ნემს გაუკეთებს. ამის შედეგად ფატმა მომჯობინდება. ახლა სიძე ფატმას შერთვაზე უარს აცხადებს. იგი იმ შემთხვევაში თანხმდება თუ ვაჟი ეყოლება. ექიმი ავადმყოფს გულმოდგინედ გასინჯავს. მუცელზე ყურის მიდებით დააკვირდება და სიძეს პირობას აძლევს, რომ ფატმას ბიჭი ეყოლება. გახარებული სიძე ექიმს მახაროჯს ჰპირდება და ფატმას ევედრება, რომ ცოლობაზე დათანხმდეს. საქმრო საცოლეს სანაცვლოდ მრავალ საჩუქარს, საქონელს, მამულებს, სახლს ჰპირდება. ფატმა ცოლობაზე თანხმდება. ბოლოს იმართება აღდის-ახტის პროცედურა, ანუ ჯვრისწერა და ქორწილი. მოჰყავთ მუხტარი და ხოჯა, რომლებიც გააფორმებენ ქორწინებას. გახარებული სიძე და ფატმა ერთმანეთს გადაეხვევიან. ინყება საყოველთაო მხიარულება, თოფის სროლა და ცეკვა-თამაში.

დასახელებული სანახაობიდან ნათლად ჩანს, რომ ქურთობა და ფატმა ხალხური თეატრალური წარმოდგენების ერთ-ერთ უძველეს ფორმას განეკუთვნება, რომელიც სათავეს წარმართულ სარწმუნოებიდან უნდა იღებდეს და უშუალო კავშირშია ნაყოფიერება-შვილიერების კულტთან. ამ გართობა-სანახაობამ დღეს ძირითადად დაკარგა თავდაპირველი არსი და მნიშვნელობა. იგი ხალხური დღესასწაულების შემადგენელ ნაწილად იქცა. შესაძლებელია, ადრე იგი ცალკე დღესასწაულების სახით ტარდებოდა.

ქურთობისა და ფატმას სახელწოდებით დადასტურებული სანახაობანი ახლოს დგას აჭარაში საყოველთაოდ გავრცელებულ ფატმას/ფადიკოს ციკვა-თამაშობასთან, რომელიც ქართული ხალხური დრამის საუკეთესო ნიმუშად არის მიჩნეული¹⁴. ჯერ ერთი, ფატმას, ისე როგორც ფადიკოს როლს ახალგაზრდა მამაკაცი ასრულებს. მათი მორთულობა თითქმის ერთნაირია. ასევე ანალოგიურია მსვლელობისას შესრულებული სექსუალური ხასიათის მოქმედებებიც. თვით ფადიკოს სახელწოდებაც ფატე/ფატმადან მომდინარე ჩანს¹⁵. გარდა ამისა, ქურთობა და ფატმა მსგავსებას ავლენენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში შვილიერება-ნაყოფიერებისა და ბუნების აღორძინებისადმი მიძღვნილ „საქმისაის“, „მელია ტულეფიას“, „მურყვამობის“, „ბერიკა-ყვენობის“ ხალხურ სანახაობებთან.¹⁶ არ გამოვრიცხავთ, რომ ქურთობა-ფატმას რიტუალური გართობა-სანახაობაში იმ გართობა-სანახაობის ელემენტებიც დავინახოთ, რომელიც აჭარაში ცნობილია ზირკობიას სახელწოდებით¹⁷.

საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ საუკუნეთა განმავლობაში უცხო რეჟიმის პირობებში მოქცეული საკვლევე რეგიონის ქართველ მოსახლეობაში აღნიშნული თეატრალური სანახაობანი დღემდე ქართულ ენაზე სრულდება. მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ტერმინი შეიცვალა თურქულით. გართობა-სანახაობათა

¹⁴ ჯ. ნოლაიდელი, აჭარული ზეპირსიტყვიერებისა და ეთნოგრაფიის მასალები, თბ., 1967, გვ. 70-72; მისივე, ეთნოგრაფიული ნარკვევები აჭარელთა ყოფაცხოვრებიდან, თბ., 1935, გვ. 29-33; ნარკვევები და ჩანაწერები, ნიგნი I, ბათუმი, 1971, გვ. 140-142; ალ. მსხალაძე, აჭარის საოჯახო სანესწევულებო პოეზია, ბათუმი, 1969, გვ. 93-98; ზ. თანდილავა, შუამთობის ტრადიციები და ფოლკლორი, თბ., 1980, გვ. 27-35.

¹⁵ ალ. მსხალაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96; ზ. თანდილავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

¹⁶ აღნიშნული გართობა-სანახაობების შესახებ იხილეთ: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბ., 1979, გვ. 102-103; ს. მაკალათია, ფალოსის კულტი საქართველოში, ეთნოლოგიის ქრესტომათია, თბ., 1997, გვ. 538-545; ჯ. რუხაძე, ბუნების ძალათა აღორძინების ხალხური დღესასწაული საქართველოში, თბ., 1999 და სხვა.

¹⁷ ზირკობიას შესახებ იხილეთ: ზ. თანდილავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39; თ. ფუტკარაძე, ნ. ვარშანიძე, შუბანი, ბათუმი, 2001, გვ. 107.

ქართულ ენაზე ჩატარებამ გარკვეული როლი ითამაშა ელიგანის ხეობაში ქართული ენის, წეს-ჩვეულებების დაცვასა და შენარჩუნებაში. მეორე მხრივ, ეს ფაქტი თავისთავად მოუთითებს ქურობისა და ფატმას გართობა-სანახაობის წმინდა ქართულ ბუნებაზე.

ლიგანის ხეობაში გავრცელებული გვარ-სახელები

ლიგანის ხეობა, როგორც ითქვა, ნერილობით წყაროებში უძველესი პერიოდიდან იხსენიება. ასევე ძველი ისტორია აქვს აქ გავრცელებულ გვარ-სახელებსაც. მათი ერთი ნაწილი მოხსენიებულია XII-XVII საუკუნეების ისეთ ნერილობით ძეგლში, როგორიცაა „ტბეთის სულთა მატიანე“,¹ რომელიც საერთოდ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული ძველი გვარ-სახელების (მასთან ერთად ადგილთა სახელების) შესწავლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა.

მატიანის მიხედვით ირკვევა, რომ ლიგანის ხეობის გვარ-სახელები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ სხვა კუთხეებში გავრცელებული გვარ-სახელების მსგავსად ნაწარმოებია ანთ, ენთ, ურ, ულ და ძე სუფიქსებით.

„ანთ“ სუფიქსიანი გვარი ბედიანთ გვხვდება მატიანის XV საუკუნის ფენაში, მატიანეში ვკითხულობთ: „სულსა ბედიანთ ნიკოლოზისა და დედასა მარინასა შეუწდვენ ღმერთმან“². მატიანის სხვა ადგილას ეს გვარი „ძე“ სუფიქსით იხსენიება: „სულსა ბედიანასძისა ესაისა, სულსა მისისა მეულღესა მარიაშა შეუწდვენ ღმერთმან.“³ მატიანისეული ეს გვარი ლიგანის ხეობის დღევანდელ სოფელ მარადიდში (ქუთურეთის უბანი) მცხოვრები ბედიანაძეთა გვარის წინაპარი უნდა იყოს, რომელიც ოსმალთა ბატონობის დროს ბენდელიოლლად იწოდებოდა.

ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დადასტურებულია გვარების ეპონიმიური და ადგილთა გვარსახელური წარმომავლობა⁴.

¹ ტბეთის სულთა მატიანე, შენიშვნები და კომენტარები დაურთო თ. ენუქიძემ, თბ., 1977.

² იქვე, გვ. 102.

³ იქვე, გვ. 76.

⁴ ზ. ქუმბურიძე, რა გქვია შენ, თბ., 1992, გვ. 59.

ასეთს განეკუთვნება ლიგანის ხეობაში დღეს მცხოვრები და მატჩიანეში მოხსენიებული შუშანიძე.

შუშანიძე მატჩიანეში შუშანასძის ფორმითაა შესული და XV-XVI საუკუნეების ფენას განეკუთვნება. მატჩიანეში ეს გვარი ასე იხსენიება: „სულსა შუშანასძისა მიქაელს და მისისა მეუღლეს რუსუდანს შეუნდვენ“⁵. ამდენად, შუშანიძის გვარის ადგილობრივი წარმოშობა საეჭვო არ უნდა იყოს. შუშანეთი დღეს სოფელ კირნათის ერთ-ერთი უბნის სახელწოდებაა. შესაძლებელია, მატჩიანის დროისათვის შუშანეთი ცალკე სოფელი ყოფილიყო.

ჩვენი აზრით, გვარი შუშანიძე ქალის სახელისაგან – შუშანასაგან უნდა იყოს მიღებული. ცნობილია, რომ გვარ-სახელთა ისტორია მრავლად იცნობს ქალის სახელიდან მომდინარე გვარებს (თამარაშვილი, ნათელაშვილი, მარგალიტაძე და სხვა).

მატჩიანეში ერთი და იგივე გვარი ხშირად რამდენიმე სახენაცვალი დაბოლოებით გვევლინება. ასეთია ფოთელიძე, რომელიც ფოთელურისა და ფოთელისძის ფორმით იკითხება: „სულსა ოვსიეთ მარიამისასა და სოლომონისა და მისისა დედისა ფოთელურისა შეუნდვენ ღმერთმან“, „სულსა ნიკოლოზის ძისა გიორგისა და მისისა მეუღლისა ფოთელისძისა შეუნდვენ ღმერთმან.“⁶ ფოთელიძე მამაკაცის აღმნიშვნელი გვარია და იგი მატჩიანის XV-XVI საუკუნეების ფენას განეკუთვნება. ფოთელიძეთა მატჩიანისეული სახელებია: გიორგი, მახარებელი, კირასა. ფოთელიძეთა ერთი განაყოფი ოსმალთა ბატონობის დროს ფეიზოლლად მოინათლა. მათი სამი კომლი კირნათში ცხოვრობს, მეორე ჯგუფს ომეროლლები შეადგენენ, რომელთა ხუთი კომლი ცხოვრობს შუშანეთში, სამი ნაკირნათევში. ამ გვარის ერთი კომლი სოფელ მარადიდში (ძაბლავეთის უბანი) სახლობს. მაგრამ, გადმოცემით აქ ისინი კირნათიდან გადასულან. გვარ-სახელებისადმი მიძღვნილ ლიტერატურაში ფოთელიძე სხვაგან

⁵ ტბეთის სულთა მატჩიანე, გვ. 122, 123.

⁶ იქვე, გვ. 122, 138.

არსად დასტურდება. ეს ფაქტიც გვაფარაუდებინებს, რომ ისინი სოფელ კირნათის მკვიდრნი უნდა იყვნენ⁷.

მატიანეში იკითხება გვარი რასტაგანისძე. ამ გვარის შთამომავალი უნდა იყოს სოფელ გვარაში მცხოვრები ლასტაკანიძე. მატიანეში ვკითხულობთ: „სულსა რასტაგანისძისა დემეტრეს და მისისა მარიამისა შეუნდვენ ღმერთმან.“⁸

ამავე რიგისაა მატიანის XIV-XV სს. ფენაში დასახელებული გვარები ლეკუაშისძე და ლაკუაშისძე. მატიანეში წერია: „სულსა ლეკუაშისძისა კოზიმანისა შეუნდვენ ღმერთმან,“⁹ ამ გვარის ჩამომავლები ნაკაშიძეები 1945 წლამდე სოფ. კირნათის ოლღაურის უბანში ცხოვრობდნენ. შემდეგ, როგორც საზღვართან ახლოს მცხოვრებნი, მაშინდელი ბათუმის (ახლა ხელვაჩაურის) რაიონის სხვა სოფლებში ჩაასახლეს.

მატიანის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მკვიდრი უნდა იყოს კახაბერისძის გვარი, რომელიც მატიანის მიხედვით XII-XIII საუკუნეების შემწირველები ჩანან. მატიანეში ვკითხულობთ: „სულსა კახაბერისძისა იოვანესა შეუნდვენ ღმერთმან.“¹⁰ კახაბერიძეები ძირითადად სოფელ კირნათში (კობალეთის უბანი) ცხოვრობენ. არ გამოვრიცხავთ, რომ მატიანისეული კახაბერიძეც ლიგანის მკვიდრი იყოს მსგავსად მატიანისეული ფოთელიძისა, შუშანიძისა და რასტაკანისძისა. ამასთან დაკავშირებით სწორი არ უნდა იყოს გადმოცემა, რომლის მიხედვით კახაბერიძე დღევანდელ კირნათში მოსული გვარია, მაგრამ საიდან და როდის ცნობილი არ არის. თუკი კახაბერიძეების სხვა მხრიდან მოსვლის საკითხი მაინც დადგება, შეიძლება ისინი რაჭის საერისთავოს კახაბერიძეებს დაფუკავშიროთ. მაგრამ ამგვარი დასაბუთებისათვის საფუძველი არ მოგვეპოვება.

⁷ R. Malakmadze, *Livane bülqesindaki Gurcu Adi ve soyadları*, Çveneburi, Istanbul, 2000, 38, გვ. 35.

⁸ ტბეთის სულთა მატიანე, გვ. 102, 122.

⁹ იქვე, გვ. 78, 87.

¹⁰ იქვე, 92.

ლიგანის ხეობის მკვიდრი გვარებიდან საყურადღებოა ამ სუფიქსით დაბოლოებული გვარი ქერტაში: „სულსა ქერტაშისა გიორგისასა და მისისა შვილის ივანესასა და მისის მეუღლესა მარიამისასა შეუნდვენ ღმერთმან.“¹¹ ქერტაში რომ აქაური ძირძველი გვარია, ამის საბუთად მიაჩნიათ ლიგანის ხეობის სოფელ ხებას ერთ-ერთი დასახლებული უბნის სახელწოდება ქერტაში, რომელიც ერთ თურქულ დოკუმენტში იწოდებოდა როგორც კარატაში¹². იგი ამ ფორმით ხუთვერსიან რუკაზეც არის აღნიშნული¹³.

საინტერესოა ჭანიძის გვარის წარმომავლობა. ამ გვარის ერთი კომლი დღეს ლიგანის ხეობის სოფელ მირვეთში ცხოვრობს. ჭანიძე მატიაწეშიც იხსენიება და იგი სოფელ ჯოჭოს მცხოვრებია: „სულსა ჯოჭოელ ჭანიძისა შეუნდვენ ღმერთმან.“¹⁴ გადმოცემით, მირვეთელი ჭანიძე აქაური მკვიდრია, რომელიც ჯოჭოში მცხოვრებ ჭანიძესთან ნათესაობს. მატიაწისეულ ჭანიძის ადგილსამყოფელს თუ მიეცემთ უპირატესობას, მაშინ შეიძლება ითქვას, რომ მირვეთელი ჭანიძე ჯოჭოელი ჭანიძის განაყოფია, რომელიც სხვადასხვა მიზეზით გადასახლდა მირვეთში და იქ დაიდო ბინა.

ყურადღებას იქცევს აგრეთვე მატიაწისეული გვარი ბრევეთ. თუ ამ გვარს - ეთ მანარმოებლიან უძველეს გვარად მივიჩნევთ (მატიაწეში წერია: „ბრევეთ ქალი მარიამ“), მაშინ უეჭველია ამ გვარის დაკავშირება ქვემო მარადიდის ერთ-ერთ უბნის სახელწოდებასთან, რომელსაც ბრევეთი ჰქვია. მატიაწისეული ვინმე ბრევეთ აქაური (ბრევეთელი) შემწირველი ყოფილა.

გადმოცემით, კირნათში მცხოვრები ამჟამინდელი გორგოშაძეებიც სოფელ ხინწკანადან გადმოსახლებულან. ეს სოფელი მდებარეობს ლიგანის ხეობის საზღვარგარეთულ ნაწილში, სოფელ ოღლაურის მახლობლად. ამ გვარის წარმომადგენლები სოფელ ქართლამიც

¹¹ ტბეთის სულთა მატიაწე, გვ. 110.

¹² ნ. კახიძე, ტბეთის სულთა მატიაწე სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიის წყარო, ხელნაწერი. 1996, გვ. 13.

¹³ ი. სიხარულიძე, ნიგალი, ბათუმი, 1985, გვ. 70.

¹⁴ ტბეთის სულთა მატიაწე, გვ. 124.

ცხოვრობენ. გორგოშაძეები ლიგანის ხეობის მკვიდრი გვარი უნდა იყოს. მატჩიანისეული გორგოშაძეებიც აქაური შემწირველები ჩანან ისინი იხსენიებიან მატჩიანის XV-XVI საუკუნეების ფენებში¹⁵.

ლიგანის ხეობაში ცხოვრობენ აგრეთვე ნითელაძეები. მათ ნითელაეთ ფორმით იცნობს ტბეთის სულთა მატჩიანეც, როგორც XII-XV საუკუნეების შემწირველებს: „სულსა ნითელაეთ გიორგისასა და მისისა მეუღლესა მიროელისასა, შეუნდვენ ღმერთმან“¹⁶. ამ გვარიდან გამოსულებად უნდა მივიჩნიოთ იმერხევის სოფელ ნითელეთში მცხოვრები ნითელაძე. გადმოცემით, სოფელ ნითელეთიდან არიან გადმოსახლებული კირნათში მცხოვრები ნითელაძეები, რომლებიც დღეს ცხრამეტ კომლს ითვლის.

ლიგანის ხეობის ძველი გვარების რიგში უნდა მოვიხსენიოთ ვინმე კირნათელი თათანასძე. მატჩიანეში ეს გვარი ასე ფიგურირებს: „სულსა კილნათელისა თათანისძისა მიქაელს, მისისა მეუღლესა მარიამს შეუნდვენ ღმერთმან“¹⁷. ამ გვარის წარმომადგენელი დღეს არც ლიგანის ხეობაში და არც სხვაგან არ დასტურდება. ანალოგიური ვითარება უნდა გვექონდეს კობალეთის, ჯინჭარაულის, ფანჩვეთის, წინკალაშვილების დასახლებული უბნების მაგალითზე, სადაც არც ერთი ის გვარი არ ცხოვრობს, რომელთა მიხედვითაც აღნიშნულმა სოფლებმა მიიღეს სახელწოდება.

ჩვენ მიერ გვართა სადაურობა-წარმომავლობაზე შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალებით სხვა ფაქტებიც დგინდება. ლიგანის მხარეში შემავალი დევსქელის ხეობაში მცხოვრები თავდგირიძეებისა და ხაბაზების წინაპრები ქედისა და ქობულეთის რაიონებიდან გადასულები არიან. ასევე, ქედის რაიონიდან ჩასახლებულან ბოლქვაძეები მურღულის ხეობის სოფ. ტრაპენში. გადმოცემით, კახეთიდან მოსულან სოფ. ჯვანაში მცხოვრები ოქრუაშვილები,

¹⁵ ტბეთის სულთა მატჩიანე, გვ. 134.

¹⁶ იქვე, გვ. 60.

¹⁷ იქვე, გვ. 18.

დეესქელის ხეობაში – როინიშვილები და სხვა. შუახევის რაიონიდან ჩასულები ჩანან მურღულის ხეობის სოფლებში დურჩასა და ოზმალი მიქელაძეების, ზოსიძეების გვარები. დეესქელის ხეობაში – ცეცხლაძეები და სხვა. მაჭახლის ხეობიდან გადასულთა ხარჯზე დასახლებულა ლიგანის ხეობის სოფელ ქლასკურის ერთ-ერთი უბანი ნინკალაშვილები და სოფელი აგარა.

ეთნოგრაფიული და მატრიანისეული მონაცემების შეჯერებით ირკვევა, რომ ლიგანის ხეობაში მოსულებად ითვლებიან შემდეგი გვარები: მორთულაძე, მალაყმაძე, ბასილაძე, კახიძე, ფუტყარაძე, ნასყიდაძე, სიხარულიძე, გოგიბერიძე, მუთიძე, ასანიძე და სხვა. მთხრობელთა გადმოცემით, მათი ნაწილი მუშაჯირთა შთამომავალია, ნაწილი ზედსიძეაა მოსული, ნაწილიც სხვა მიზეზით ჩამოსახლებულა. ჩამოთვლილი გვარების უმეტესობა მატრიანის სხვადასხვა ფენაშიც იხსენიება სადაურობის მითითების გარეშე.

საინტერესოა ნულუკიძისა და კვირიტიძის გვართა წარმომავლობა, რომლებიც წარჩინებულთა წრის წარმომადგენლებად ითვლებიან. მათი სადაურობის შესახებ სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. ერთნი თვლიან, რომ ისინი ტრაპიზონში გადახვენილ სოლომონ მეფის თანხმლები იყვნენ. მეფის გარდაცვალების შემდეგ ისინი უკან გამობრუნებულან, მაგრამ, როგორც რუსეთის ორიენტაციის მონინალმდეგების და სოლომონ მეფის კარზე დანიწაურებულები, იმერეთში ველარ დაბრუნდებოდნენ, რის გამოც თავდაპირველად მაჭახლის-პირში დასახლებულან. სხვათა გადმოცემით, ერთ-ერთ ნულუკიძეს იმერეთში დანაშაული ჩაუდენია, გადმოხვენილა და თავშესაფარი აქ უნახავს. ადრე ნულუკიძეებად იწოდებოდნენ სოფელ სინდიეთში მცხოვრები კვირიტიძეებიც. მაჭახლის ხეობის საპოლიციო უბნის უფროსი, აკაკი ნერეთლის უფროსი ძმა დავით ნერეთელი 1878 წლის გაზეთ „დროებაში“ მოიხსენიებს სული ბეგ კვირიტიძე-ნულუკიძეს (იმდროინდელ გაზეთებში იგი სული ბეგ მაჭახლეადაც იხსენიება), რომელიც სხვა გავლენიან პირებთან ერთად გულწრფელ ერთგულებას ეფიცებოდა ოსმალთა ბატონობისაგან აჭარის გასათავისუფლებლად ჩამოსულ გენერალ კ. კომაროვის არმიას. სული ბეგ

	ქართული გვარები	ოსმალური გაფორმება	თურქული სახელწოდება	საცხოვრებელი ადგილი (სოფელი, ქალაქი)
1.	ასანიძე	ასანოღლი	იელქენჯი	ხუბა
2.	ბედინაძე	-----	იავეზ	ბორჩხა
3.	გორაძე	ბეგინოღლი	ქესკინ	ბორჩხა
4.	გორგოშაძე	-----	ოზმან	ზემო მარადიდი
5.	გოგიბერიძე	სალიხოღლი	სალიხოღლი	ჯვანა
6.	გუნდაძე	-----	დალკოღლი	პეტრული
7.	ვასაძე	თორდოღლი	იაუზ	კორდეთი
8.	ვარშანიძე	მემიშოღლი	აიღინ	ბორჩხა
9.	ზაქარაძე	თოილოღლი	თოიალ	ტრაპენი
10.	ზოსიძე	შეიხოღლი	თაიმ	ოზმალი
11.	თავედგირიძე	სალიოღლი	ილმაზთურქ	დეესქელი
12.	თევთიძე	ჰაჯიოღლი	იავეზ	ბორჩხა
13.	თიკანაძე	ბაირამოღლი	ბარამა	ართეინი
14.	კახიძე	სელიმოღლი	ილდიზ	ბორჩხა
15.	კობორიძე	-----	გუნემ	ბუჯური
16.	კობალაძე	ქამილოღლი	აიღინ	ხუბა
17.	კუპრაძე	ქეშიმოღლი	ჯესურ	აგარა
18.	მალაყმაძე	გენჯალოღლი	გულბინ	ბორჩხა
19.	მელიქაძე	მელექოღლი	თურან	ქვემო ქურა
20.	მიქელაძე	ჰაჯიოღლი	ერგუნ	დურჩა
21.	მუთიძე	პეზიხოღლი	კარადენიზ	ართეინი
22.	ნაგერვაძე	დურსუნოღლი	გუნერ	ბორჩხა
23.	ნაკაიძე	ნავდაროღლი	გუნემ	მამანათი
24.	ნანულაძე	ყასიმოღლი	ოქდემირ	გურბინი
25.	ნასყიდაძე	შერიფოღლი	შიმშერ	ზემო ქურა
26.	როინიშვილი	როინოღლი	ათასოი	დეესქელი
27.	ოქრუაშვილი	ადილოღლი	აიღინ	ჯვანა

28.	ოქრუაშვილი	ალთუნოღლი	ალთუნ	ართვინი
29.	ფალიოშვილი	თანთანოღლი	ბაშქოი	ბაშქოი
30.	ფუტყარაძე	ბალჯოღლები	ბალჯი	თხილაზური
31.	ფუტყარაძე	თემელოღლი	ოზკეთ	ისკები
32.	ქავთარაძე	ქავთაროღლი	ოპრან	ისკები
33.	ქავთარაძე	ისმაილოღლი	ოზაიღინ	ბორჩხა
34.	ქოქოლაძე	ბურსალოღლი	ბურსალ	ბორჩა
35.	შუშაძე	პაჭიჭოღლი	არსლან	ბორჩხა
36.	ჩოლოყოშვილი	ჩოლაქოღლი	მერქეზოღლი	ბორჩხა
37.	ჩხაიძე	ოსმანოღლი	გალიფ	გველი
38.	ცეცხლაძე	რეჯეზოღლი	აიღინ	დეესქელი
39.	ციმნარიძე	ბეჭირბაიახტარიშვილი	შიმშეკ	ბორჩხა
40.	ძნელაძე	ბაიახტაროღლი	ქუჩუკ	სანათისი
41	ხაბაზი	ხაბაზოღლი	ოზთურქ	დეესქელი

1. ლიგანის ხეობა ყოველთვის აქტიურ როლს თამაშობდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსა და ჭოროხის აუზის სოციალურ-პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ამიტომაც უძველესი დროიდან იპყრობდა იგი ქართველ და უცხოელ მოგზაურ-მკვლევართა ყურადღებას. ლიგანი კლარჯეთის ნაწილად და ცალკედაც იხსენიებოდა. მურვან ყრუს ლაშქრობის დროს იგი ამაოხრებელი თარემის ასპარეზს წარმოადგენდა. გვიანფეოდალურ ხანაში სამცხე-საათაბაგოს შემადგენელი ნაწილია. ხეობაში ქრისტიანობის გავრცელება ანდრია პირველწოდებულის სახელს უკავშირდება.

2. ხეობა ქართულ წერილობით წყაროებში ჯერ ნიგალის, შემდეგ ლიგანის სახელწოდებით მოიხსენიება. ვახუშტისთანაც (XVIII ს.) ლიგანი გვხვდება. მოგვიანებით, თურქული წყაროების მიხედვით, ეს სახელწოდება ლივანად დამკვიდრდა. ასე იწოდება იგი თანამედროვე თურქულ ოფიციალურ დოკუმენტებშიც. ლივანა ართვინის ძველ სახელწოდებადაც მოჩანს.

3. ოსმალთა დაპყრობის შემდეგ ლივანა ცალკე სანჯაყად გამოცხადდა და ჩილდირის (ახალციხის) საფაშოში გაერთიანდა. XIX ს. აუკუნის 70-იან წწ. იგი ლაზისტანის საფაშოს მესამე საკაიმაკამო იყო და აერთიანებდა საკუთრივ ლივანასა და მაჭახლის ყაზებს, ანუ მაზრებს. რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წწ. ომის შედეგად ლიგანი, ისე როგორც მთელი ბათუმის ოლქი, საქართველოს დაუბრუნდა და მისი ზედა ნაწილი (ქ. ართვინი, ზედა მარადიდი, მურღული, ქლასკური, ხემა, დევსქელი და სხვა) ბათუმის ოლქში შემავალ ართვინის ოლქში მოექცა, ქვედა ნაწილი (კირნათი, კობალეთი, შუშანეთი, ოღლაური, ქვედა მარადიდი და სხვა) კი - ბათუმის ოლქში.

4. ლიგანის ხეობის ცხოვრებაზე მძიმე გავლენა იქონია 1918-1921 წწ. პოლიტიკურმა პროცესებმა. ყარსის ხელშეკრულების თანახმად, თურქებმა ხელახლა მოახერხეს ლიგანის ხეობის ზემო ნაწილის ხელში ჩაგდება. ქვედა ნაწილი საქართველოს საზღვრებში დარჩა და

ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით ბათუმის (ახლა ხელვაჩაურის) რაიონს მიეკუთვნა.

5. საქართველოს საზღვრებში დარჩენილი სოფლები საბჭოური ცხოვრების წესს ეზიარა, ხოლო ზემო ნანილის სოფლები, ისე როგორც ჭოროხის მხარის სხვა კუთხეები და ლაზეთი (სარფის ნანილის გარდა), დღემდე თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული. მიუხედავად ამისა, აქაურმა ქართველმა მოსახლეობამ ძირითადად შეინარჩუნა ქართული სალაპარაკო ენა, ზნე-ჩვეულებები, ქართული ცნობიერება. ლივანის ხეობა რჩება სამთამადნო წარმოების მთავარ კერად.

6. მეურნეობის ძირითად დარგებს წარმოადგენდა მინათმოქმედება და მესაქონლეობა, რომლებიც სიმბიოზური ფორმით ვითარდებოდა. მემინდვრეობაში ადრე წამყვანი ადგილი ეჭირა ფეტვის, ქერის, ჭვავის, ღომის, ხორბლის მოყვანას. XIX ს. მეორე ნახევრიდან გაბატონებული ჩანს სიმინდის კულტურა, რომელიც უკეთესად შეეგუა იქაურ კლიმატურ პირობებს.

სახნავ-სათესი მიწების ათვისება ხდებოდა როგორც ახოს ალებით, ასევე კორდი მიწების ხარჯზე. სავარგული მიწების უმეტესობა ფერდობებზეა განლაგებული, რაც მხარის ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებით აიხსნება. ამიტომაც, მიწების დიდი ნაწილი მხოლოდ პრიმიტიული (თოხით) მინათმოქმედების ხასიათს ატარებდა და კოლხური მთური ტიპისათვის დამახასიათებელ ნიშნებს შეიცავდა.

ხეობაში ხალხური ნიადაგმცოდნეობის მაღალი დონე დასტურდება. მოსახლეობა ნიადაგებს განასხვავებს მოსავლიანობის, ფერის, შედგენილობის, მცენარეული საფარისა და სხვა ნიშნების მიხედვით. სავარგული მიწები, რომლებიც სახლთან ახლოს მდებარეობდა, საქონლის ნაკელით ნოყიერდებოდა. მიწების ნაწილი კი ირწყვებოდა. განოყიერების მიზნით მდინარის შლამსაც იყენებდნენ.

დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ნიადაგის დაცვას ეროზიისაგან ხელოვნური ტერასების მოწყობის გზით. გავრცელებული იყო ხითა და ქვით შემოსილი ტერასები.

მდიდარი და მრავალფეროვანი იყო აგრეთვე სამინათმოქმედო იარაღები, რაც განპირობებული იყო ხეობის ბუნებრივ-სამეურნეო თავისებურებებით, ნიადაგის აღნაგობით. განსაკუთრებულ ადგილს იჭერს სხვადასხვა ფორმის თოხები, სახენელი და სალენი იარაღები. სახენელი იარაღების სახელწოდებებია საკუთრივ სახენელი, კაეური, არუნა, ჯილა, ხოლო სალენი და საცეხვი იარაღებიდან - კევრი, საძიგველი (საცეხველი). ეს იარაღები თავისი ფუნქციონალური და კონსტრუქციული თავისებურებებით მთელ რიგ მსგავსება-განსხვავებას ავლენს საქართველოს სხვა კუთხეთა შესაბამის სამინათმოქმედო იარაღებთან.

საუკუნეთა განმავლობაში ხეობის მოსახლეობამ გამოიმუშავა მემინდვრობასთან დაკავშირებული სხვადასხვა წეს-ჩვეულებები, მათში ასახულია პირველი თესლის გაღება (კანული), ბახურა, ქაშატობა, გარგნობა და სხვა, რომელთა შესრულება მიზნად ისახავდა ნათესების მოსავლიანობის დაცვასა და ბარაქიანობას.

7. ლიგანის ხეობის მოსახლეობის სამეურნეო ყოფაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა მევენახეობა-მელეინეობას. ამაზე წერილობით წყაროებთან ერთად მიუთითებს დღემდე შემორჩენილი მალღარი ვაზის ძველისძველი ჯიშები, მინაში ჩაფლული სხვადასხვა ტევადობის ჭურები, მარან-სანახლები. ხეობაში ღია ტიპის მარნები უნდა არსებულიყო. ოსმალთა ბატონობის პერიოდში მევენახეობა-მელეინეობამ დაცემა განიცადა, გადაშენდა ვაზის საღვინე ჯიშები. ჯერ შეიზღუდა, ხოლო შემდეგ თანდათანობით აიკრძალა ღვინის დაყენება და მოხმარება. მიუხედავად ამისა, მევენახეობამ მაინც შეინარჩუნა თავისი სახე. ყურძნის წვენისაგან სხვადასხვა პროდუქტი მზადდებოდა.

8. უძველესი დროიდან სოფლის მეურნეობის დანიანურებულ დარგს წარმოადგენდა მეხილეობა. ლიგანის ხეობაში თითქმის ყოველნაირი ხეხილი ხარობდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩეოდა მურღულისა და დევსქელის ხეობების სოფლები. ხეხილის ნაყოფს სამეურნეო ყოფაში მრავალმხრივი გამოყენება ჰქონდა. ვაშლისა და თუთისაგან მზადდებოდა საუკეთესო ბექმეზი, რომელსაც

ყოველდღიურ კერძებს შორის ერთ-ერთი საპატიო ადგილი ეჭირა. ხეობა ზეთისხილის მოყვანითაც გამოირჩეოდა. იგი გასაყიდადაც გაჰქონდათ.

9. მეურნეობის მეორე ძირითად დარგს წარმოადგენდა მესაქონლეობა. უმთავრესად მისდევდნენ პატარა ადგილობრივი ჯიშის მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის მოშენებას. დიდი ყურადღება ექცეოდა გამწვევ ძალას. წვრილფეხა (თხა, ცხვარი) საქონლის მოშენება დამხმარე მნიშვნელობას იძენდა.

10. ხეობაში ხელსაყრელი სამეურნეო გეოგრაფიული პირობები არსებობდა მეფუტკრეობის განვითარებისათვის. საქართველოს სხვა კუთხეების მსგავსად, აქაც მეფუტკრეობის სამი ფორმა არსებობდა: ტყიური მეფუტკრეობა, ნახევრად შინაური და შინაური მეფუტკრეობა. მეფუტკრეობის პროდუქტებს მრავალფეროვანი გამოყენება ჰქონდა. მისი ნაწილი სამკურნალო დანიშნულებითაც გამოიყენებოდა. თაფლი და სანთელი სავაჭრო საგანსაც შეადგენდა.

11. ლიგანის ხეობაში ისტორიულად ხელოსნობის თითქმის ყველა დარგი იყო განვითარებული. ეს დარგებია: ქვისა და ხის დამუშავება, მჭედლობა, კერამიკული ნაწარმის დამზადება, ფეიქრობა. მისდევდნენ ცეცხლსასროლი და ცივი საბრძოლო იარაღების დამზადებას, კირის გამოწვას.

12. მოსახლეობის ერთ-ერთ უმთავრეს საქმიანობასა და შემოსავლის წყაროს შეადგენდა ნავმშენებლობა და ნაოსნობა. ნავმშენებლობის ძირითადი ცენტრები არსებობდა ქვედა მარადიდში, ბორჩხაში, ხებაში. აქ მხოლოდ გრძელი, ბრტყელძირიანი ნავეები მზადდებოდა, რომლებიც ძირითად სამდინარო ტრანსპორტს წარმოადგენდა. ნავეები გამოყენებული იყო როგორც ტვირთის საზიდავეად, ასევე სამგზავროდ. მთავარ ნავსაშენ კერას მთელ ჭოროხის ხეობაში ლიგანის ხეობა ითვლებოდა.

13. ფეოდალურ ხანაში, ოსმალთა ბატონობამდე, ლიგანის ხეობა ჭოროხის ხეობისა და საერთოდ, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს კულტურულად დანიშნულებული რეგიონი იყო. ამის დასტურია მრავლად არსებული საფორტიფიკაციო ნაგებობანი (ციხე-

სიმაგრეები, ქვის თალიანი ხიდები და სხვა), რომლებიც ყურადღებას იქცევს ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და არქიტექტურის შესწავლის თვალსაზრისითაც.

14. ხეობაში გავრცელებული ტიპური საცხოვრებელი ნაგებობანი ძირითადად ორსართულიანია ოთხფერდა სახურავით. სახურავად ძველ საცხოვრებელ სახლებზე ლარიანი კრამიტია გამოყენებული. მისი პირველი სართული საქონლის სადგომს წარმოადგენდა, მეორე – საკუთრივ საცხოვრებელს, რომელიც ცალკე სასტუმრო ოთახსაც მიითვლიდა. სახლები ხისა და აგურისაგან შენდებოდა. ართვინში, ბორჩხასა და მარადიდში ლაზური ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანიც გვხვდება. თანამედროვე სახლები ართვინსა და ბორჩხაში ქვისა და აგურისაგან შენდება.

15. ხეობის მთაგორიანობისა და ტოპოგრაფიული თავისებურების გამო დასახლებული პუნქტები გაშენებულია ხეობების გასწვრივ ბუნებრივი თუ ხელოვნური გზით წარმოქმნილ ტერასებზე და ჯგუფურადაა გაფანტული. სოფლები შედგება მეჭლებისაგან, ანუ უბნებისაგან, რომლებიც დასახლებულ პუნქტებს წარმოადგენენ და სოფლის შიგნით სხვადასხვა სიმაღლეზეა გაშენებული. ცენტრალური ადგილებისათვის დამახასიათებელია ქალაქური დასახლებანი მოკლე და ვიწრო ქუჩებით (ქ. ართვინი, მურლული, ისკები, ბორჩხა), რომლებიც გამოირჩევიან დასახლების მაღალი სიმჭიდროვით. ხოლო მრავალსართულიანი სახლები შეჯგუფულადაა გაფანტული.

16. უცხოური ცხოვრების წესის მიუხედავად, ლიგანის ხეობის ქართველმა მოსახლეობამ ძირითადად შეინარჩუნა ტანსაცმლისა და ჩაცმულობის ტრადიციული სახეები. მამაკაცის ტანსაცმლის კომპლექსში შედიოდა ზუბუნი, ჩოხა-შალი, ბაშლული, ანუ ყაბალახი, იელელი-იელეგი, ანუ ყილეტი. მას იცვამდნენ ქალებიც. მამაკაცის ჩაცმულობა ბუნებრივ-გეოგრაფიულ და კლიმატურ პირობებთან კარგად იყო შეგუებული. ქართველი ქალის ტანსაცმლის ძირითად ელემენტს წარმოადგენდა პერანგი, ფორკა ანუ კაბა, ხირხა, თორი, ანუ სარტყელი, ფეშტემალი, ანუ წინსაფარი. თავსაკრავად იყენებდნენ დოლბანდს, ლეჩაქსა და იაზმას (მანდილი).

17. ხეობაში ძირითადად ასევე დღემდე შემოინახა თავი ქართულმა ეროვნულმა კულინარიამ. მხოლოდ ზოგიერთი მათგანი მიეცა დავინყებას. მათი ადგილი კი უცხოურმა კერძებმა დაიკავა. ხალხური სამზარეულო უმთავრესად ხორცის, რძისა და მცენარეული პროდუქტებისაგან დამზადებულ კერძებს შეიცავს.

18. ხალხურ დღესასწაულებს შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს შუამთობას, კავკასორსა და მემხლიანობას. შუამთობა ძირითადად მესაქონლეობასთან დაკავშირებული დღესასწაულია და ალპური საძოვრების ზონაში ტარდება. მემხლიანობა შემგროვებლურ მეურნეობას უკავშირდება და მიზნად ისახავდა მოსახლეობის ორგანიზებულად სვლას მთაში საკვები მცენარეულის შეგროვების მიზნით. კავკასორი, რომელიც კავკასორის მთაზე დღესაც იმართება, ბულა ხარების შეჯიბრს ეძღვნება. მასში მთელი ართვინის ვილაიეთის მოსახლეობა მონაწილეობს. სამივე დღესასწაულს მრავალმხრივი გართობა-სანახაობითი მხარეები გააჩნია. შუამთობა და მემხლიანობა რელიგიურ რიტუალებსაც შეიცავდა.

19. ხალხურ გართობა-სანახაობებს შორის საყურადღებოა ქურთობა და ფატმა, რომლებიც ძირითადად ერთი შინაარსის მატარებელია. ისინი ქართული ხალხური თეატრალური წარმოდგენების ერთ-ერთ არქაულ ფორმას განეკუთვნება და შეილიერებანაყოფიერების კულტანაა დაკავშირებული.

20. ლიგანის ხეობა საინტერესო სურათს იძლევა გვარ-სახელების შესწავლის თვალსაზრისით, სიძველითა და სიმრავლით. გვარ-სახელთა ერთი ნაწილი დღესაც ისე ინოდება, როგორც XII-XVII საუკუნეებში იყო (კახაბერიძე, ლასტაკანიძე, შუშანიძე, გორგოშაძე, ბედინაძე, ფოთელიძე და სხვა). ძირითად, ადგილობრივ გვარებთან ერთად ხეობაში სხვადასხვა დროს სხვადასხვა კუთხიდან (აჭარა, ლაზეთი) შემოხიზნული გვარებიც გვხვდება.

ართვინის ვილაიეთის მოსახლეობა და ფართობი ცალკეული რაიონების მიხედვით

=	რაიონი	მოსახლეობა			ფართობი
		ქალაქში	სოფელში	მთლიანად	კვ. კმ
1	ართვინი	20306	12877	33183	1052 კვ. კმ
2	არტანუჯი	5052	12730	17782	969 კვ. კმ
3	არხაეი	10048	8303	18351	314 კვ. კმ
4	ბორჩხა	6102	24227	30329	762 კვ. კმ
5	ხოფა	11507	19355	30862	289 კვ. კმ
6	მურლული	4278	7673	11951	406 კვ. კმ
7	შავეთი	4850	28465	33315	317 კვ. კმ
8	იუსუფელი	3954	33106	37060	327 კვ. კმ
	საერთო რაოდენობა	66097	14736	212833	4436 კვ. კმ

ართვინის ვილაიეთში შემავალი ლიგანის ხეობის რაიონების მოსახლეობა 1980-1990 წლებში

=	წლები	რაიონები	მოსახლეობა	მთლიანად
1	1980	ართვინი	29964	73565
		ბორჩხა	43601	
2	1985	ართვინი	32422	77864
		ბორჩხა	45442	
3	1990	ართვინი	33183	75463
		ბორჩხა	30329	
		მურლული	11951	

შენიშვნა: თურქული ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით 1987 წლამდე მურლულის ხეობა ბორჩხის რაიონში შედიოდა. შემდეგ იგი გამოეყო ბორჩხას და დამოუკიდებელი რაიონის სტატუსი მიიღო.

მურლულის რაიონის მოსახლეობა ქალაქ მურლულისა და სოფლების მიხედვით 1997 წელს

	ქალაქისა და სოფლის სახელწოდება		მოსახლეობის რაოდენობა (სულადობა)	მთლიანად
	ქართული	თურქული		
1	ქ. მურლული	Murğuli	4766	9378
2	ბუჯური	Akantaş	276	
3	ადურჩა-დურჩა	ArdiGli	91	
4	ისკები	Damar	2972	
5	ერეგუნა	Erenköy	229	
6	კაბარჯეთი	Kabaca	113	
7	კევრი	Korucular	296	
8	ქურა	Küre	272	
9	ოზმალი	özmal	231	
10	გურბინი-ბაგა	Petek	132	

შემოკლებანი

ბსკი – ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი.
ენიმკის მოამბე – ენის ისტორიისა და მატერიალური კულტურის
ინსტიტუტის მოამბე.

მსე – მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის.

თსუ – თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.

ЗКОИРГО – Записки Кавказского Отдела Императорского
Русского Географического Общества.

ИГАИМК – Известия Государственной Академии Истории
Материальной Культуры.

ИКОИРГО – Известия Кавказского Отдела Императорского
Русского Географического Общества.

ССВВНК – Сборник сведений по винограду и виноделию
на Кавказе.

ТКОСХ – Труды Кавказского общества сельского хозяйства.

РС – Русские субтропики.

LIGANI VALLEY

SUMMARY

Ligani is situated on both banks of the river Chorokhi, in its lower reaches. It is part of the Chorokhi area, where copper-bronze and iron metallurgy and the early Georgian state system and culture were founded. From ancient times the region represented one of the main crossroads in the relations between European and Asian civilizations. The road running through this valley linked the separate parts of historical Tao-Klarjeti with Adjara, the Black Sea coast and other regions of the Colchian world.

Owing to historical vicissitudes, the Ligani valley today is divided into two parts. The upper part, including the villages of Upper Maradidi, Kheba, Klaskuri, towns of Borchkha, Artvin and its environs, have been within the boundaries of the Republic of Turkey since 1921, and according to the administrative-territorial division now belong to the Artvin Vilayet. The other part of the valley with the villages of Lower Maradidi, Oglauri, Kirnati, Kobaleti, Shushaneti, Gvara, Machakhlispiri, Mirveti is within Khelvachauri district, Georgia.

With the example of the Ligani valley the scientific world gets acquainted with the data expressing the style of farming life, material and spiritual culture of the foreign part of the valley, as well as the first and second names of people, the names of localities that, despite the

foreign pressure of Ottoman rule, have preserved their original (Georgian) toponyms. Many old Georgian traditions, customs, holidays, with their terminology preserving archaic elements, and several hitherto less known or thoroughly unknown monuments of Georgian material culture have been recorded there.

Ligani is not the original name of the valley. According to the written and historical data, "Ligani" is mentioned under different names: Nigali, Ligani, Divana, Livana. The former two are mentioned in Georgian sources; the latter two – in Turkish sources. Livana must have been the original name of Artvin.

The Ottoman policy of conquest particularly intensified from the beginning of the 16th century. According to historical data, the population of Murguli, Maradidi and Ligani valley, took an active part in the struggle against the invaders.

Interesting material about the invasion of the Ligani valley is preserved in the work of the Turkish historian of the 17th century Ibrahim Petchev, who describes the holy campaign of 1549 organized by Ahmed Pasha, the second vizier. Along with other areas of the Chorokhi basin, the Ligani valley was conquered during the invasion. The conquered territories, such as Tortumi, Talkhisi, Akhchakala, Livana were declared a separate *sanjaq* and were presented to one of the emirs.

According to Evliya Chelebi, among the thirteen *sanjaqs* forming the Childir Vilayet, two were in Ligani: One of them was Livana, and the other – Small Livana. It seems that rather small territorial units were declared *sanjaqs*.

The population of the valley, along with the population of other parts of Georgia, offered active resistance to the spread of Islam. Particularly the inhabitants of Murguli, Devskeli, and Maradidi distinguished themselves. They secretly implemented Christian rites up to 1840. They prayed at the ruins of Georgian churches, also in their families, woods, and caves.

Part of the Georgian population embraced Catholicism in order to avoid Islamization; in this way they tried to preserve the Georgian nationality and their old faith.

Later the conquered territories were united by the Ottomans into the Lazistan pashalik, the center of which was Batumi. The pashalik was divided into three provinces or *kaikams*, Livana being the third of them. It consisted of Machakheli and Livana districts, which, in turn, were divided into *nahies* (communes). Machakheli and Livana were called nahies and they were ruled by *mudiris*.

The Ligani valley, as well as other Georgian districts, were returned to Georgia as the result of the 1877-1878 Russo-Turkish War. Besides the Ligani valley, the whole Chorokhi valley, Adjara, and part of Lazeti were also returned to Georgia. Later they were joined to Batumi Region as Batumi and Artvin districts. After the abolishment of Batumi Region, one of its parts, with the villages, Klaskuri, Maradidi, Beglevani, Borchkha, Devskeli rural communes were referred to Batumi district, and the other part – Kartla, Khatili, Svetibari, Khodi, Dzansuli rural communes were united in Artvin district.

The Ligani valley and other districts suffered great hardships as the result of resettlement, owing to the Muhajir movement. Unfortunately,

there are no exact data on the real number of resettlers. However, it is obvious that the scale and process of resettlement were substantial.

In 1879 a great part of the population resettled in the Murguli valley. Resettlement constantly increased in the 1890s. In 1892 more than 1000 families from 46 villages of Ligani valley left their homes. The conditions of resettlers were very hard. A great number of people perished. The life conditions were also very hard. So, part of the resettlers returned.

Russian administrative organs did not care for the process of resettlement, but there were some people who resisted the process of resettling of the population. One of them was Ahmed Khalvashi, the governor of Maradidi; also Genj-Agha Bolkvadze, ruler of the village of Dampali. That is why, they had a lot of enemies.

Great attention was paid to mining and study of natural resources, particularly copper mines in the village of Dzasuli in Murguli valley. According to A. Tsuladze, "it was the subject of special attention in the whole Caucasus". Ore mining production was based here. Originally there were no copper processing mills. So, the mined raw material was transported to the village of Erge over land and the Chorokhi River, where a copper processing mill functioned. Later, metal processing mills were built near the mines in Dzansuli and Kwartskhana. According to A. Tsuladze, copper from Dzansuli was delivered to the famous Putilov works in Russia. Part of the Ligani valley population was employed in ore mining. Also comers from Adjara, Shavsheti, Lazeti worked here.

In the 1880s the cultural-educational processes started to revive too. The development of teaching to read and write in the Georgian language

became essential. A. Khalvashi , I. Jaiani, Z. Chichinadze and others took an active part in this. Z. Chichinadze walked through the Ligani valley villages and established a strong base for the Georgian educational processes. He hoped that the establishment of Georgian schools would support the cultural life in the area. The first Georgian school was opened in Maradidi in 1884 by the effort of Ahmed Khalvashi. That was the first primary school where the Russian language, together with Georgian, was taught; unfortunately this school was soon closed.

World War I seriously harmed the Ligani valley, as well as the whole Chorokhi valley. The political result was also very hard. According to the 1921 Treaty of Kars the upper part of the Ligani valley (Beglevani, Chkhali, Murguli, Devskeli, Klaskuri, Kheba, Upper Maradidi and other villages) together with Ardagan and other areas was transferred to Turkey; and the lower part (Kirnati, Lower Maradidi, Machakhlispiri, Mirveti) remained in the Georgian boundaries, and according to the modern territorial-administrative division it comes under Khelvachauri district.

Subsequently, different social-political processes developed in the parted valley. The villages, within the Georgian boundaries, took the road of Sovietization, while the upper part came under the government of the Turkish Republic. In 1924, after the new administrative divisions, the Chorokhi Vilayet was established, the center of which was Artvin. In 1956 it was called the Artvin Vilayet.

The larger part of the population have preserved the Georgian language, habits, traditions and Georgian mentality. The native

population of Chkhali and Beglevani mainly speak Laz, though their considerable part knows the Georgian language too. The Georgian language is best preserved among the inhabitants of the town of Borchkha and the villages of Devskeli, in Murguli valley, also in Klaskuri, Upper Maradidi, Kheba and other villages.

Georgians, temporarily visiting the Turkish part of the Ligani valley, their relation with the local Georgian population, also the satellite Georgian TV programmes supported the development of spoken Georgian and revival of love for their motherland, which was nearly forgotten because of historical vicissitudes.

Today the valley is still the centre of ore mining industry, and the village of Dzansuli is particularly notable. A modern mill has been functioning here since 1972, and 900 people are employed. The mill processes 280 tons of copper ore per month.

The Ligani valley is the area where farming originated in ancient times and developed in specific natural-economic conditions. Vakhushti Batonishvili was the first who paid attention to the farming system of the valley, which was greatly affected by the vertical zoning. This factor played an important role in the formation of mountainous life-style. This peculiarity mostly was noted in field farming that developed symbiotically together with cattle breeding.

Of the grain crops wheat, oat, rye were sowed, which was gradually discontinued in the second half of the 19th century after maize was established as a one-crop system. There were different varieties of wheat, such as: "dika puri", "doli puri", "doli", "khasi puri", "inklizi puri", "ziraati" and others.

The most widely grown maize varieties were: "jariela", "shvidkvira", "armashvela", "parakhela", "kirmiza", "batomura", "bandura", "bursela", "maradiduli", "chkhaluri", and others. Some of the varieties of maize were brought from foreign lands, as is evident from their names.

The old customs connected with field-crop cultivation and agriculture as a whole have been preserved to the present day. They are: kanokhi/kanukhi, bakhura, lazaroba, kashatoba, gargnoba and others. They were performed in order to protect the crops and to ensure fertile harvest.

According to the historical written sources and the remains of material culture, the Ligani valley viticulture and wine-making were successfully developed. Stone wine-presses, buried wine jars (*churi*) of different sizes, diverse varieties of vine, and others must have been widespread there. It is clear that high-stem viticulture dominated. According to ethnographic data, the following species are attested: *chkhaveri*, *kolosha*, *mekrenchkhi*, *livanuri*, *shavshuri*, *meliskuda*, *orjokhuli*, *singoturi*, *istambulai*, *kharitvala*, *chichimeri*, *chitaqurdzena*, *jineshi*, *butko*, *at-meme* or *tskhenisdzudzu*, *tetra*, *saperavi*, *dedaberai*, *usaxelo*, and others. In recent times in the villages of Kirnati, Kveda Maradidi, Mirveti the vine varieties of *isabela* (*adesa*), *kachichi*, *cheishvili*, *aligote* and others have been introduced. They are characterized by hardiness and high crop field have survived; this is the reason of their advantage. This to the extinction of the local species, though some old vines have survived.

During the period of Ottoman domination viticulture and wine-making were reduced, but not thoroughly extinguished. While wine-making and consumption were forbidden, part of the population followed Christianity and wine-making was carried on clandestinely.

Different kinds of fungus diseases caused damage to viticulture. Methods against these diseases were not known to the population.

Part of grapes were used to make different kinds of products, but part was exported to Poti, Akhaltsikhe, and Ardagani. Grapes were in great demand in Artanuji, where they were used to make wine.

Ligani was famous for fruit cultivation as well. According to the evidence of Vakhushti in the 18th century, citrus, lemon, turinji, olive, pomegranate, fig were cultivated in Ligani valley. G. Kazbegi was astonished at the fruit-fertility of this place. He wrote: "Plants are very few here, but in those places where there is very little soil among stones you can see grapes, pomegranates, almonds, persimmons, olives, figs and other varieties of fruit trees. Abundance in fruit is wonderful, I became sure that the fame of Ligani was well-deserved."

Fruit-growing was the main farming activity in all villages, especially in Artvin, nearby villages and Murguli valley. Special attention was paid to olive growing. Olive was the main product of export. It was exported to France, besides Tbilisi and Akhaltsikhe.

Traditionally fruit was used to make different kinds of products. A specific juice and main food product "bekmezi" was made from pear, apple, plum, persimmon and mulberry.

Natural-geographical conditions, rich in alpine pastures, created convenient conditions for the development of cattle-breeding, in

conjunction with farming. It was more developed in Murguli, Devskeli and partly in Borchkha district. In the Chorokhi valley (villages of Mirveti, Lower and Upper Maradidi, and Borchkha) cattle-breeding was followed less because of lack of forage reserves.

Cattle and sheep and goat of local breed are small-sized and well-adapted to the local conditions. The milch breeds as well as draft animals were given attention. In Ligani the ox had another function besides its draught function. It was used for entertainment, known as a "bull fight".

According to written sources and the materials gathered by the author, the villages of Devskeli, Murguli and Beglevani valleys were famous for bee-keeping. Wild, semi-domestic and domestic types of bee-keeping were developed here. Developed here were the processes of domestication of wild bees, making bee-hives, taking care of the bees, as well as extracting honey and the process of making other kinds of honey products.

In Ligani valley almost all types of handicrafts developed from ancient times. They were: blacksmith's work, wood and stone working, ceramics, weaving. Lime calcining, soap making were also the main activities here. The valley was also the place of bronze and copper metallurgy, forming the base for the development of the blacksmith's craft, which was popular in the following villages: Lower and Upper Kura, Devskeli and others. Along with farming tools fire-arms and cold-arms were made in the valley.

Stone and wood working, stone carving were promoted, as attested by the churches and monasteries, castles, bridges with stone arches,

millstone etc. The villages Kartla and Tanzoti are famous for millstone making. In the past the Chorokhi area, the sea coast and mountain villages were provided with millstones made here. The craftsmen from Ligani were famous for wood turning and carpentry. The high level of carpentry was conditioned by the abundance of best wood material. Masters from Lower Maradidi and Kirnati were distinguished for making cradles. This activity is still being followed. The ethnographic materials gathered by the author and the written sources of the 19th century show that Ligani valley was famous for crockery making. The village of Borchkha was one of the places in south-western Georgia where different items of pottery were made (pitchers, pots, jugs, bowls, saucers, bricks, water-tubes, tubs, fluted tiles etc.). The items were exported to Chorokhi area, Adjaristsqali and Machakhela valley, as well as to Batumi, Kobuleti and other districts.

Fluted tiles and bricks were in great demand. Local tiles were given preference to tiles imported from Marseilles, France.

Knitting and weaving are also widespread in all villages of the valley to the present day; spinning and knitting developed on the basis of the local raw material. This was largely women's work. Knowing how to knit and embroider was necessary for fiancées. This was given special attention when choosing a bride.

The region was the main river navigation centre in Western Georgia. The central waterway was the Chorokhi, linking the districts of the Chorokhi region with Batumi and Black Sea coastal area.

Boat-building and river navigation were the main sources of income for a number of villages of Ligani valley, including the inhabitants of Borchkha.

There were three centres of boat-building (Borchkha, Maradidi and Kheba). Kveda Maradidi was an exception. The inhabitants of Kirnati, Oglavi and other villages were considered to be the best boaters.

For the specificity of the river Chorokhi the boats here had flat and long bottoms with the front and lower parts bent and sharp. The price of a boat was determined by its size and carrying capacity.

In the second half of the 19th century 150-200 boats plied the Chorokhi. In good weather boating was conducted from Artvin to Batumi. It took 8-10 or 15 hours to cover this distance. But against the current boating took 2-3 days. In winter it took 6-7 or 8 days. Boats were hauled with special ropes.

Navigating on the Chorokhi river played an important role in connecting historical Tao-Klarjeti and the Black Sea coast old provinces, including the development of trade and barter between them. Thus, the Chorokhi was the main water course by which local industrial and agricultural products from Karsa, Artaani, Shavsheti-Imerkhevi and Artvin villages were transported for sale to foreign markets as well.

The building of automobile roads at the beginning of the 20th century, and the situation obtaining after World War I led to a reduction of river navigation.

Navigation from Artvin to Maradidi was finally discontinued in 1921, when the Turkish-Georgian State border was set between Lower and Upper Maradidi.

The Ligani valley is distinguished for its great number of cultural monuments in the Chorokhi area as well as in south-west Georgia. The castles, old churches, monasteries, stone arched bridges and other monuments are proof of this. Hitherto these monuments have not been studied adequately.

First to be noted are the fortresses, of which Gvara, Artvin, Borchkha and Murguli stand out. The church of Petrule, cared for by Ahmed Khalvashi, a person of Georgian orientation and the ruler of Maradidi, is still preserved. There were big churches in Bagini, Nigia, Kordeti, Tkhilazuri, Shushaneti and other places as well. Their existence is proved by the folk tradition and partly by their ruins.

There are 18 old stone arched bridges in Ligani valley. Of these note should be made of Banakna, Sanatisi, Tanakhro, Mere, Khatila, Gevla, Murguli, Mamanati, Duzkoi, Upper and Lower Klaskuri, Beglevani, Mirveti bridges. The Banakna and Mamanati bridges are exceptionally large. According to the author's description, their building technology and architectural style are the same. They are built with hewn and cobble stones.

Typical living and farming buildings in Ligani valley are of two types: two-storeyed Adjarian house and Laz house. Adjarian houses are two-storeyed buildings. There is a place for cattle downstairs, and living quarter upstairs. The Laz house is also a two-storeyed building with gable or four-slope roof. The fluted tiles made in Borchkha were used for roofing.

In the alpine pastures mainly shelterlike buildings are used. They have similar interior and facilities with the same functional usage as shelters found in the Adjarian alpine zone.

The cities and villages are mainly built along the valley on natural or artificial terraces, forming scattered groups of settlements, due to the topographic peculiarities of the valley. This specificity of settlement is well exemplified by the town of Artvin, which is situated on the left bank of the Chorokhi river, constituting an amphitheatre type settlement.

The following illustrate terraced types of villages on mountain slopes: Shuakhevi, Bagini, Sanatisi and Devskeli itself in the Devskeli valley; and Iskebi, Kaparjeti, Kordeti, Ozmali, Klaskuri, Kheba and others in Murguli valley.

The population is heterogeneous here. Alongside Georgians, Armenians, Greeks, Kurds and Turks and people of other nationalities live here. They live mostly in urban type areas, while Georgians live mainly in rural areas.

The villages are largely homogeneous, which is reflected in their names (Shushaneti, Kobaleti etc.). Originally, these villages are supposed to have been inhabited only by Kobaladzes and Shushanidzes.

Men's clothes were convenient and neat. They were well adapted to the local climate. The main elements of men's clothes were: woolen chokha, zubuni, yelegi, bashluk-hood, and different kinds of knitted socks. Women wore dresses, shirt, khirkha, tori or belt, peshtemali or apron, etc.

Georgian cuisine mainly consisted of dishes made with meat, milk, vegetable and fish. Butter, cheese, curds, kefir, kuruti and others were

made from milk. Other milk products were favoured too: sour cream, dzitsorva, rdzipia, borani, kalajo, doshorva, sutli or porridge with milk and rice, sinori, chimuri (the mixture of butter and hot chadi or maize bread).

Ashura and korkoti were considered to be dishes for ritual events. Vegetable dishes also took an important place in the food products.

Ligani valley was famous for folk traditional celebrations as Shuamtoba, Memkhlianoba, Kavkasori.

Shuamtoba is an annual festival connected with alpine economy, especially cattle-breeding. It lasted for a week in the past. Along with its entertaining character, Shuamtoba was a religious ritual as well. Its archaic forms, directly connected with religious-magic notions of water are still preserved. Shuamtoba is a Georgian calendar cycle celebration, the basis of which was the interest in the development of cattle-breeding and farming. In spite of the influence of Islam, Shuamtoba has retained its original essence and significance with the population of Ligani valley and the whole Chorokhi valley.

Kavkasori is an annual festival in Artvin vilayet. "Bull fighting" is the main point of it. It is an old entertaining show. It belongs to spring folk festivals, resembling the corrida.

"Kurtoba" and "Patma" have special entertaining characters, being different names of the same events. They are the oldest forms of folk performance and their origin must be sought in pagan religion.

"Kurtoba" and "Patma" were held during the celebration of "Shuamtoba", on wedding days and during work on the farm performed by neighbours come to help. The rituals attending "Kurtoba-Patma"

entertaining events are supposed to be close to productivity and fertility. It should be noted that the Georgians, being subjected to a foreign regime for centuries, celebrated the mentioned holidays in the Georgian language, which played a major role in protecting and preserving the Georgian traditions and language in the Ligani valley.

The oldest Georgian surnames have been studied in this work according to the written sources and ethnographic data. These surnames occur in the Ligani valley, and the majority of them (Shushanidze, Kakhberidze, Lastakanidze, Potelidze, Nakashidze and others) are still the same as they were in "Tbetis Sulta Matiane" (12th-18th centuries). The chronicle shows that there were surnames with the "dze" suffix, as well as with "ant, ent, ur, ul" suffixes. Sometimes the same surname has several different endings. The origin of surnames and their links with localities have been proved. The surname of "Shushanidze" must have originated from the name of one of the quarters of Kirnati village – Shushaneti, which may have been mentioned as a separate village.

The surnames Mortuladze, Malakmadze, Basiladze, Kakhidze, Putkaradze, Nasqidadze, Sikharulidze, Gogiberidze, Mutidze, Asanidze and others are considered to be surnames of resettlers in the Ligani valley. These names are mentioned in the chronicle without indicating their descent.

Along with Georgian names, surnames of foreign ethnic origin (Circassian, Armenian, Greek) occurred in the valley in different times. They ended in "shvili", being characteristic of Georgian surnames. The surname "Cherkezishvili", representatives of which live in Lower

Maradidi, belongs to this group. They must be the descendants of North Caucasian resettlers.

Thus, the results of historical-ethnographic investigations of the Ligani valley enrich the scientific study of the living culture of the Georgian population in the Ligani valley, particularly of the Georgian population within Turkey. Historical-ethnographic investigation of the Georgian population in the Ligani valley and in Turkey is an urgent task.

ЛИГАНСКОЕ УЩЕЛЬЕ

РЕЗЮМЕ

Лигани расположен на обеих сторонах нижнего течения реки Чорохи. Лигани является частью Чорохского края, где были заложены основы медно-бронзовой и железной металлургии, грузинской феодальной государственности и культуры. Лигани с древнейших времен представлял собой один из главных перекрестков во взаимоотношениях европейской и азиатской цивилизаций. Проходящая через ущелье дорога связывала отдельные уголки исторического Тао-Кларджети с Аджарией, с побережьем, с колхским миром и с другими районами исторической Колхиды.

Из-за исторических коллизий Лиганское ущелье сегодня поделена на две части. Его верхняя часть с селами Зеда Марадиди, Хеба, Класкури, городами Борчха, Артвин с их окрестностями с 1921 года находятся в границах Турецкой республики и по сегодняшнему административно-территориальному делению принадлежат районам Артвинского вилайета – Артвин, Борчха, Мургули. Другая часть ущелья с деревнями Кведа Марадиди, Оглаури, Кирнати, Кобалети, Шушанети, Гвара, Мачахлиспири, Мирвети находятся в составе Грузии и относятся к Хелвачаурскому району.

Монографическое и исторически целостностное исследование историко-этнологических проблем разделенного на две части Лиганского ущелья, проведено на основе древних грузинских и

зарубежных источников, соответствующих литературных данных, и, в первую очередь, на основе добытых автором в 1998-2000 годах полевых, исторических и этнологических материалов. В работе изучены хозяйственный быт ущелья (виноградарство-виноделие, животноводство, пчеловодство, полеводство, фруктоводство), ремесло и домашний промысел (кузнечество, обработка камня и дерева, каюкостроение, керамическое производство, ткачество), материальная культура (памятники истории и культуры, жилые и хозяйственные постройки, формы поселения, одежда, народная кулинария), духовная культура (народные праздники, развлечения – игры) и другие аспекты бытовой культуры.

Соответственно, в работе показан вклад населения ущелья в социально-экономическую жизнь Чорохского края и в целом Юго-Западной Грузии.

На примере ущелья в научный оборот впервые входят этнографические (этнологические) сведения отражающие хозяйственный быт, материальную и духовную культуру его зарубежной части, а также имена и фамилии, названия мест, которые, несмотря на давление османского правления, сохранили свои первичные (грузинские) названия. Было зафиксировано множество таких древних грузинских традиций, обычаев, праздников с их терминологией, в которых сохранены грузинские архаичные элементы. Зафиксировано несколько памятников материальной культуры, которые до сегодняшнего дня были малоизвестны, или не были известны вообще.

Касательно письменных источников и сведений исторической литературы о Лиганском ущелье следует отметить, что одно из древнейших сведений об ущелье содержится в «Картлис цховреба». По свидетельству Леонтия Мровели распространение в ущелье

христианства связывается с именем Андрея Первозванного. В «Картлис цховреба» говорится о том, что Андрей Первозванный довольно долгое время находился на данной территории.

Интересные сведения об ущелье содержатся в грузинском рукописном памятнике XII-XVII веков – «Тбетис султа матиане». Здесь встречается много таких фамилий, часть которых до сих пор фиксируется в деревнях исследуемого ущелья (Кахаберидзе, Шушанидзе, Потелидзе, Цителадзе, Ластаканидзе, Горгошадзе, Бединадзе, Чанидзе и др). В памятнике содержатся названия таких мест, которые до сих пор сохранились в первоизданном виде в ущелье (Кирнати в форме Килнати, Оглаури, Хеба и т. д.).

Очень важны сведения Вахушти Батонишвили, в которых ущелье охарактеризовано с точки зрения хозяйствования, территориального устройства и вертикальной зональности. Интересные сведения о социально-экономическом развитии, хозяйственном быте, границах, каюкостроении и речном судоходстве в Лиганском ущелье содержатся в работах Д.Бакрадзе, Г. Казбеги и других грузинских путешественников-исследователей второй половины XIX века. Отдельно следует подчеркнуть значение сведений З.Чичинадзе, содержащихся в различных его трудах и отражающих весьма интересные моменты историко-этнологического характера. Он как непосредственный свидетель описывает хозяйственную жизнь населения ущелья, памятники материальной и духовной культуры, распространенные в ущелье старинные грузинские фамилии, названия мест, мухаджирство и другое. Интерес представляют и публицистические письма И. Джаиани (80-е годы XIX века). Особого внимания заслуживает работа Э. Такаишвили «Мусульманская Грузия», в которой дан обзор территориальных границ Лигани, эпизоды из исторического прошлого до османского периода и после него.

Весьма ценны письменные источники и экспонаты из фондов Госмузея Аджарии, дающие возможность многостороннего рассмотрения вопросов быта и культуры населения ущелья.

Из современных грузинских исследователей следует отметить работу Ш. Путкарадзе «Чвенебуремис картули», в которой имеется большой этнографический и фольклорный материал зарубежной части ущелья.

Вопросы исторической географии рассмотрены в работе И. Сихарулидзе «Нигали». Сведения об историко-этнографическом характере ущелья встречаются в работах второй половины XIX века и начала XX века русских (А. Френкель, В. Лисовский, Е. Вейденбаум, Н. Левашов, П. Юрченко, Н. Шавров и др.), второй половины XIX века западноевропейских (Дж. Палгрейв, Жан Мурье), а также XVII века турецких (Евлия Челеби, И. Печев) авторов.

Интересные сведения содержатся в работах современных турецких исследователей (М. Бахчеджи, П. Торун, Е. Аязи, С. Кодаи, К. Корогли), в отдельных статьях туркоязычных газет и журналов, в которых охарактеризовано историческое прошлое ущелья, хозяйственный быт, материальная культура, народные праздники, музыкальная культура и др.

В связи с отдельными вопросами работы, в виде сравнительного материала, использованы соответствующие данные содержащиеся в трудах грузинских этнографов (Г. Читана, В. Бардавелидзе, М. Гегешидзе, А. Робакидзе, Д. Рухадзе, Н. Брегадзе, Л. Бериашвили, Г. Джалабидзе, Д. Ногаидели, В. Шамилидзе, Н. Кахидзе, Д. Микеладзе, А. Давитадзе и т.д.) и историков (Ив. Джавахишвили, Н. Бердзенишвили, Г. Меликишвили и др.).

Что касается названия ущелья, то «Лигани» не является первоначальным наименованием ущелья. В письменных источниках и по сведениям исторической литературы оно упоминается под разными названиями: Нигали, Лигани, Дивана, Ливана. Первые два названия упоминаются в грузинских источниках. Остальные два – в турецких. Ливана должно было бы быть старым первоначальным позванием города Артвина.

В работе отмечается, что по историческим сведениям население Лиганского ущелья например, жители сел Мургули, Марадиди и др. оказывали сильное сопротивление османской агрессии.

Интересный материал о завоевании Лиганского ущелья содержится в работе турецкого историка XVII века Ибрагима Печеви. Материал этот касается священного похода второго везира Ахмед-паши в 1549 года. При вторжении вместе с другими районами Чорохского бассейна (Тортуми, Талхиси)... было завоевано и Лиганское ущелье. Завоеванные территории – Тортуми, Талхиси, Ахча-Кала, Ливана были объявлены одним санджаком и подарены одному из эмиров.

По данным Евлия Челеби из 13 санджаков входящих в Чилдирский вилайет, два приходилось на Лигани: Ливана и Малая Ливана. Как видно тогда санджаками объявлялись довольно маленькие территориальные единицы.

Население ущелья, вместе с остальной частью Юго-западной Грузии оказало активное сопротивление распространению ислама. Особенно отличилось население Мургули, Девскели и Марадиди.

До 1840 года население тайно исполняло христианские обряды, молилось у развалин церквей, а также в семьях, лесах и пещерах.

Определенная часть грузинского населения, чтобы избежать исламизации принимала католицизм, стремясь сохранить грузинскую национальность и христианскую веру.

Позднее завоеванные грузинские территории османь объединили в Лазистанский пашалык, центром которого был Батуми. Пашалык делился на три каймакамство. Третьим из них был Ливанский каймакам. Он объединял Мачахельский и Ливанский казы или же уезды, которые делились на нахи (теми). Мачахела и Ливана считались отдельными нахи, которыми руководили мудире.

Лиганское ущелье, наряду с другими грузинскими районами было возвращено Грузии в результате русско-турецкой войны 1877-1878 годов.

После присоединения Лиганского ущелья к Родине (1878-1921) история ущелья меняется. Вместе с Лиганским ущельем к Грузии был присоединен весь Чорохский край, Аджария, часть Лазети, которые затем были объединены в Батумскую область в виде Батумского и Артвинского округов. После ликвидации Батумской области одна его часть с селами Класкури, Марадиди, Беглевани, Борчха, Девскели входила в Батумский округ. Другая же часть – Картла, Хатила, Светибари, Ходи, Дзанцули – вошли в Артвинский округ.

Население Лиганского ущелья и других районов испытали большие тяготы в результате мухаджирства. Мы не располагаем точными сведениями о количестве переселенцев, но и существующие данные наглядно свидетельствуют о масштабах процесса мухаджирства.

С 1879 года большая часть населения Мургульского ущелья была вынуждена переселиться в Турцию. Широкий характер приняло мухаджирство и в 90-х годах. В 1892 году из 46 деревень

Лиганского ущелья выехало более 1000 семей. Положение мухаджиров было весьма тяжелым. Часть из них погибала в пути. По прибытии на место их ожидала жизнь в тяжелых условиях. Из-за этого часть семей возвращалась обратно.

Русская администрация не интересовалась данной проблемой: но некоторые представители местной администрации выступали против мухаджирства, например глава администрации Марадиди Ахмед Халваши, а также мухтар (староста) деревни Дампали Гендж-Ага Болквалдзе.

После войны 1877-78 годов особое внимание обращалось на изыскание-изучение природных ресурсов. Особое внимание уделялось исследованию богатых медью приисков деревни Дзансули Мургульского ущелья.

По характеристике А. Цуладзе, эти прииски «привлекали внимание всего Кавказа». Было заложено основание горнорудного производства. Поначалу здесь не существовало рудоперерабатывающего завода. Добытую руду по Чорохскому речному и сухопутному пути привозили в Эрге, где действовал медно-лавильный завод. Позднее заводы были построены поблизости от приисков – в Дзанцули и в Кварцхане. По сведениям А. Цуладзе, Дзанцули снабжал медью знаменитый Путиловский завод в Петербурге.

Часть населения Лиганского ущелья была занята в горнорудном производстве. Здесь же работали выходцы и из Аджарии, Шавшети, Лазети.

В этот же период оживляется культурно-просветительская жизнь. Началось распространение грузинской грамоты. В это дело большой вклад внесли А. Халваши, И. Джаиани, З. Чичинадзе и другие. Последний пешком обошел все Лиганское ущелье и

зложил прочную основу в деле распространения грузинской грамоты и грузинской литературы.

Он думал, что открытие грузинских школ и обучение на грузинском языке будет способствовать культурному развитию региона. Такая школа действительно была открыта в 1884 году в деревне Марадиди под руководством Ахмеда Халваши.

Это была первая начальная школа, где наряду с грузинским языком обучали и русскому.

Первая Мировая война нанесла серьезный ущерб Лиганскому ущелью, всему Чорохскому краю. Сложными были и политические последствия. В 1921 году, на основе Карсского договора, вместе с Ардаганской областью и другими районами, Турции была передана верхняя часть Лиганского ущелья (Беглевани, Чхали, Мургули, Девскели, Класкури, Хеба, Земо Марадиди и др. деревни). Нижняя же часть (Кирнати, Кведа Марадиди, Мачахлиспири, Мирвети) остались в пределах Грузии и сейчас входят в состав Хелвачаурского района.

Впоследствии в этих частях ущелья развились различные общественно-политические процессы. Деревни в пределах Грузии встали на путь советизации, верхняя же часть ущелья в составе Турции подчинилась тамошнему режиму жизни. В 1924 году по новому административному делению Турции был создан Чорохский вилайет, с центром в городе Артвин. В 1956 году этот вилайет стал называться Артвинским вилайетом.

Зарубежная часть Лиганского ущелья включает 53 деревни, входящие в Артвинский, Борчхалинский и Мургульский районы, которые объединены в Артвинский вилайет.

Большая часть грузин в этой части Лиганского ущелья до сегодняшнего дня сохранила грузинскую разговорную речь, черты характера, традиции, грузинское самосознание.

Распространение грузинского языка в деревнях зарубежной части ущелья дают следующую картину: местное население ущелий Чхала и Бехлевани в основном составляют говорящие на лазском. Определенная их часть знает и грузинский язык. В ущельях Борчха, Девскели и Мургули – в деревнях Класкури, Зеда Марадиди, Хеба и др., среди жителей лучше всего сохранена грузинская разговорная речь.

Поездки в деревни и города зарубежной части Лиганского ущелья грузин из различных уголков Грузии на временную работу или в торговых целях, их взаимоотношения с местным населением, спутниковая система грузинских телевизионных программ – способствовали активизации грузинского разговорного языка и углублению национального самосознания.

Ущелье до сих пор остается основным центром горнорудного производства. В этом плане вновь отличается деревня Зеда Дзансули. Здесь с 1972 года действует производство современного типа, где работает 900 человек. Оно вырабатывает 280 тонн руды в месяц.

Лиганское ущелье находится в том ареале, где земледелие зародилось в древнейший период и развивалось в весьма своеобразных природно-хозяйственных условиях. На устройство хозяйственной жизни значительное влияние имела характерная для ущелья ярко выраженная вертикальная зональность, на что впервые обратил внимание Вахушти Батонишвили. Все это оказало определенное влияние на формирование стиля жизни горцев.

Более других эта особенность проявляется на примере земледелия-полеводства, которое вместе со скотоводством развивается здесь в симбиозной форме.

Исходя из хозяйственно-географических условий ущелья, из-за нехватки земель пригодных для полеводства, население занималось

вырубкой леса или же подсечным земледелием, увеличивая хозяйственные земельные угодья. Таким образом увеличивались размеры пастбищ и сенокоса, что было необходимо для развития животноводства. В этом плане весьма интересен обычай под названием «ахороба», сохранившийся в деревнях зарубежного Лиганского ущелья (Девскельское ущелье). Этот обычай связан с доставкой зимнего корма для скота из сенокосов альпийской и субальпийской зон.

Этнографические исследования обнаружили весьма высокий уровень народного почвоведения и защиты почв от эрозии в Лиганском ущелье. Почвы отличаются друг от друга цветом, составом, плодородностью, растительным покрытием и по другим признакам. Лучшими почвами считаются черная и песчаная почвы.

Для удобрения почвы используется помет как крупного, так и мелкого скота. Ежегодно удабривали близлежащие к дому участки, потому что здесь одновременно выращивалось несколько видов культурных растений и почва рано истощалась.

По этнографическим данным главным средством защиты почвы от эрозии было «террасирование» почвы. Были распространены террасы обложенные деревом, камнем и просто террасы.

Обложенные деревом террасы известны под названием Санкала (Кведа Марადиди, Мирвети), Онкалаше (Чхалинское и Беглеванское ущелья) и Кадоне (Девскельское ущелье); террасы, выложенные камнем назывались Секве, Тумбо, Коре, Месон. Устройство каменных террас с раннего периода служило интересам садоводства и орошения окрестных с Артвином деревень.

В хозяйственной лексике населения деревень нижней части ущелья для обозначения террас подтверждается старый грузинский термин ороки, который сохранил значение и по сей день.

Среди сельскохозяйственных орудий, отличающихся многообразием особое внимание привлекает тохи (мотыга) разных форм и функциональных назначений. С «цера тохи» обрабатывали в основном целинные, только что освоенные, каменистые почвы. От нее отличалась «каани казма» или же тохи для обработки земли под кукурузу.

В ущелье зафиксированы несколько видов пахотных орудий. Это: сахвнери (Мургульское ущелье), кавури, аруна (Девскельское ущелье), джилга (деревни: Класкури, Зеда и Кведа Марадиди, Кирнати, Мирвети).

Друг от друга они отличаются не только конструкционно, но и с функциональной точки зрения.

Относительно пахотных орудий следует отметить:

В Мургульском ущелье (село Кордети) зафиксированы различные виды бычьего шкворня. Ярмо со своими оригинальными тавканами представляет собой весьма особый вид, не подтвержденный не только в Чорохском крае, но и в других уголках Грузии.

Для молотбы колосовых зерновых культур использовался кеври, а для толчения – садзигвели (тот же саецхвели).

Из колосовых зерновых культур ранее засевали пшеницу, итальянское просо, ячмень, рожь, которые со второй половины XIX века были постепенно вытеснены из быта наступлением монокультуры – кукурузой. Зафиксированы несколько видов пшеницы: «дика пури», «доли пури», «доли», «хаси пури», «инклизи пури», «зираати» и др.

Из видов кукурузы были распространены: джориела, швидквира, армашела, парехела, кирмизан, батомураи, бандура, бурсела, марадидули, чхалури и т. д. Некоторые виды кукурузы завезены извне, что явствует из их названий.

До сегодняшнего дня сохранились обычаи, связанные с полеводством и, в целом с хозяйственным бытом: канухи // канухи, бахура, лазароба, кашатоба, гаргноба и др., исполнявшиеся для обеспечения защиты посевов и плодородия урожая.

В Лиганском ущелье было развито и виноградарство-виноделие, о чем наряду с письменными источниками, свидетельствуют и памятники материальной культуры. Это: каменные давильни для винограда, множество различного объема чур (большие кувшины) зарытые в землю, разновидности лоз культивированных на деревьях (маглари – высокая лоза).

В ущелье должно быть были распространены погреба открытого типа. Из существующего материала явствует, что в прошлом в ущелье господствующим было лишь высокоствольное (маглари) виноградарство. Этнографические данные подтверждают существование следующих видов винограда: чхавери, колоша, мекренчхи, ливанури, шавшури, мелискуда, орджохели, синготури, истамбулаи (чауши), харитвала, чичимери, читахурдзена, джинеши, бутко, ат-меме или же цхенисдзудзу, тетраи, саперави, дедабераи, усахело и др.

В последний период в деревнях Кирнати, Кведа Марадиди, Мирвети распространился также виды винограда, какими являются Изабелла или же Одесса, Качичи, Чеишвили, Алиготе и др. Они характеризуются выносливостью и плодородностью, чем и объясняется их преимущество. Это обусловило вытеснение местных видов. Хотя некоторые из них сохранились по сей день.

В период османского господства масштабы виноградарства-виноделия сократились, но оно продолжало существовать. До запрещения изготовления и потребления вина, часть населения, тайно исповедующая христианство, все же готовило вино.

Часть урожая винограда употреблялась для изготовления различного вида продуктов. Часть отправлялась на экспорт. Его везли на продажу в Поты, Ахалцихе и Ардаган. На здешний виноград был большой спрос и среди армянского населения Артануджи, которое готовило из него вино.

Лиганское ущелье было известно своим фруктоводством. По данным Вахушти в Лиганском ущелье выращивали лимон, маслину, гранат, инжир, померанец.

Плодородность фруктов привела в изумление Г. Казбега. Он писал по этому поводу, что растений мало, но на том месте, где между камнями есть пятючок земли, вы встретите виноград, гранат, миндаль, хурму, маслину, инжир и другие виды деревьев. Плодородность удивительная.

Выращиванием фруктов занимались почти во всех деревнях ущелья. С этой точки зрения особенно выделялись г. Артвин, близлежащие села и Мургульское ущелье. Фруктоводство было главным занятием здешнего населения. Особое внимание обращалось на выращивание маслин. Были известны следующие виды: бутко, отура, гурвала, сатизеитуни. Преимущество отдавалось первому, богатому маслом. Маслина в основном была экспортным товаром, помимо Тбилиси и Ахалцихе, ее везли на продажу во Францию.

Традиционно фрукты использовались для производства различных продуктов. Из плодов груши, яблони, сливы, хурмы и туты (шелковидного дерева) готовили бекмез, занимавший одно из ведущих мест среди пищевых продуктов.

Природно-географические условия, богатые альпийские пастбища – создавали благоприятные условия для развития скотоводства – в симбиозе с развитием земледелия. Особенно развитым скотоводство было в Мургульском, Девскельском и,

частично в Борчхальском районах. В селах на побережье Чорохи – Мирвети, Кведа и Зеда Марадиди, Борчха и др. животноводство было развито слабо из-за ограниченности соответствующей кормовой базы.

В ущелье, в основном, распространена малого размера местная порода крупного и мелкого скота, хорошо приспособленного к местным условиям. Внимание обращалось как на молочные, так и на тягловые породы. В Лигани быку помимо рабочей силы приписывалась и другая функция. Его использовали в игровых развлечениях, известных под названием «бугебис чедоба» (соревнование быков).

К концу мая скот выгоняли на летние пастбища – ияла. Летние ияла имели почти все села. Население Девскели пользовалось альпийским пастбищем горы Карчхали, которое было поделено между селами.

Были такие семьи, которые в основном пользовались пастбищами местного значения. Некоторые села пользовались кишлеби.

По письменным источникам и собранному нами материалу – пчеловодство было особенно развито в селах ущелий Девскели, Мургули и Беглевани. Здесь были развиты процессы разведения дикой пчелы, устройства домашних ульев, ухода за пчелами, добычи меда и изготовления на его основе различных продуктов.

В Лиганском ущелье с древнейших времен были развиты почти все виды ремесла: кузнечное дело, обработка дерева и камня, керамическое производство, ткачество. Занимались также обжигом известки, изготовлением мыла и т. д. Ущелье входит в ареал, где были заложены основы медно-бронзовой и железной металлургии, на основе которой в дальнейшем развилось ремесло.

Кузнечным ремеслом отличались села: Квемо и Земо Кура, Девскели и др. Наряду с хозяйственно-земледельческими орудиями в ущелье изготовлялось огнестрельное и холодное оружие.

На высоком уровне была обработка камня и дерева. Об этом свидетельствуют церкви и монастыри, крепости, каменные арочные мосты, мельничные камни и др. Изготовлением мельничных камней до сих пор отличаются села Картла и Танзоти. Прежде, изготовленными здесь камнями снабжались другие деревни Чорохского края, а также тогдашние прибрежные и горные сёла Аджарии.

Лиганские ремесленники выделялись также токарной обработкой дерева и строительством прекрасных домов. Высокий уровень плотничьего мастерства обеспечивался и обилием дорогих строительных пород дерева.

Местные ремесленники выделялись изготовлением аквани (люлька), особенно мастера из сел Кведа Марадиди и Кирнати. Этим ремеслом продолжают заниматься и сейчас.

Собранные нами этнографические материалы и письменные источники второй половины XIX века свидетельствуют, что Лиганское ущелье было известно производством глиняной посуды.

Село Борчха представляло собой один из главных центров производства посуды в Юго-западной Грузии. В селе, в означенный период, производилось более десяти разных изделий. Здесь изготовляли кувшины, горшки, чаши, плошки, кирпичи, трубы для воды, кадки, желобчатую черепицу. Продукцию везли на продажу по всему Чорохскому краю, в соседние ущелья Аджарисцкали и Мачахела, а также в Батум-Кобулету и другие районы.

Большой спрос был на желобчатую черепицу и кирпич из Борчхи. Местной черепице отдавали предпочтение перед марсельской черепицей, завезенной из Франции (Марсель).

И сегодня во всех деревнях ущелья широко распространено пражение – вязание и ткачество. Пращение-вязание развивалось на основе местного сырья. В основном это было женским делом. Девушка на выданье обязательно должна была уметь вязать и шить. На это обращалось большое внимание при выборе невесты.

Исследуемый регион с древнейших времен представлял собой главный центр речного судоходства. Главной артерией речного судоходства была река Чорохи, посредством которой районы Чорохского края связывались с г. Батуми и районами побережья.

Каюкостроение и речное судоходство было главным источником дохода для целого ряда сел Лиганского ущелья, в том числе – населения Борчха.

В ущелье существовали три центра каюкостроения (Борчха, Марадиди и Хеба). Особенно выделялось в этом плане село Кведа Марадиди. Лучшими лодочниками же считались жители деревень Кирнати, Оглави и др.

Из-за особенностей Чорохи здешние лодки были длинными и плоскодонными, а передняя и нижняя части были загнуты и заострены. Стоимость лодки определялась ее величиной и грузоподъемностью.

Главным на лодке считался Реизи. Эта должность первоначально была выборной, ее выбирали старейшие члены т. н. «Амханагоба». Вместе с ним лодкой управляли старший таиф (меничбе) и два рядовых таифа.

Во второй половине XIX века на Чорохи плавало 150-200 лодок, которые обслуживали 300 лодочников. В хорошую погоду лодки плавали от Артвина до Батуми за 8-10 часов, иногда за 15 часов. Против течения же лодке приходилось плыть 2-3 дня.

В зимний период и в непогоду путь занимал 6-7, иногда 8 дней. Против течения лодки тащили специальными веревками.

Речное судоходство на Чорохи сыграло значительную роль в установлении связей между историческим Тао-Кларджети и древними провинциями побережья, в том числе и в развитии торговли и обмена. Таким образом, Чорохи был главным речным путем, посредством которого из сел Карса, Артаани, Шавшет-Имерхеви и Артвина везли на продажу местную сельскохозяйственную и промышленную продукцию, пользующуюся большим спросом на иностранных рынках.

Праложение автомобильных дорог в начале XX века, ситуация создававшаяся после Первой мировой войны, привели к ограничению речного судоходства.

Окончательно речное судоходство от Артвина до Кведа Марадиди прервалась в 1921 году, когда была установлена турецко-грузинская государственная граница между Зеда и Кведа Марадиди.

Особенный интерес вызывает материальная культура ущелья. Лиганское ущелье выделяется в Чорохском крае и, в целом, в Юго-западной Грузии обилием памятников материальной культуры. Об этом свидетельствуют сохранившиеся по сей день крепости, церкви-монастыри, каменные арочные мосты и др. Эти памятники в достаточной степени научно не изучены.

В первую очередь следует отметить крепости. Из них выделяются крепости Гвара, Артвина, Борчхи, Мургули.

Из церквей-монастырей сохранилась по сей день церковь Петрули, о которой во второй половине XIX века заботился деятель прогрузинской ориентации, глава Марадиди – Ахмед Халваши. В работе дано описание церкви. Большие церкви были также в Багини, Нигия, Кордети, Тхилазури, Шушанети и т. д. Их существование удостоверяют предания и, частично, руины.

В Лигане подтверждается наличие 18 древних каменных арочных мостов. Из них следует отметить мосты в Банакна, Санатиси, Танахро, Мере, Хатила, Гевла, Мургули, Маманати, Дузкой, Зеда и Кведа Класкури, Беглевани, Мирвети. Величиной выделялись мосты из Банакна и Маманати. Техника постройки и стиль зодчества у них были одинаковыми. Они строились обтесанными и речными камнями.

Жилые и хозяйственные постройки в Лигани бывают двух видов: аджарский двухэтажный тип дома и лазский тип.

Аджарский тип жилища имеет два этажа. На первом этаже находится место для скота (ахори), второй этаж – жилой.

Лазский тип дома в основном также имеет два этажа, с двухсторонним или четырехсторонним перекрытием. Крышу дома делали из желобчатой черепицы, производящейся в Борчха.

В этом же параграфе рассмотрены распространенные на альпийских пастбищах постройки, которые по интерьеру и функциональному использованию помещений схожи с постройками распространенными в аджарской альпийской зоне.

Города и села, в основном, расположены по сторонам ущелья на природных или искусственных террасах и состоят из разбросанного по группам поселений, что вызвано топографической особенностью ущелья.

Эта особенность расселения особенно хорошо видна на примере г. Артвина, который расположен на левом берегу р. Чорохи, на склоне гор и представляет собой тип амфитеатрного поселения. Типичную картину сел террасообразно расположенных на склонах горы представляют села Шуахеви, Багини, Санатиси (Девскельское ущелье), само Девскели, в Мургульском ущелье – Искеби, Капарджети, Кордети, Озмали, а также Класкури, Хеба и др.

Состав населения неоднороден. Рядом с грузинами проживают армяне, греки, курды, турки и представители других национальностей. Они живут в населенных пунктах городского типа. В деревнях в основном живут грузины. Деревни в основном гомогенны, что отражается и в названиях сел (Шушанети, Кобалети и др.). Эти села в начале представляли собой поселения лишь фамилий Шушанидзе и Кобаладзе.

Отдельный интерес вызывает одежда. Мужская одежда была удобной и опрятной. Она хорошо была приспособлена к природно-климатическим условиям. Основными элементами мужской национальной одежды были: чоха-шали, зипун, иелеги, башлуги или же кабалахи (тавсабурави), разного типа вязаные носки. В комплекс женской одежды входили: платье, рубашка, хирхамантия, тори или же ремень, пештемали (передних) и др.

В комплексе народной одежды значительное место по сей день занимают летние деревянные башмаки, которые местное население называет наниле.

Народная кулинария состояла из блюд приготовленных из мясных (домашний скот, птица, дичь), молочных, растительных, рыбных продуктов. Производство молочных продуктов было на высоком уровне. Из молока готовили: масло, сыр, до (пахта), творог, курути и др. Спросом пользовались и приготовленные из молочных продуктов другие блюда: каимаги, дзицорва, рдзипиа, борани, каладжо, дошорва, сутли или же молочная каша с рисом, синори, чилбури (смесь горячего чади с маслом).

Ритуальными блюдами считались ашура и коркоти.

Особое место в рационе занимают растительные блюда. Например: тетри лобио, амолесили шави лобио и мчади. Из пхалеули: пхали, пхаллобио, двалурапхали, джингрис пхали и др.

Почетное место рядом с мясными и растительными блюдами занимали мед, бекмез, фрукты.

Что касается духовной культуры ущелья, то в этнологическом плане интерес вызывают народные праздники, такие как например: шуамтоба, кавкасори и мемхлианоба. Шуамтоба – это ежегодный праздник связанный с альпийским хозяйствованием, в основном, с животноводством. Ранее шуамтоба длилось в течении недели. Сейчас оно проводится в начале августа, когда в деревне, помимо кошения сена завершены все работы, и население может позволить себе отдых и развлечение. Помимо празднично-развлекательного аспекта, шуамтоба обладало религиозно-ритуальным значением. До сегодняшнего дня большое место занимают те архаичные формы, которые находятся в прямой связи с религиозно-магическими представлениями о воде.

Шуамтоба – праздник грузинского календарного цикла, появление которого обусловили интересы развития животноводства и земледелия. Несмотря на влияние ислама, Шуамтоба в основном сохранил первоначальную сущность и значение в Лиганском ущелье и, в целом, среди населения всего Чорохского края.

Кавкасори – это ежегодный праздник населения Артвинского вилайета. Его главную зрительную сторону представляет «бугебис чедоба». Соревнование быков сперва происходит в отдельных ущельях и селах. 10 победителей-быков отправляются на Кавкасори. После победы на Кавкасори быка награждают поясом Главного быка или же «баш буга». В плане соревнования быков мы имеем дело с древним развлечением, которое своим характером и содержанием относится к народным праздникам летнего цикла и должно быть отголоском кориды.

Мемхлианоба – опережает Шуамтоба и в нем также главную роль играют женщины. Участники мемхлианоба в середине июня отправлялись на летние пастбища, где их встречали ушедшие туда еще в мае мемтевреби (скотоводы).

Главным занятием для участвующих в мемхлианоба был сбор диких овощей (типхала, двалура, гарбадело) в зоне альпийских пастбищ, что сопровождалось различными развлечениями, посещением святых мест.

Праздничную традицию мемхлианоба следует отнести к тому периоду общественной жизни, который характеризовался собирательством, поэтому и он также носит архаичный характер.

Из развлечений-игр рассмотрены Куртоба и Фатма, два разных названия одной и той же игры. Она представляет собой одну из древнейших форм народных театральных представлений и должно быть берет начало в языческих верованиях.

Куртоба и Фатма устраивались во время праздника Шуамтоба, на свадьбе, в процессе нади. Праздник проводился как днем, так и вечером. В обоих случаях главным действующим лицом была королева (девушка на выданье) – Фатма. Эту роль исполнял молодой мужчина. С ним были шесть «курдов». Они мазали лицо углем, надевали старье и при помощи деревянных мечей защищали Фатму от мужчин. Развлечение заканчивалось венчанием и свадьбой. Ритуалы, которые сегодня сопутствуют Куртоба-Фатме дают основание судить, что своим происхождением она должна быть связана с культом плодородия.

Следует обратить внимание на то обстоятельство, что население региона на протяжении веков пребывавшего под пятой чуждого режима, разыгрывало это театральное представление на грузинском языке, что сыграло большую роль в защите и сохранении в ущелье грузинского языка и обычаев.

Отдельно, на основе письменных источников и этнографических данных, в работе изучены распространенные в Лиганском ущелье древнейшие грузинские фамилии, большинство из которых сохранились до сегодняшнего дня и под которыми они упоминаются в «Тбетис султа матиане» (XII-XVII вв.) – Шушанидзе, Кахаберидзе, Ластаканидзе, Потелидзе, Накашидзе и др. «Матиане» свидетельствует, что помимо фамилий с суффиксом «дзе» были распространены также фамилии, производные от суффиксов – ант, ент, ул. В «Матиане» одна и та же фамилия встречается под разными окончаниями.

Подтвердилось эпонимическое и топонимическое происхождение фамилий. Фамилия Шушанидзе должна была бы быть основой названия одного из участков села Кирнати Лиганского ущелья – Шушанети, которое раньше, возможно, упоминалось и как отдельное село. Пришлыми фамилиями в Лиганском ущелье считаются: Мортуладзе, Малакмадзе, Басиладзе, Кахидзе, Путкарадзе, Наскидадзе, Сихарулидзе, Гогиберидзе, Мутидзе, Асанидзе и др. Большинство перечисленных фамилий упоминается в «Матиане» без указания мест их происхождения.

Наряду с грузинскими именами и фамилиями в ущелье в разное время появлялись фамилии иноэтнического происхождения (черкесского, армянского, греческого). Часть из них приобрела характерный для грузинских фамилий суффикс «швили». Например проживающая в Кведа Марадиди Черкезишвили (Черкес-оглы), должны быть потомками северокавказских мухаджиров.

В заключительной части работы охарактеризованы основные итоги исследования, показана роль Лиганского ущелья в социально-политической и культурной жизни Чорохского бассейна и Юго-западной Грузии.

По письменным источникам и литературным данным выясняется, что Лигани в одно время был частью Кларджети, во времена же позднего средневековья входило в Самсхе-Саатабаго.

По этнографическим материалам и письменным источникам Лиганское ущелье с экономической и культурной точки зрения было одним из ведущих регионов феодальной Грузии.

Таким образом, результаты историко-этнографического исследования Лиганского ущелья значительно обогащают научную изучённость бытовой культуры в целом ущелья, и, в частности, грузинского населения в пределах Турции. Вместе с тем, неотложной задачей является историко-этнографического изучение всего Чорохского ущелья и всего грузинского населения Турецкой республики.

LİGANİ VADİSİ

ÖZET

Ligani vadisi (Livane, Artvin veya Nigali), Çoruh nehrinin aşağı bölümünün iki yakasına yayılır. Öte yandan, eski Gürcü devleti ve kültürünün, tunç, bakır ve demir işlemeciliğinin temellerinin atıldığı bir bölgede yer alır. Ligani vadisi, çok eski çağlardan bu yana Asya ve Avrupa uygarlıklarının önemli kesişme noktası olmuştur. Tarihi Tao-Klarceti'nin değişik bölgeleri bu vadi üzerinden Acara bölgesine, Karadeniz kıyılarına, Kolha dünyasına ve diğer bölgelere bağlanıyordu.

Ligani vadisi, tarihi talihsizlikten dolayı şu anda iki parçaya bölünmüştür. Büyük bir bölümünü oluşturan Yukarı Maradidi, Heba (Karşıköy), Klaskur (Atanoğlu, Aralık köyü), Borçka, Artvin ve çevre köyleri 1921 yılından itibaren Türkiye Cumhuriyeti sınırlar içindedir ve Artvin iline bağlıdır. Vadinin diğer bölümü ise, Aşağı Maradidi, Oglauri, Kirnati, Kobaleti, Şuşaneti, Gvara, Maçahlispiri, Mirveti köyleri ve çevresi Gürcistan sınırlar içinde yer alır ve Helvaçauri ilçesine bağlıdır.

Bu monografi, eski Gürcü ve yabancı kaynaklarının yanı sıra, bu kitabın yazarı tarafından 1998-2000 yıllarında gerçekleştirilmiş olan alan çalışmalarına dayanarak ikiye bölünmüş olan Ligani vadisinin tarihi ve etnografik meselelerini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada, vadinin zirai durumu, el sanatları ve bölgeye özgü üretimler, metal işleme kültürü, giyim-kuşam biçimi, tarihi ve kültürel anıtları, yerleşim biçimleri, halk mutfağı, dinsel âdet ve gelenekler ele

alınmaktadır. Bunun yanı sıra bu çalışmada, vadinin, güneydoğu Gürcistan'da kalan bölümünün sosyoekonomik yaşamının önemine değinilmektedir.

Bu çalışmanın Gürcü literatüründe, bunca yıl başka bir ülkenin sınırlar içinde bulunan ve buna rağmen sosyal yaşamını, kültür ve geleneklerini, yer adlarını ve diğer unsurları korumuş olan halk hakkında, Ligani vadisinin bu bölümüne ilişkin tek ciddi çalışma olduğunu söylersek sanırsanız yanlış olmaz.

Ligani vadisi hakkında en eski yazılı belgeler, "Kartlis Tshovreba" adlı Gürcü tarihinde yer almaktadır. Leonti Mroveli'nin verdiği bilgilere göre bu bölgede Hıristiyanlığın yayılması, Andreas adıyla ilişkilidir. "Kartlis Tshovreba"da şöyle denilmektedir: "Andreas Gürcü memleketine, Nigali'ye, Klarceti'ye ve Artaan-Kola'ya girmiş ve orada uzun süre kalmıştır."

"Tbetis Sulta Matiane" (Tbeti Ruhani Tarihi) gibi 12-17. yüzyıllara ait eski Gürcüce elyazmalarında vadiyle ilişkili ilginç ve dikkate değer belgeler yer almaktadır. Yukarıda adı geçen kaynakta pek çok Gürcüce soyadına rastlanır. Bunların bir kısmı, araştırmamıza konu olan vadide halen kullanılmaktadır. Bu soyadları arasında Kahaberidze, Şuşanidze, Potelidze, Tsiteladze, Lastakanidze, Gorgoşadze, Bedinadze, Çanidze vb sayılabilir. Söz konusu elyazmasında birkaç Gürcüce yer adı da vardır ve bu adlar da günümüzde bölgede aynen kullanılmaktadır (Kırnati -Kilnat alarak-, Oğlauri, Heba vs).

Vahuşti Batonşvili de bölgeye ilişkin çok değerli ve önemli bilgiler vermektedir. Aktardığı bilgiler genelde bölgedeki zirai ve sosyoekonomik duruma ışık tutmaktadır. D. Bakradze ve G. Kazbegi ise, yapıtlarında 19. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin bilgiler aktarmışlardır. Zakaria Çiçinadze'nin bölgeyi dolaşarak yaptığı tespitler çok önemli çalışmalardan biri olmuştur. Bölgenin yer adları, muhacirlik konusu ve sosyal yaşamı açık bir biçimde

anlatılmıştır. Bunların yanı sıra İvane Caiani'nin yazdığı (1880'li yıllar) bölgenin araştırılmasında önemli paya sahiptir. Bölgeye ilişkin en önemli çalışmalardan bir de E. Takaişvili'nin "Müslüman Gürcistan" adlı kitabıdır. Bu çalışmada Ligani vadisinin Osmanlılardan önceki durumu ve sınırları ile Osmanlı sonrasındaki durumu kaleme alınmıştır.

Acara Devlet Müzesi'nde korunmuş olan bölgeye ait ve bölgenin yaşayışı üzerine bilgiler veren bazı elyazmaları bu araştırmaya katkı sağlamıştır. Bu tür belgeler vadinin eski durumunun daha da aydınlatılmasında önemli role sahiptirler.

Bu bölge üzerine çağdaş araştırmalardan birini Şuşana Putkaradze yapmış ve doyurucu folklorik ve etnografik bilgiler vermiştir. Bu araştırmanın sonuçları Şuşana Putkaradze'nin "Çveneburebi'nin Gürcücesi" adlı kitabında yer alır. Bölge üzerine İ. Siharulidze'nin "Nigalide" adlı kitabı da yararlı bilgiler içermektedir.

Son iki yüzyılda Rus (A. Frenkel, V. Lisovski, E. Veydenbaum, N. Levaşov, P. Yurçenko, N. Şavrov vs) ve Batı Avrupalı (J. Palgrevi, Jan Murie) araştırmacıların, 17. yüzyıl Osmanlı (Evliya Çelebi ve İ. Peçevi) yazarlarının eserlerinde bu bölgeye ait tarihi ve etnografik belgelere rastlanmaktadır. Bölgeye ilişkin bu tür çalışmalar devam etmektedir. Çağdaş Türk araştırmacıların (M. Bahçeci, F. Torun, E. Ayvaz, S. Koday) ve Türkiye'de günlük basın ve dergilerde bölgedeki yaşam, kültür, örf ve gelenekler, müzik kültürü üzerine yayınları da ilgi çekicidir. Biz bu araştırmada, Gürcü etnografların (G. Çitaia, V. Bardavelidze, M. Gegeşidze, A. Robakidze, C. Ruhadze, N. Bregadze. L. Beriaşvili, G. Calabadze, C. Nogaideli, V. Şamiladze, N. Kahidze, C. Mikeladze, A. Davitadze vs) çalışmalarından ve başka çalışmalardan da yararlanmış bulunuyoruz.

Araştırma konusu olan bu vadinin adının başlangıçta Ligani olmadığı bilinmektedir. Değişik yazılı belgeler ve tarihî kaynaklarda bölge için şu adlar kullanılmıştır: Nigali, Ligani, Divana, Livana (Livane). İlk iki ad Gürcüce kaynaklarda, kalan iki isim ise Türkçe kaynaklarda geçmektedir. Aslında Livana'nın Artvin'in eski adı olması gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılma politikası 16. yüzyılda daha da güç kazanmıştır. Tarihi belgelere göre Osmanlılara karşı Acara'nın yanı sıra Murgul, Maradidi ve Ligani vadisinin halkı da direnmiştir. Ligani'nin Osmanlıların eline geçmesiyle ilişkili dikkat çekici bir belge Türk tarihçi İbrahim Peçevi'nin çalışmalarında yer almaktadır. Söz konusu savaş, ikinci vezir Ahmed Paşa'nın 1549 yılındaki cihat savaşıdır. Bu savaşın sonunda, başka bölgelerin yanı sıra Ligani vadisi de Osmanlıların eline geçmiştir. Ele geçirilmiş bölgelerden Tortum, Talhis, Akçakala, Livana birer sancak olarak düzenlenmiş ve her biri bir beye devredilmiştir.

Evliya Çelebi'ye göre Çıldır Eyaleti'nde 13 sancak yer alıyordu. Bunlardan ikisi Büyük Livana sancağı ve Küçük Livana sancağı idi. Bu da bize Livana'nın ikiye bölündüğünü göstermektedir.

Vadi insanları, diğer bölgelerde olduğu gibi İslam'ın yayılmasına büyük bir direnç göstermişlerdir; özellikle Maradidi, Murgul ve Devskel (Kaynarca) köy halkının bunda aktif rolü olduğu bilinmektedir. Bu köylerin 1840'lara kadar Hıristiyanlığa ait âdet ve gelenekleri sürdürdüğü, ibadet ve ayinlerini kilise yıkıntılarında ve ormanlardaki mağaralarda gizlice yaptığı kaydedilmiştir. Yöre Gürcülerinin bir kısmı İslam yerine Katolikliği kabul etmişlerdir. Böylece Gürcülüğünü ve eski dini Hıristiyanlığı korumaya çalışmışlardır.

Daha sonra Osmanlılar elde tuttıkları yerleri Lazistan sancağına kattılar. Bu sancağın merkezi Batum kentiydi. Bu sancak üç kazaya veya kaymakamlığa ayrılıyordu. Bunlardan biri Livana kaymakamlığı idi. Livana kaymakamlığına Livana ve Maçaheli kazaları giriyordu. Kazalar ise nahiyelere bölülmüştü. Maçaheli ve Livana, ayrıca birer nahiyeye adlarıydı. Nahiyeler ise müdürler tarafından yönetiliyordu.

Ligani vadisi, diğer Gürcü bölgeleri gibi, ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Gürcistan'a katılabildi. Anavatan Gürcistan'a Çoruh vadisini tamamı ile Acara, Lazistan'ın da bir kısmı bağlandı. Bu bölgeler, Artvin Okruğu ve Batum Okruğu adını aldı. Batum kazası dağıldıktan sonra, onun bir bölümü olan Klaskur, Maradidi, Beğlevani, Borçka, Devskeli (Kaynarca), Batum Okruğu'na köy olarak bağlandı. Kartla, Hatili, Svetibari, Hodi, Dzansuli köyleri ise Artvin Okruğu içinde kaldı.

Anavatana bağlanmış olan başka bölgeler gibi, Ligani vadisi de muhacirlik döneminde büyük trajedi yaşadı ve ciddi nüfus kaybına uğradı. Ne yazık ki muhacirlik döneminde kaç kişinin göç ettiği kesin olarak bilinmemektedir, ama şu anda bölgedeki nüfusa ve Türkiye'nin diğer yerlerinde yaşayan nüfusa bakılarak yaklaşık bir tahmin yapılabilir.

Murgul vadisinden 1878 yılında büyük bir göç gerçekleşmiştir. Bu yöreden 1890'larda da çok sayıda insan evlerinden ayrılmıştır. 1892 yılında Ligani vadisininin 46 köyünden 100'den fazla hane göç etmiştir. Muhacirler zor şartlar altında kalmıştır. Bir kısmı yollarda yaşamını yitirmiştir. Vardıkları yerlerde ise zor şartlar altında yaşamlarını sürdürmüşler, bundan dolayı bir kısmı geri dönmüştür.

O dönemde bölge Ruslar tarafından yönetiliyordu. Rus yöneticiler bu insanların göçünü hiç önemsememişlerdi. Ancak bu vadede yaşayıp bu göçe karşı çıkan kişiler de olmuştu.

Bunların başında Maradidi yöneticisi Ahmet Halvaşı ve Dampali köyü muhtarı Genç Ağa Bolkvadze geliyordu. Göçe karşı çıkan bu iki kişi, bundan dolayı pek çok düşman edinmişlerdi.

Araştırmamızda bölgede doğal kaynaklar ve madenlerin değerlendirilmesi konusundaki bilgilere çok önem verildi. Murgul vadisinde Dzansul köyünde çok önemli bakır yatakları bulunuyordu. A. Tsuladze'ye göre "Bu köy hemen hemen tüm Kafkasların ilgi alanı olmuştur". Bölgede madencilik gelişmişti. Elde edilmiş bakır madeni, burada maden fabrikası olmadığından dolayı Çoruh nehri yoluyla ve karayoluyla Erge köyüne getiriliyordu. Erge köyünde bakır işletme fabrikası vardı. Daha sonra bakır işletme fabrikaları Dzansul ve Kvatshana köylerinde de yapıldı. A. Tsuladze'nin verdiği bilgiye göre Dzansul'dan Rusya'daki ünlü Putilov fabrikasına da ürün gidiyordu ve bu fabrikanın hammaddesininin kaynaklardan biriydi.

Bu dönemde bölgede kültür ve eğitim alanında gelişmeler başladı. Gürcüce eğitimin gündeme geldi. Bu önemli işteki en büyük katkıyı A. Halvaşı, İ. Caiani, Z. Çiçinadze gibi kişiler yaptı. Z. Çiçinadze yayan tüm Ligani vadisi köylerini dolaştı ve Gürcüce okuma yazmayı yaydı. Çiçinadze, 1884 yılında Gürcüce eğitimin bu bölgedeki insanları daha da geliştireceğini belirtiyordu. Gürcüce eğitimi veren bir okul Ahmet Halvaşı'nin önderliğinde Maradidi'de açıldı. Bu okul, bölgede Gürcüce eğitimi veren tek okuldu. Okulda Gürcücenin yanı sıra Rusça da öğreniliyordu. Ne var ki bu okul bir süre sonra kapatıldı.

Birinci Dünya Savaşı Ligani vadisi ile Çoruh havzasını fazlaca etkilendi. Bu savaş, bölge tarihi için ağır siyasi sonuçlar getirdi. 1921 Kars Anlaşması gereği Ardahan vilayetiyle birlikte Ligani vadisini yukarı bölümü (Beğlevan (Güreşen), Çhali, Murgul, Devskel (Kaynarca), Klaskur (Atanoğlu, Aralık), Yukarı Maradidi gibi köyler) Türkiye'ye bırakıldı. Ligani vadisinin aşağı bölümü

(Kirnati, Aşağı Maradidi, Maçaheli, Mirveti) ise Gürcistan sınırları içinde kaldı.

Tarihi talihsizlikle birlikte ikiye ayrılan bölgede, Gürcü halkına ait olmayan iki değişik kamusal ve siyasal ortam oluştu. Gürcistan sınırları içinde kalan köyler Sovyet yaşamıyla tanıştı. Vadinin diğer bölümündeki yukarı köyler ise Türkiye sınırlarına girmiş oldu. 1923'te Türkiye'de cumhuriyet ilan edildi. Bununla birlikte bölgede yeni bir yönetim biçimi ortaya çıktı. Bölgeye Çoruh vilayeti adı verildi ve yönetim merkezi ise Artvin kenti oldu. Daha sonra, 1956 yılında bu bölge Artvin vilayeti olarak adlandırıldı. Ligani vadisinin Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında kalan bölümünde toplam 53 köy bulunmaktadır. Bu köyler Artvin, Borçka ve Murgul ilçelerine bağlıdır. Bu ilçeler de Artvin ilini oluşturur. Bölgede yaşayan Gürcülerin büyük kısmı kendi geleneklerini, dillerini koruyup kullanmaktadırlar.

Türkiye Cumhuriyeti sınırlar içinde kalan Ligani vadisi köylerinin bir tasnifini yapacak olursak şöyle bir manzara ortaya çıkar: Çhalti ve Beğlevan (Güreşen) vadilerinin yerel nüfusunun çoğunluğunun dili Lazcadır. Çok az bölümü Gürcüce bilmektedir. Yalnızca Borçka-Devskel (Kaynarca) ve Murgul vadilere giren köyler, Klaskuri köyü, Yukarı Maradidi, Heba (Karşıköy) ve başka köylerde yaşayanlar ise Gürcüce konuşurlar. İki ülke arasında sınır kapılarının açılmasından sonra karşılıklı gidip gelmeler ve bölgede Gürcü televizyon yayınları, bu bölge insanların Gürcülük bilincini artırmış ve konuşma dillerini daha da geliştirmiştir.

Ligani vadisi, eskiden beri geleneksel olarak tarımın yapıldığı bir bölgede yer almaktadır. Bu yörede çay ve değişik tarımsal ürünler yetişmektedir. Vahuşti Batonişvili'nin yazdıklarına bakılırsa, tarımın gelişmesinde "Bölgenin tarıma elverişli coğrafik konumu büyük rol oynamıştır". Vadinin tarımsal arazisinin azlığı nedeniyle bölgede orman işletmeciliği de gelişmiştir.

Hayvancılığın gelişmesinde yaylacılık etkili olmuştur. Bu kültürün en gelişmiş hali Devskel (Kaynarca) vadisindeki köylerde görülmektedir. Bu tür âdet ve gelenekler günümüze de devam etmektedir.

Etnografya verileri, bölge halkının, toprak bilgisine sahip olduğunu ve erozyona karşı koruma yöntemlerini çok iyi bildiğini göstermektedir. Bölgede değişik türde toprak vardır. Farklı toprağın nasıl işlenmesi gerektiği bilinmektedir ve bu topraklara farklı adlar verilmiştir. Bölgede en iyi ve en verimli yerleri, kara topraklı ve kumlu topraklı yerlerdir. Bu yöreden eskide de toprağın daha verimli hale gelmesi için hayvansal gübre kullanılıyordu. Her sene evlere yakın arazilere hayvansal gübre koyuluyordu. Çünkü bu tip arazilerde aynı anda birkaç tür bitki yetiştiriliyordu. Etnografik kaynaklarda da belirtildiği gibi, toprak kaymasına karşı arazi teraslanıyor, bölgede yaygın olarak taş ve ağaçtan duvarlarıyla yapılıyordu.

Ağaçla yapılan teraslar "Sankala" (Aşağı Maradidi köyü, Mirveti köyü), "Onkalaşe" (Çhala ve Beğlevan vadileri) ve "Kadon" (Devskel vadisi), taş duvarlı teraslar ise "Sekve", "Tumbi", "Kore", "Meson" (Artvin) olarak adlandırılır. Taş duvarlı teraslar, eskiden beri Artvin çevresindeki köylerde bağlarda üzüm yetiştirmek için ve sulamada yararlanmak için yapılıyordu. Vadinin aşağı bölümündeki köylerde, bayırları yukarıya çıkmak için yapılan ayak basma yerlerine eski Gürcüce kelime olan "Oroki" denmiş ve bu kelime günümüzde de kullanılmaktadır.

Bölgede tarım işlerinde kullanılan aletler de önem teşkil etmektedir. Toprak işlemede kullanılan değişik biçimde ve farklı amaçlı kazmalar göze çarpmaktadır. Keskin kazmanın özellikle yeni, işlenmemiş topraklarda kullanıldığı görülür. "Kani kazma" ise mısır tarımında kullanılmaktaydı.

Bölgede birkaç çeşit toprak sürme aleti kaydedilmiştir. Bunlar saban (Murgul vadisi), "kavuri aruna" (Devskel vadisi), "cilğa"dır (Klaskur, Yukarı ve Aşağı Maradidi, Kirnati, Mirveti köyleri). Her toprak sürme aleti, şekil itibariyle birbirinden farklı olduğu gibi kullanım amaçları da farklıdır.

Toprak sürme aletlerine ilişkin dikkat çekici bir şey daha saptanmıştır. Bu da Murgul vadisinde (Kordeti / Çimenli köyü) boyunduruktaki bağlayıcıların değişik tipte olmalarıdır. Bu tip boyunduruk kendine özgün bağlayıcılarıyla çok değişik bir sıfatı hak etmektedir. Bu tür boyunduruklar, ne bu vadinin diğer köylerine ne de Gürcistan'ın başka bölgelerinde vardır.

Bölgede değişik türde mısır yetiştiriyorlardı. Bunlar *coriela*, *yedihaftalık*, *armaşela*, *farehela*, *kirmizay*, *batomuray*, *bandura*, *bursela*, *maradiduli*, *çhaluri* vb'dir. Mısırın bazı çeşitleri adlarından da anlaşılacağı gibi bölgeye dışarıdan getirilmiştir.

Gürcistan'da yaşayan Gürcülerin ve araştırmamızın konusu olan vadideki yerel Gürcülerin ortak kültürleri günümüze kadar devam etmiştir. Bunlar *konohi*- *kanuhi*, *bahura*, *lazaroba*, *kaşatoba*, *gargnoba* gibi geleneklerdir. Bu tür geleneklerin amacı özellikle bitkilerin ve ürünlerin korumasıydı.

Ligani vadisi bağcılıkta da önde gelen bir bölgeydi. Bunu yazılı kaynaklarından doğrulamak da mümkündür. Ayrıca taştan üzüm sıkma aleti, değişik büyüklükte toprağa gömülü küpler, değişik üzüm çeşitleri bunu kanıtlamaktadır. Buradan hareketle bölgede şarap üretiminin de olması gerektiği açıktır. Bazı yazılı kaynaklara göre bölgede eskiden uzun boylu asmalar vardı. Daha sonraki etnografik veriler üzümün şu çeşitlerinin olduğunu göstermektedir: *Çhaveri*, *koloşa*, *mekrençi*, *Livanuri*, *Şavşuri*, *meliskuda*, *orjohuli*, *singoturi*, *İstanbulay*, *haritvala*, *çiçimeri*, *çitakurdzena*, *cineşi*, *butko*, *atmemesi*, *tetra*, *saperavi*, *dedaberay*, *usahelo*... Son dönemlerde Aşağı Maradidi ile Kirnati ve Mirveti

köylerinde *adesa*, *kaçıçı*, *çeişvili*, *alikota* cinsi üzümler yetiştirildiği saptanmıştır. Bu tür üzüm, daha dayanıklı ve daha verimli üzüm türlerine girmektedirler. Bu nedenle de bölgede tutulmuşlardır. Öte yandan bu durum, eski cins üzümün ortadan kaybolmasına yol açmıştır. Buna rağmen eski tür üzüm kütüklerine az da olsa bölgenin bazı merkezlerinde rastlanmaktadır.

Osmanlı döneminde şarap üretimi durmuştur. Ancak tamamen durduğu ve ortadan kalktığı söylenemez. Şarap yapma ve kullanma yasağına rağmen Hıristiyanlığı yaşayan yerel insanlar şarabı gizlice hem yapıyor, hem de içiyorlardı. Üzüm, bir kısmı şarap, bir kısmı değişik yemek malzemesi ve bir kısmı da satılmak için üretiliyordu. Satılık üzüm Poti, Ahaltsihe ve Ardahan'a götürülüyordu. Bölgede yetiştirilen üzüm Ardanuç'ta yaşayan Ermeniler için çok beğenilen bir üzümdü. Onlar bu üzümle şarap hazırlıyorlardı.

Ligani vadisi meyvecilikte de çok ünlü bir bölgeydi. Vahuşti Batonişvili'nin verdiği bilgilere göre bu vadiye limon, turuncgiller, zeytin, nar, incir gibi ürünler yetiştiriliyordu. Buradaki meyvenin bolluğu A. Kazbegi'yi çok şaşırtmıştı. Kazbegi bu konuda şunları yazmıştır: "Ağaçlar az sayıda, yalnızca bu kayalar arasında bir avuç toprakta üzüm, nar, hurma, zeytin, incir ve değişik tür meyve ağacı görürsünüz. Buranın meyveciliği şaşırtıcıdır. Biz Livana'nın ünlü olmaya gerçekten hakkı olduğuna buraları gördükten sonra inandık."

Meyvecilik vadinin hemen her köyün ünlüydü, ama meyve yetiştiricilikte en ünlü köyler Artvin kenti çevresindeki köyler ile Murgul vadisiydi. Meyvecilik bölge insanlar için temel uğraşlardan biriydi. Meyveciliğin başta gelen ürünü zeytindi. Bölgede zeytinin şu türleri ünlüydü: *Butko*, *otura*, *gurvala*, *satizeytin*. En iyi zeytin butko zeytiniydi. Bu zeytin çok yağlı bir

zeytindi. Zeytin dışarıya satılan ürünlerin başında geliyordu. Tiflis ve Ahaltsihe'nin yanı sıra satmak için Fransa'ya da götürülüyordu.

Değişik meyvelerden geleneksel olarak değişik yemekler yapılıyordu. Armut, elma, erik, hurma ve duttan pekmez elde ediliyordu. Pekmez bölgenin ünlü yiyeceklerden biriydi.

Doğası ve konumu güzel, otlakları bol olan bölge hayvancılığın gelişmesine de elverişliydi. Hayvancılık ve tarım aynı öneme sahipti. Hayvancılık en çok Murgul ve Devskel'de, kısmen de Borçka'da gelişmişti. Ancak Çoruh kıyısı köylerinde (Mirveti, Aşağı ve Yukarı Maradidi, Borçka vs) yemin ve özellikle de otun azlığından dolayı hayvancılıkta fazla gelişmiş değildi.

Bölgede genelde alçak boylu büyükbaş ve küçükbaş yerli cins hayvanlar vardı. Bu hayvanlar yerel iklime iyice alışmıştı. Bölgede süt veren hayvanlar ile tarımda kullanılan hayvanlara öncelik veriliyordu. Ligani vadisinde öküz, tarla sürme gibi işler dışında bir tür eğlence işinde de kullanıyorlardı. Bu "boğa güreşi" idi ve bugün de sürdürülen bir gelenektir.

Mayıs sonunda her köy hayvanlarını kendilerine ait yaylalara götürüyordu. Mesela Devskeli'nin halkı Karçhal yaylalarına gidiyordu. Bazı aileler ise, yerel otlakları kullanıyor ve yaylaya çıkmıyordu. Bazı köyler ise asıl köylerine yakın evleri (Gürcüce bu yerlere "kişla" denilir) kullanıyorlardı.

Bazı yazılı kaynaklarda aktarılan bilgilere ve yaptığımız araştırma sonuçlarına bakınca, bölgede arıcılığın da önemli yer tuttuğu anlaşılıyor. Arıcılıkta ünlü köyler, Devskel, Murgul ve Beğlevan vadilerindeki köylerdir. Buralarda aynı zamanda orman arıcılığı, evcil ve yarı evcil arıcılık da gelişmişti. Orman arılarının evcilleştirmesi, kovan yapımı, balın sağılması konusundaki süreçlerin tümü çalışmamızda yer almaktadır.

Ligani vadisinde, ahşap ve taş işçiliği ustalığı da gelişmişti. Bunun yanı sıra demircilik yapılıyordu. Bölgede kireç ve sabun üretiliyordu. Bu vadi, demir ve tunç işlemeciliğın geliştiđi bir bölgede yer almaktadır. Bu gelenekler üzerine bölgede deđişik demir üretim ocakları da kurulmuştı. Demir ocaklar olarak řu köyleri çok ünlüydü: Aşađı Küre ve Yukarı Küre, Devskel. Bölgedeki demirden tüfekler de yapılıyordu.

Bölgede taş ve ağaç işlemeciliđi yüksek düzeydeydi. Taş işçiliđinin gelişmişliđini bölgede inşa edilmiş kilise ve manastırlar, kaleler, köprüler de göstermektedir. Deđirmentaşları bu mesleđin ne kadar ileri olduđunun göstergeleri arasındadır. Kartla ve Tanzoti köyleri deđirmentaşlarıyla bugün de ünlüdür. Eskiden burada hazırlanmış deđirmentaşları, Çoruh vadisinin deđişik köyelerine, Acara sahilindeki köylere ve yukarı dađ köyelerine satılıyordu.

Liganili ustalar ahşap işlemleriyle de çok ünlüydüler. Bölgede görkemli evler ve deđişik el yapımı eşya üretiyorlardı. Ustaların maharetlerinin yanı sıra bölgede yetişen deđişik ve işletmeye uygun ağaç türleri bu işe ortam sađlıyordu. Bu bölgede ağaçtan yapılan beşik de çok ünlüdür. Aşađı Maradidli ve Kirnatili ustalar bu işte çok önemli yere sahiptiler. Beşik bu köylerde halen yapılmaktadır.

Etnografik kaynaklara ve 19. yüzyılın ikinci yarısının yazılı belgelerine dayanılarak, Ligani vadisinin toprak kapacak üretiminde de önde olduđu söylenebilir. Güneybatı Gürcistan'da bu alanda Borçka çok ünlüydü. Bu köyde çamurdan ondan fazla deđişik ürün yapılıyordu (küp, su kapları, kiremit, tuđla, su boruları vs). Burada yapılan ürünler, Acara vadisine, Kobuleti'ye, Maçahel vadisi köyelerine ve deđişik köylere götürölüp satılıyordu. Borçka'da yapılan oluklu kiremit ve tuđlalara çok talep vardı.

Burada üretilen tuğlaların Fransa'nın Marsilya bölgesinden gelen tuğlalara eşdeğer olduğunu söylenir.

Araştırmamıza konu Güneybatı Gürcistan kayıkçılıkta önemli bir merkez olmuştur. Kayıkçılık yapımındaki önemli yerlerden biri Çoruh nehri idi. Çoruh, kıyılarında kurulu kasabalarını ve Batum'un deniz kıyılarını birbirine bağlıyordu. Dolayısıyla kayık yapımı ve işletmeciliği vadi köyler için bir gelir kaynağıydı. Vadide kayık yapımında gelişmiş üç ana merkez vardı (Borçka, Maradidi ve Heba). Bunlar arasında en iyi kayık yapım merkezi olarak Aşağı Maradidi biliniyordu. En iyi kayık ustaları ise Kirnati, Oğlavi gibi köylerde bulunuyordu.

Çoruh nehriindeki kayıkların altı geniş boyu uzundu. Ön ve arka tarafı yukarıya doğru kıvrılmıştı. Kayığın değeri büyüklüğüne göre belirlenirdi. Kayığın yönetiminden sorumlu kişiye reis deniyordu. Bu görev önceleri seçimle geliniyordu. Bu kişi, yaşlı erkeklerden oluşan bir topluluk tarafından seçilirdi. Onunla birlikte kayığı bir baş tayfa ve iki görevli tayfa sürerdi.

19. yüzyılın ikinci yarısında Çoruh nehrinde yaklaşık 150 ila 200 kayık sefere çıkıyordu. Bu kayıklarda da 300'ü aşkın kayıkçı çalışıyordu. Güzel havalarda yolculuk Artvin'den Batum'a doğru başlardı. Bu yönde 8-10 saat arasında bu mesafeyi kat ederdi. Bu yolculuk bazen 15 saat sürerdi. Yukarıya çıkmak için ise 2 ila 3 gün, kış aylarında ve kötü havalarda ise 6-7 ya da 8 gün gerekiyordu.

Çoruh nehri, belli bölgelerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Yukarı kesimindeki köy ve kasaba halkı kendi imkânlarıyla ürettikleri malları Çoruh nehri vasıtasıyla aşağıya indirip satıyorlardı. Sahile ve köylere en kolay şekilde Çoruh nehri yoluyla ulaşılıyordu. Kars, Ardahan, Şavşat ve İmerhevi'den Karadeniz sahillerine getirilen malların yurtdışında da ilgi gördüğünü belirtmemiz gerekir. 20. yüzyılda karayollarının

yapımı ve Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı sonuçlar Çoruh nehrindeki kayık işletmeciliğini olumsuz yönde etkiledi ve giderek ortadan kalkmasına yol açtı. 1921 yılında Artvin ile Maradidi arasındaki kayıkla gidiş-geliş tamamen kesildi. Bunun sebebi ise, Yukarı Maradidi'nin Türkiye'de ve Aşağı Maradidi'nin ise Gürcistan'da kalmasıydı.

Ligani vadisi, Gürcistan'ın güneybatısında kültürel değerleriyle tanınan bir yerdir. Ne yazık ki bölgede günümüze kadar kalıntıları ulaşmış kale, kilise, manastır, taş köprü yapıları halen tam araştırılmış değildir.

Bölgedeki ünlü kaleler Gvara, Artvin, Borçka, Murgul kalelerdir. Bölgedeki Petrul Kilisesi'nin bakım ve onarımı, 19. yüzyılın ikinci yarısında bir Gürcü olan Ahmet Halvaşi tarafından yaptırılmış ve korunmuştur. Bazı anlatılara ve kalıntılara bakılarak Bağın, Niaga, Kordeti (Çimenli), Tkilazur, Şuşaneti, Şavşeti ve başka yerlerdeki kiliselerin varlığını tespit etmek mümkündür.

Ligani vadisinde toplam 18 taş köprü vardır. Bunlardan en önemlisi Banakna, Sanatisi, Tanahro, Mere, Hatila, Gevli, Murgul, Mamanati (Demirciler), Düzköy, Yukarı Klaskur ve Aşağı Klaskur, Beglevan, Mirveti taş köprüleridir. Bu köprüler içinde Banaka ve Mamaneti köprüleri en büyükleridir. Yaptığımız araştırmaya göre köprülerin mimari tarzı ve yapım teknikleri aynıdır. Hepsi dere taşları ve kesilmiş taşlarla yapılmıştır.

Vadide iki tip ev mimarisi vardır. Biri Acara tipi iki katlı ev, diğeri ise Laz tipi evdir. Acara tipi evler genelde iki katlı olur; birinci katı hayvanlar için ahır, ikinci katı ise insanların barınma yeri olarak kullanılır. Laz tip evler de genelde iki katlı olur ve çatısı dört taraflı yapılıdır. Çatı örtüsü için genelde Borçka'da üretilmiş oluklu kiremit kullanılırdı. Yaylalarda ise Acara yaylalarındakilere benzeyen evler vardır.

Şehir ve köy yerleşimleri genelde doğal ve yapay yamaçlarda yer alır. Örneğin Artvin adeta bir amfiteatrı andırır. Vadide genelde evler yamaçlarda inşa edilmiştir.

Vadinin nüfusu bir hayli değişiklik gösterir. Şehir yerleşimlerinde Gürcülerle birlikte Ermeniler, Rumlar, Kürtler ve Türkler iç içe yerleşmişlerdi. Köylerde ise genelde Gürcüler yaşıyorlardı.

Bölgede erkek giysilerine büyük özen gösteriliyordu. Erkek elbisesi yakışıklı ve güzeldi. Bununla birlikte doğaya uygun bir şekilde tasarlanmıştı. Erkeğin temel giysisi çuha ve şali zubuni, yelek, başluk, yani kabalah ve değişik tür örgü yün çoraptı. Kadın giysileri ise etek, gömlek, hırka, tori ya da bellik peştamal gibi giysilerdi.

Bölge insanların mutfağı genelde et, bitkisel ürünler, süt ürünleri ve deniz ürünlerinden oluşmaktadır. Sütten tereyağı, peynir, ayran gibi gıda maddeleri yapılmaktadır. Bölgede bununla birlikte kaymak, süt çorbası, borani, kalaco, doşorva, sütlaç, sinor, çimur önemli yemeklerindendir. Aşure ve korkoti de önemli günlerde yapılırdı.

Gıda maddeleri olarak bölge insanları bitkisel ürünler de kullanıyorlardı. Bunlar beyaz fasulye, siyah fasulye, fasulye, pancar ve mısır ekmeğidir. Yemeklerden lahana yemeği, phallobio, dvaluphali, cinçris phali vb. Hayvansal ve bitkisel gıdaların yanı sıra bal, pekmez ve değişik meyveler kullanıyorlardı.

Ligani vadisi değişik halk gelenekleri ve festivallerle de tanınmıştır. Bunlar Kafkasör, "şuamtoba" ve "memhlianoba"dır. Şuamtoba genelde yayla festivali olup hayvancılığın gelişmesiyle birlikte önem kazanmıştır. Şuamtoba genelde bir hafta devam ediyordu. Şuamtoba, Ağustos ayının başlangıcında köylerde kalan insanların yaylaya çıkışlarında başlardı. Şuamtobanın

dinsel bir yanı da vardı. Bu dönem, Gürcülerin yıl başlangıcına işaret ederdi. Bu gelenek halen korunarak sürdürülmektedir. Kafkasör, Artvin halkını her yıl kutladığı bir gelenektir. Kafkasör'de boğa güreşleri düzenlenir. Bu gelenek bölgede halen devam etmektedir. Memhlianoba geleneği, Şuamtobadan önce, yaklaşık olarak Haziran ortalarında düzenlenirdi. Memhlianobaya genelde kadınlar katılırdı. Dağda Memtevrileri (dağda hayvanlara bakan kadınlar) tarafından karşılanırdı ve eğlenceler düzenlenirdi.

Halk oyunu gelenekleri genelde iki türdü. Bunlar "Kurtoba" ve "Fatma" idi. Bu oyunlar içeriği bakımından birbirlerine benzerler. Genelde görsel bir oyun olup kökü pagan inancına dayanmaktadır.

"Kurtoba" ve "Fatma", "Şuamtoba" günlerinde, düğünlerde ve imece sonrasındaki akşamları oynanırdı. Oyunun başrolündeki şahıs, bir gelin olan "Fatma" olur. Genelde "Fatma" rolünü genç bir delikanlı oynar. Bununla birlikte yanında, yüzleri kömürle boyalı ve eski gysiler içinde altı erkek bulunur. Her birinin elinde ağaçtan yapılmış kılıç vardır. Onlar "Fatma"yı yabancı erkeklerden korurlar. Bu oyun Fatma'nın evlenmesiyle birlikte son bulur.

Bu tür oyun gelenekleri gününüzde de yapılıyor olması, bizim için önemli bir araştırma konusudur. Çünkü bunca yıl yabancı ülke sınırlarında kalmasına rağmen bölge halkı halen Gürcüce olarak bu tür gelenekleri sürdürmektedir. Tabii ki bölgede yaşayan insanlar Gürcü kültürünü ve geleneklerini bu tür unsurlarla koruyabilmişlerdir.

Bu çalışmamızda, yazılı kaynaklara ve etnografik verilere dayanarak bölgede yaygın olan soyadları araştırılmıştır. Bu tür eski Gürcü soyadları günümüze kadar varlığını korumuştur. Mesela "Tbetis Sulta Matiane" (Tbeti Ruhani Tarihi) (12-17.

yüzyıl) da belirtilen soyadları bugün de olduğu gibi kullanılmaktadır (Şuşanidze, Kahaberidze, Lastakanidze, Potelidze, Nakaşidze vb). -dze ekli soyadlarının yanı sıra -ant, -ent, -ur, -ul ekleri ile biten soyadlarının da mevcut olduğu tarihsel kaynaklardan da anlaşılmaktadır. Ligani vadisine değişik yerlerden giren soyadları arasında şunlar sayılabilir: Mortuladze, Malakmadze, Basiladze, Kahidze, Putkaradze, Naskidadze, Siharulidze, Gogiberidze, Mutidze, Asanidze vb. Bu soyadları bölgeyle ilişkili bazı kaynaklarda yer almaktadırlar.

Gürcü soyadlarının ve adların yanı sıra bölgede başka etnik grupların (Çerkez, Ermeni ve Yunan) soyadlarına ve adlarına rastlanır. Bu tür bazı soyadları sonunda Gürcü soyadlarına özgü -şvili eki yer alır. Örneğin Çerkezaşvili. Gerçekte bu soyadı taşıyanlar Gürcü olmayıp Kuzey Kafkasya'dan göçen ailenin torunlarıydılar.

Bu çalışma, Ligani vadisi üzerine tarihi-etnografik araştırmanın sonuçlarını ve başka bir ülkenin sınırlar içinde kalan Gürcü kökenli insanların yaşayışlarının ve kültürel durumlarının araştırılmasının gerekliliğini göstermekte, bölgeye ait bilgileri zenginleştirmektedir. Bunun yanı sıra Çoruh vadisinin tümü ve Türkiye'nin diğer yerlerinde yaşayan Gürcü kökenlilerin tarihi-etnografik açıdan araştırılması gerektiği düşüncesini doğrulamaktadır.

- აბაშიძე შ. 15
 აბაშიძეები 107
 ადამია ი. 128
 ადილოლი 156
 აზატ მოსე 27
 ათასოი 156
 ათანასოლი სელჩუკ (იხ. როინოლი/როინიშვილი სელჩუკ ათანასოლი)
 აიდინ 156
 აიზი ე. 18, 186
 ალთუნოლი 157
 ანდრია პირველნოდებული 25, 29, 158, 184, 185
 ასანიძე 154, 156, 181, 204
 ასანოლი 156
 ასლან (ასლან უსტა) ოზთურქი (იხ. ოზთურქი ასლან)
 აშოტ I 26, 27, 30
 აჰმად ფაშა (ვეზირი) 30, 33, 168, 187
- ბაგრატიონები 25
 ბაველი ს. 16, 46
 ბაიხტაროლი 157
 ბაირამოლი 156
 ბალჯოღლები 157
 ბარამა 156
 ბარდაველიძე ე. 186
 ბასილაძე 154, 181, 204
 ბაქრაძე დ. 5, 14, 21, 22, 28, 29, 37, 90, 106, 110, 117, 121, 185
 ბახჩეჯი ოზან მიქაილ 17, 186
 ბეგინოლი 156
 ბედინაძე 156, 185
 ბენდელილი 156
 ბერიაშვილი ლ. 186
 ბერძენიშვილი ნიკო 10, 11, 30, 186
 ბექირბაიხტარიშვილი 157
 ბიტელი კ. 76
 ბოლქვაძე გენჯალა 43, 170, 189
 ბოლქვაძეები 153
 ბრევაძე ნ. 186
 ბრევათ მარიამი 152
 ბურსალოლი 157

გაბიტაძეები 106
გეგეშიძე მ. 11, 186
გენჯალოღლი 156
გიორგი მერჩულე 26, 62, 84
გოგებაშვილი ი. 15
გოგიბერიძე 154, 156, 181, 204
გორაძე 156
გორგოშაძე 28, 152, 153, 156, 163, 185
გრიგოლ ხანძცთელი 62, 84
გრიგოლია გურამ 6
გულბინ 156
გუნდაძე 156
გუნერ 156
გუნეშ 156

დავითაძე ა. 186
დალკილჯი 156
დემირჩოღლები 106
დიდმანისძე მემედ 113
დიდმანისძე ოსმან (მემედის ძმა) 113, 114
დიდმანისძე ოსმან 92
დიდმანისძე ყედიმ (ყედიმ უსტა) 113, 117
დიდმანიძე ალი 117
დიდმანიძეები 106, 113, 114
დურსუნოღლი 156

ეკლია ჩელები 17, 31, 34, 168, 187
ელშინი (გენერალ-მაიორი) 49
ერგუნ 156
ესაი ბედინას ძე 149

ვარშანიძე 156
ვარშანიძე (მემიშოღლი) ნაზიმ იაუზ 83
ვასაძე 156
ვახუშტი ბატონიშვილი 10, 11, 13, 20, 30, 56, 83, 90, 95, 158, 172, 185, 191, 195
ვეიდენბაუმი ე. 19, 121, 186
ვინმე ხებელი 28

ზაქარაძე 156
ზოსიძეები 154, 156

თავდგირიძეები 153, 156

თათანასძე კილნათელი 28, 153
 თათანისძე მარიაში 153
 თათანისძე მიქაელი 153
 თაიშ 156
 თამარ მეფე 24
 თამარაშვილი 150
 თანთანოლი 157
 თაყაიშვილი ექვთიმე 5, 15, 21, 31, 185
 თევთიძე 156
 თემელოლი 157
 თიკანაძე 156
 თოიალ 156
 თოილოლი 156
 თორდოლი 156
 თორუნი ფ. 17, 186
 თურან 156

იავეზ 156
 იავუზ 156
 იაუზ 156
 იბრაჰიმ ფეჩევი 17, 30, 33, 168
 იელქენჯი 156
 ილდიზ 156
 ილმაზთურქ 156
 ინგოროყვა პ. 22, 26, 27
 ისმაილოლი 157
 იურჩენკო პ. 19, 83, 95, 186

კარადენიზ 156
 კარალიძეები 113
 კახაბერი (ქართველთა ჯარის მეთაური) 32, 33
 კახაბერისძე იოვანე 151
 კახაბერიძეები 28, 106, 163, 181, 185
 კახიძე 154, 156, 181, 204
 კახიძე ამირან 6
 კახიძე ნ. 11, 84, 186
 კეკიძე (მღვდელი) 34
 კვეზერელი-კოპაძე ნ. 16
 კვირიტიძე 154
 კვირიტიძე სული ბეგ (იხ. ნულუკიძე-კვირიტიძე სული ბეგ)
 კიბორძიძე 156
 კლდიაშვილი დ. 40
 კობალაძე 156, 179, 201
 კოდაი ს. 18, 186

კომაროვი (გენერალი) 39
კომაროვი კ. 154
კომახიძე 131
კუპრაძე 156

ლავროვი (პოლკოვნიკი) 48
ლასტაკანიძე 163, 181, 185, 204
ლევაშოვი ნ. 95, 110, 186
ლევკუაშისძე\ლაკუაშისძე კოზიმიან 151
ლეონტი მროველი 184
ლისოვსკი ე. 19, 186
ლორთქიფანიძე გურამ 6

მაკალათია სერგი 11
მალაყმაძე 154, 156, 181, 204
მალაყმაძე როინ 6, 7
მამულაძე შოთა 6
მანუჩარ II (ბეგლარბეგი) 36
მარგალიტაძე 150
მარი ნიკო 5

მარიამი („ოვსიეთ მარიამი“) 150
მარინა (ესაი ბედინასძის მეუღლე) 149
მაჭახტელი სულიბეგ (იხ. ნულუკიძე-კვირიტიძე სული ბეგ)

მეგრელიძე შ. 34
მელექოლი 156
მელიქაძე 156

მელიქიშვილი გ. 186
მემიშოლი 156
მემიშოლი ნაზიმ (იხ. ვარშანისძე ნაზიმ იაუზ)

მეჭმედ ფაშა 187
მიქაელ ოღლაურელი 28
მიქელაძე დ. 186
მიქელაძეები 154, 156

მორთულაძე 154, 181, 204
მოსე (იხ. აზატ მოსე)
მუთიძე 154, 156, 181, 204

მურვან ყრუ 26, 158
მურიე ჟან 18, 114, 115, 186
მუსხელიშვილი დავით 6
მჭედლიშვილი 106

ნაგერვაძეები 107, 156
ნადაროლი 156
ნათელაშვილი 150

- ნაკაიძე 156
 ნაკაშიძე ე. 74,
 ნაკაშიძეები 151, 181, 204
 ნანულაძე 156
 ნასყიდაძე 154, 156, 181, 204
 ნიკოლაშვილი ქ. 15
 ნიკოლოზი (ბედინათ ნიკოლოზი) 149
 ნიჭარაძე დედე ალა 42
 ნორკინი ნ. 19
 ნოლაიდელი დ. 186
- ოზთურქი ასლან (ასლან უსტა) 107
 ოზმან 156
 ომეროვლი 150
 ორბელიანი სულხან-საბა 30, 57, 74, 80
 ოსმანოვლი 157
 ოქედემირ 156
 ოქრუაშვილები 153, 156, 157
- პალგრევი ჯიფორდ 18, 20, 29, 38, 93, 105, 111, 186
 პასეკი ნ. ბ. 123
 პაჭიჭოლი 157
 პეტროვი (მასწავლებელი) 47
- რასტაგანისძე დემეტრე 151
 რასტაგანისძე მარიამი 151
 რასტაკანიძე 28
 რეჯებოვლი 157
 რობაქიძე ა. 186
 როინიშვილები 154, 156
 როინოვლი 156
 როინოვლი/როინიშვილი სელჩუკ ათასოვლი 145
 რუსუდანი (იხ. შუშანისძე რუსუდან)
 რუხაძე ჯ. 186
- სალიოვლი 156
 სალიხოვლი 156
 სარგის ჯაყელი (იხ. ჯაყელი სარგის)
 სელიმოვლი 156
 სელჩუკ ათასიო (იხ. როინოვლი/როინიშვილი სელჩუკ)
 სვიატოპოლკ-მირსკი (გენერალი) 39
 სიხარულიძე 154, 181, 204
 სიხარულიძე ი. 16, 21, 22, 120, 186
 სოლომონი (იმერეთის უკანასკნელი მეფე) 154

სოლომონი (ძე მარიამ ფოთელურისა) 150
სუმბატ დავითის ძე 30

უმიკაშვილი პ. 17, 108

ფალიოშვილები 157

ფატმა დედოფალი 144

ფალავა მ. 6

ფეიზოლი (ქართული ფოთელისძე) 150

ფოთელისძე (ნიკოლოზისა და გიორგის დედა) 150

ფოთელისძე გიორგი 150

ფოთელისძე კირასა 150

ფოთელისძე მახარებელი 150

ფოთელისძე ნიკოლოზ 150

ფოთელიძე 150, 151, 181, 185

ფოთელური (მარიამისა და სოლომონის დედა) 150

ფრენკელი ა. 19, 100, 131, 186

ფუტკარაძეები 154, 157, 181, 204

ფუტკარაძე შუშანა 5, 16, 186

ქავთარაძე 157

ქავთაროლი 157

ქაიხოსრო ათაბაგი 32

ქამილოლი 156

ქერტაში გიორგი 152

ქერტაში ივანე 152

ქერტაში მარიამი 152

ქესკინ 156

ქეშიშოლი 156

ქოქოლაძე 157

ლომიძე ალი (ალი უსტა) 113

ლომიძე ჰუსეინ (ხუსეინ უსტა) 113

ლომიძეები 113

ყადიოლღები 106

ყაზბეგი გიორგი 5, 14, 21, 37, 93, 95, 99, 109, 185, 195

ყასიმოლი 156

ყვარყვარე III 32

შავროვი ნ. 186

შამილაძე ვ. 186

შეიხოლი 156

შერიფოლი 156

შეფიკაროლლუ ოსმან (იხ. ჩევიგი ოსმან)
 შიმშერ 156
 შუშანიძე 28, 150, 151, 163, 179, 181, 185, 201
 შუშანიძე\შუშანასძე მიქაელი 150
 შუშანისძე რუსუდან, მეულლე მიქაელისა 150
 შუშაძე 157

ჩევიგი ოსმან 139, 140
 ჩერქეზიშვილები (ჩერქეზოლლები) 113, 155, 181, 204
 ჩერქეზიშვილი იზეთ (იზეთ უსტა) 113
 ჩილდირის საფაშო (იხ. ახალციხის საფაშო)
 ჩიტაია გიორგი 11, 13, 57, 61, 81, 186
 ჩიქოვანი თ. 15
 ჩოლაქოლი 157
 ჩოლოყაშვილი 157
 ჩხაიძე 157

ცეცხლაძე ნუგზარ 5, 6
 ცეცხლაძეები 154, 157
 ციმნარიძე 157
 ცინცაძე იბრაჰიმ 114
 ცინცაძე მემედ 114
 ცინცაძე ხასან 114
 ცინცაძეები 114

ძნელაძე 157

წერეთელი აკაკი 154
 წერეთელი გიორგი 17, 40
 წერეთელი დავით 154
 წითელაძეები (წითელაეთ) 28, 153, 185
 წითელაეთ გიორგი 153
 წითელაძე მიროელი 153
 წინკალაშვილები 131, 153
 წულაძე ა. 44, 45, 170, 189
 წულუკიძე 154
 წულუკიძე-კვირიტიძე სული ბეგ 154, 155

ჭანიძე 28, 185
 ჭანიძე ჯოჭოელ 152
 ჭიჭინაძე ზაქარია 5, 14, 21, 22, 31, 32, 35, 36, 41, 42, 46, 93, 123, 171,
 185, 189

ხაბაზები 153, 157

ხაბაზოლლი 157

ხალვაშები 34

ხალვაში ახმედ 24, 39, 43, 46, 47, 123, 170, 171, 178, 189, 190, 199

ხალვაში ჰარუნ ეფენდი 47

ხახუტაშვილი დავით 6

ჯავახიშვილი ალ. 30

ჯავახიშვილი ივანე 10, 11, 57, 60-62, 67, 73, 74, 76, 78, 186

ჯაიანი ივ. 15, 41, 43, 46, 109, 171, 189

ჯალაბიძე გ. 186

ჯაფარიძე ოთარ 6

ჯაყელი სარგის 27

ჯესურ 156

ჯიხაძე მემედ 114

ჯიხაძე შასან 114

ჯიხაძეები 114

პაჯიოლლი 156

პეტიბოლლი 156

პეოგრაფიულ სახელთა საკივბელი

- აგარა 154, 156
 აგარის უბანი 130
 ადაბაზარი 43
 ადიგენი 101
 ადუნა-დურჩა 165
 აზია 167
 არდაგანის ოლქი 50, 101, 117, 171, 174, 190, 195
 ართვინი 7, 9, 16, 17, 19-21, 23, 24, 30, 31, 35, 37, 39, 42, 44, 45, 48-51, 53, 54, 72, 76, 93, 95, 107, 116, 117-119, 121, 124, 129-131, 156, 157, 158, 162, 167, 171, 174, 177-179, 183, 187, 190, 192, 198-200
 ართვინის ვილაიეთი 6, 9, 17, 18, 51, 53, 54, 139, 140, 164, 167, 171, 179, 183, 190
 ართვინის მაზრა 41
 ართვინის ოლქი 19, 21, 39, 40, 48, 158, 188
 ართვინის რაიონი 22, 52, 118, 164, 169, 190
 ართვინის სანახები 20, 22, 85
 ართვინის სანჯაყი 51
 ართვინის ყალე (ლიენანას ყალე) 30, 31, 121, 122, 199
 არტაანი 25, 29, 34, 48, 50, 118, 177, 199
 არტანუჯი 14, 31, 34, 49, 94, 164, 195
 არტანუჯის ხეობა 38
 არჩვეეთი 38, 100
 არხავი 48, 110, 164
 აქუცა 74
 აჭარა ზემო 14
 აჭარა 5, 12-15, 25, 28, 29, 34, 36-40, 42, 44, 54, 61, 70, 71, 74, 90, 92, 107, 108, 112, 126-131, 134, 136, 141, 147, 154, 155, 163, 167, 169, 170, 183, 186, 188, 189
 აჭარისწყალი (მდ.) 21, 22, 38, 124
 აჭარისწყალი (სოფ.) 22
 აჭარისწყლის თემი 12, 50
 აჭარისწყლის ხეობა 124, 176, 197
 ახალსოფელი 113
 ახალტყე 100
 ახალქალაქი 36, 38
 ახალციხე 29, 36, 38, 94, 97, 174, 195
 ახალციხის (ჩილდირის) საფაშო 158

ახო 100

ახწა-ყალა 33, 168, 187

ბაგინი 78, 100, 101, 124, 129, 138, 178, 179, 199, 200

ბათუმი 6, 18, 19, 29, 32, 33, 37, 39, 44, 48, 49, 55, 101, 110, 116-118, 159, 169, 176, 177, 197, 198

ბათუმის რაიონი 9, 151, 169

ბათუმის ოლქი 30, 39, 40, 50, 105, 116, 158, 169, 188

ბალიქლი 76

ბანაკნას ხიდი 124, 178, 200

ბაშქოი 12, 41, 64, 86, 88, 157

ბერთასწყალი (მდ.) 23

ბერისხევი 100

ბელღევანის ხეობა 40, 50, 72, 76, 103, 124, 128, 129, 169, 171, 172, 175, 188, 190-192, 196

ბელღევანის ხიდი 16, 178, 200

ბელღევანის ტყე 113

ბიზანტია 32

ბორჩა 157

ბორჩხა (ფორჩხა) 15, 19, 21, 23, 29, 38, 40, 43, 45, 46, 48-52, 54, 90, 99, 109-114, 117, 121, 131, 156, 157, 161, 162, 164, 167, 169, 175-178, 183, 188, 191, 196-199

ბორჩხის მხარე 23

ბორჩხის რაიონი 6, 22, 28, 51, 87, 95, 98, 165, 183, 190, 196

ბორჩხის ქედი 38

ბორჩხის ხეობა 17

ბრევეეთი 152

ბურსა 43, 107

ბუჯური 156, 165

გალმობანი 100, 130

გველი 86, 124, 157, 178

გვერი 165

გერმანია 48

გვარა 12, 38, 50, 109, 120, 151, 167, 178, 183,

გვარას ციხე 120, 199

გოგნარის ციხე (თამარის ციხე) 122

გონიოს ნაპიე 38

გული ყანა 102

გურბინი 130, 156

გურბინიბაგა 156

გურია 14, 26, 28, 41, 67, 74, 112

დამპალი (სოფ.) 43, 170, 189

- დევესქელი (სოფ.) 40, 52, 63, 64, 100-102, 129, 130, 136, 138, 156, 157,
158, 171, 179, 197, 200
- დევესქელის წყალი 125
- დევესქელის ხეობა 50, 53, 59, 61, 67, 70, 72, 78, 81, 86, 100, 103, 105, 123,
124, 129, 131, 141, 153, 154, 169, 172, 175, 179, 187, 188, 190-193, 195,
196, 200
- დევესქელის ხიდი 16
- დერინერის კაშხალი 23, 54
- დიდი არტაანის სანჯაყი 34
- დივანა (იხილეთ ლიგანის ხეობა)
- დოლისყანა 84
- დუშუკოი (ჩიფთი ქოფრი) 124, 178, 200
- დურჩა 130, 154, 156, 165
- ებრიკა 138
- ებრიკას მთა 101
- ეგრისი 25
- ეგრისუს მთა 101
- ევროპა 29, 30, 167
- ერგე 20-22, 44, 170, 189
- ერეგუნა 110, 130, 165
- ერზრუმი 18
- ვარსკელავა გოლი 138
- ვაშლოვანი 27
- ზედუბანი 129, 130
- ზემო აჭარა (იხ. აჭარა ზემო)
- ზემო მარადიდი (იხ. მარადიდი ზემო)
- თალხისი 33, 168, 187
- თბილისი 29, 54, 94, 97, 155, 174, 195
- თეთრინწყალი (საძოვარი) 101, 138
- თელნარი 102
- თოდრიეთი 131
- თოღგომი 73, 95
- თორთუმი 33, 187, 168, 187
- თურქეთი 2, 5, 6, 8, 9, 12, 20, 22, 23, 28, 36, 38-41, 43, 48, 50-55, 119,
131, 142, 158, 159, 167, 171, 182, 183, 188, 190, 205
- თხილაზური 100, 124, 157, 178, 199
- იეთმიშ იქი ევლერი 130
- იენი მაჰლე 130
- იზმითი 43

- იმერეთი 42, 54, 67, 154
 იმერხევი 5, 6, 14, 25, 26, 45, 51, 53, 59, 118, 136, 142, 153, 177, 199
 იმერხევისწყალი (მდ.) 38
 ინგლისი 20
 ინეგოლი 43, 107
 ირსა 95
 ისკები 129, 157, 162, 165, 179, 200
 ისპირი (იხ. სპერი)
 იუსუფელი 164
- კაბარჯეთი 165, 179
 კავკასია 39, 44, 45, 170, 182, 189
 კალოვანი 100
 კაპარჭეთი 129, 130
 კაპარჯეთი 61, 200
 კარატამი (იხ. ქერტამი)
 კარჩხალი 196
 კატაფხია 107
 კახაბერი (სოფ.) 32
 კახეთი 54, 153
 კვარცხანის საბადოები 44, 170, 189
 კირნათი (კილნათი) 9, 12, 28, 35, 38, 50, 70, 72, 75, 76, 78, 86, 88, 89, 91, 92, 103, 106, 108, 109, 114, 120, 150, 151, 153, 158, 167, 171, 173, 176, 177, 181, 183, 185, 190, 193, 197, 198
 კირნათის თემი 12, 50, 101
 კლარჯეთი 5, 9, 20, 21, 25-27, 29, 51, 73, 90, 112, 118, 123, 158, 167, 177, 183, 199, 205
 კობალეთის უბანი 75, 131, 151, 153, 158, 167, 179, 183, 201
 კოლა 25, 29
 კოლორტო 130
 კოლხეთი 72, 183
 კონსტანტინეპოლი 53, 106
 კორდეთი 79, 83, 124, 129, 156, 178, 179, 193, 199, 200
 კორძული 130
 კორძულის ეკლესია 35
- ლაზეთი (ლაზისტანი) 14, 18, 21, 31, 33, 37-39, 44, 89, 159, 163, 169, 170, 188, 189
 ლაზისტანის სანჯაყი 19, 29, 31, 38
 ლაზისტანის საფაშო 37, 158, 169, 188
 ლეჩხუმი 63
 ლიბანი (სოფ. ჩიხორის ერთ-ერთი მუჰლე) 31
 ლიგანის მაზრა 17
 ლიგანის ყაზა 38, 188

ლიგანის ხეობა 2, 6-33, 35-40, 42-46, 48, 50-54, 56, 59-65, 67, 68, 70-76,
78, 80-83, 85-87, 89-97, 99-107, 109-112, 116, 117, 119-122, 124-126,
128-131, 133-136, 139, 141-144, 148-150, 152-155, 158-164, 167-174,
176-178, 180-191, 194-196, 200, 204, 205

ლიგანის მაზრა 17

ლიგანის სანჯაყი 34

ლივანა (იხ. ლიგანის ხეობა)

ლივანა მცირე 17, 31, 34, 187, 187

ლივანა ქ. (იგივე ქ. ართვინი) 21, 110, 111, 167

ლივანას ყალე (იხ. ართვინის ყალე)

ლივანას დაბა 31

ლივანას ძირი 31

ლივანის ნაპიე 38

ლივანის ყაზა 19

ლომანაკეთის უბანი 65

ლომაშენი 95

მამანათი 124, 156, 178

მამანათის ხიდი 124, 200

მამანშინდა 73

მარადიდი 21, 29, 32, 34, 39, 40, 43, 47, 54, 89, 111, 113, 114, 117, 149,
150, 162, 168-170, 177, 178, 187-190, 198

მარადიდი ზემო 7, 9, 12, 24, 38, 52, 72, 78, 86, 99, 119, 156, 158, 167,
171, 172, 175, 177, 181-183, 190, 191, 193, 196, 199

მარადიდი ქვემო 9, 12, 22, 38, 50, 59, 63-65, 70, 72, 75, 76, 78, 86, 92, 99,
103, 108, 109, 113, 114, 119, 152, 158, 161, 167, 171, 173, 175-177, 183,
190, 192, 193, 196-199, 204

მარადიდის ხიდი 125

მარსელი 110, 176, 197

მალარას მთა 101

მაჭახელი (მდ.) 120

მაჭახელი 32, 34, 36, 37, 39, 158, 169, 188

მაჭახლის სანჯაყი 31

მაჭახელი (ზედა) 51

მაჭახლის ნაპიე 38, 188

მაჭახლის ხეობა 37, 53, 61, 74, 75, 84, 89, 107, 110, 120, 124, 142, 154,
176, 197

მაჭახლისპირი 12, 38, 50, 154, 167, 171, 183, 190

მერე 124, 178, 200

მირვეთი 12, 38, 50, 59, 70, 72, 76, 78, 89, 92, 99, 124, 125, 152, 167, 171,
173, 175, 178, 183, 190, 192, 193, 196, 200

მიჭიხიანის პროვინცია 38

მურლული 32, 36, 41, 45, 51, 52, 121, 122, 124, 128, 131, 136, 158, 162,
164, 165, 168, 170-172, 175, 175, 178, 183, 187, 199, 200

მურღლის რაიონი 165, 183, 190, 195

მურღლის წყალი (მდ.) 122

მურღლის ხეობა 17, 18, 27, 41, 42, 44, 48, 50, 53, 54, 61, 64, 69, 70, 72, 76, 78, 79, 83-88, 95, 96, 100-106, 110, 120, 124, 129, 130, 140, 141, 153, 154, 164, 169, 174, 179, 187, 189, 190, 193, 195, 196, 200

მურღლის ხიდი 16

ნაკირნათევი 150

ნაფეტვარი 87

ნაქალაქევი 41

ნალომვარი 87

ნაჭვავარი 87

ნაჭვია 95

ნიგალის ხეობა (იხ. ლიგანის ხეობა)

ნიგალი (სოფ.) 29

ნიგია 124, 178, 199

ოდესა 53, 106

ოზმალი 61, 86, 100, 102, 129, 140, 154, 156, 165, 179, 200

ოთინგოს აბანო 24

ოთინგოს წყალი (მდ.) 124

ოთხზიარი ყანა 64

ოლთისი 34

ომანა 53, 100

ორზიარყანა 64

ორჯოხი 49, 73, 93

ოსმალეთი (იხ. თურქეთი)

ოლლაევი 114, 177, 198

ოლლაური (ოლლაურის უბანი) 12, 28, 151-153, 158, 167, 183, 185

ოხვათი 100, 130

პარიზი 124

პარხლის ხეობა 38

პატინაი\პანა მთა 101

პეტერბურგი 189

პეტრული 12, 123, 156

პეტრულის ეკლესია 123, 178, 199

რაჭა 63, 81

რაჭის საერისთავო 151

რიონი 72

რუმის სასულთნო 27

რუსეთი 35, 38-40, 44, 49, 116, 154, 158, 170

- სათიბისხევი 100
 სამეგრელო 67, 112, 141
 სამზიარი 64
 სამცხე 136
 სამცხე-საათაბაგო 9, 30, 32, 39, 158, 205
 სამცხე-ჯავახეთი 58, 73,
 სანათისი 12, 124, 129, 157, 178, 179, 200
 სარიყამიში 49
 სარფი 5, 54, 55, 159
 საფრანგეთი 110, 174, 176, 195, 197
 საქართველო (სამხრეთ-დასავლეთი) 2, 5, 7, 14, 25, 39, 44, 118, 120,
 125, 128, 136, 142, 149, 151, 158, 161, 178, 184, 187, 197, 199, 204
 საქართველო 5, 9, 10, 12, 15, 22, 23, 26, 32, 35, 38, 50, 52, 54-56, 59, 60,
 63, 65-67, 70, 72, 76-84, 87, 88, 90, 92, 98, 102-105, 112, 117-119, 123,
 139, 158-161, 167, 169, 176, 176, 188, 190, 191, 205
 სვანეთი 71, 141
 სვეტიბარი 40, 73, 169, 188
 სიმონეთი 113
 სიმონეთის ვაკე 63
 სინდიეთი 154
 სპერი/ისპირი 21, 26
- ტანახრო 124, 178, 200
 ტაო (ტაიკი) 5, 20, 25, 26, 28, 51, 112, 118, 123, 163, 177, 183, 199
 ტბეთი 13, 27, 149, 153, 155, 185
 ტრაპენი 101, 153, 156
 ტრაპიზონი 18, 20, 154, 176
 ტრაპიზონის ვილაიეთი 20, 37
- უკან მერე 130
- ფანაკი 34
 ფანჩეთი 153
 ფერთექრეკი 34, 38
 ფოთი 174, 195
 ფოროსეთის უბანი 64
 ფოცხოვი 34, 36
- ქართველთა სამეფო 27
 ქართლა 40, 43, 53, 153, 169, 176, 188, 197
 ქართლი 71
 ქართლის სამეფო 25, 26, 29
 ქედა 153
 ქერტაში\კარატაში 152

- ქვემოზნის უბანი 64, 129, 130
- ქვემო მარადიდი (იხ. მარადიდი ქვემო)
- ქლასკური 12, 40, 50, 52, 72, 78, 101-103, 108, 124, 129, 136, 138, 154, 158, 167, 169, 171, 172, 178, 179, 183, 188, 190, 191, 193, 200
- ქლასკური (ქვემო) 124, 178, 200
- ქობულეთი 36, 37, 110, 153, 176, 197
- ქუთაისი 47
- ქუთურეთის უბანი 64, 149
- ქურა (ზემო) 156, 175, 197
- ქურა (ქვემო) 156, 175, 197
- ქურა 49, 130, 165
- ყარაშარვარის ტყე 113
- ყარსი 45, 48, 50, 117, 118, 158, 171, 177, 190
- ყრუ ხიდი (მურღულის) 124
- შავი გოლი 102
- შავი ზღვა 167, 177
- შავი ზღვისპირა რაიონები 20
- შავი ზღვისპირეთი 25, 112, 118, 176
- შავშეთი 5, 6, 14, 20, 25-28, 31, 34, 36, 39, 44, 45, 51, 73, 84, 90, 118, 136, 142, 164, 170, 177, 189, 199
- შორაველის მთა 101
- შუახვევი 61, 78, 100, 101, 129, 138, 154, 179, 200
- შუშანეთი 28, 35, 91, 124, 131, 150, 158, 167, 178, 181, 183, 199, 201, 204
- ჩაირსუ (მდ.) 21
- ჩაქვი 36
- ჩერქეზეთი 155
- ჩივთე ქოფრი 48
- ჩილდირის ვილაიეთი 31, 34, 36, 168, 187
- ჩილდირის საფაშო (იხ. ახალციხის საფაშო)
- ჩიტაური 100
- ჩიფთი ქოფრი (იხ. დუშქოი)
- ჩიხორი (სოფ.) 31
- ჩხალის ხეობა 35, 42, 48, 50, 72, 76, 87, 124, 128, 129, 171, 172, 190-192
- ჩხალის ხიდი 16
- ცრია (იხ. წრია)
- ძაბლავეთის უბანი 75, 150
- ძანსული 40, 44, 45, 48, 50, 53, 130, 169, 170, 172, 188, 189
- ძანსული ზედა 54, 130, 131, 191
- ძანსული ქვედა 53, 54, 122

ძუნის ტყე 113

ნითელეთი 153

ნითურეთი 29

ნრია 23, 73, 93, 95

ჭარნალი 113

ჭაჭარაქი 34

ჭახათი 74

ჭინკათხევი 48

ჭოროხი (მდ.) 15, 17, 20-23, 29, 31, 34, 37, 38, 44, 49, 52, 54, 71, 72, 99,

112, 113, 117-120, 122, 125, 129, 167, 170, 177, 179, 189, 198, 199

ჭოროხის აუზი 18, 22, 23, 25, 26, 28, 76, 106, 109, 118, 125, 158, 168, 187

ჭოროხის ვილაიეთი 51

ჭოროხის მხარე 5, 7, 9, 14, 20, 21, 31, 38, 39, 50, 79, 107, 108, 118, 121,

125, 176, 178, 183, 184, 190, 197, 199

ჭოროხის ხეობა 7, 22, 26, 38, 124, 139, 161, 169, 171, 175, 179, 188, 205

ხაბაზოლლი მაჰლე 130, 131

ხაბელაშვილები (სოფ.) 74

ხატილა 40, 169, 178, 188, 200

ხატილას ხეობა 76, 124

ხება 12, 23, 28, 72, 86, 101, 108, 113, 114, 117, 129, 152, 156, 158, 161,

167, 171, 172, 177, 179, 185, 190, 191, 198, 200

ხევსურეთი 63, 71, 81

ხელვაჩაურის რაიონი 9, 22, 151, 159, 167, 171, 183, 190

ხერთვისი 34

ხინწკანა 152

ხოდა 40, 44, 169, 188

ხოლდურსუს ხეობა 44

ხოფა 48, 110, 164

ჯავახეთი 61

ჯაზიგოლი 101

ჯამიკარი 101

ჯვანა 130, 153, 156

ჯინჭარაული 153

ჯოჭო 152

პაიპეტი 130

Roin Malakmadze
LIGANI VALLEY
(Historical-ethnologic research)

ARTANUJI Publishers
Tbilisi 2008

გარეკანის პირველ გვერდზე:
ნაემისადგომი დაბა ბორჩხაში, მდინარე ქოროხის სანაპიროზე.
1877-1878.

გარეკანის ბოლო გვერდზე:
როინ მალაყმაძე არტანუჯის ციხესთან. 2001.

საგამომცემლო ჯგუფი

ნესტან ბაგაური
არიანე ქანტურია
ილია ხელაია
ალექსანდრე ჯიქურიძე

გამომცემლობა არტანუჯი
ილია ქაჯჭავაძის გამზირი 17ბ
25-05-22, 91-22-83, 8 (99) 53-19-59, 8 (93) 25-05-22
www.artanuji.ge   artanuji@artanuji.ge

90.162
3
გაიხსნა
გაიხსნა

როინ მაღაყმაძე დაიბადა 1974 წელს ხელვაჩაურის რაიონის ყველაზე მაღალმთიან და საზღვრისპირა სოფელ ჩხუტუნეთში, 1991 წელს დაამთავრა საშუალო სკოლა, 1996 წელს ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ისტორიის სპეციალობით, 2000 წელს კი ასპირანტურა ეთნოგრაფიის სპეციალობით, 2003 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე „ლიგანის ხეობა“, გამოქვეყნებული აქვს 16 სამეცნიერო ნაშრომი ქართულ და უცხოურ ენებზე. მინიჭებული აქვს ლაურეატი მასწავლებლის წოდება, არის თედო სახოკიას დარგობრივი პრემიის ლაურეატი და ეთნოგრაფიულ-დოკუმენტური ფილმის („ლიგანის ხეობა“) ავტორი.

სხვადასხვა დროს მუშაობდა ქვედა ჩხუტუნეთის საშუალო სკოლის მასწავლებლად, ორგანიზატორად, სასოფლო კლუბის გამგედ, ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ეთნოლოგიის განყოფილებაში ჯერ უმცროს, შემდეგ უფროს მეცნიერ თანამშრომლად. კითხულობდა ლექციებს ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტში. 2004-2006 წლებში იყო ხელვაჩაურის რაიონის განათლების, კულტურისა და სპორტის განყოფილების უფროსი. 2006 წლის მაისიდან ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის დირექტორია. ამავე წლის ნოემბრიდან არჩეულია ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის საკრებულოს თავმჯდომარედ.

